ՏՕՔԹ. Տ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԻ ՔԱՌՈՒՂԻԷՆ

(ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ)

ՊԷՅՐՈՒԹ
1946

ՏՕՔԹ. Տ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

A II / 4303

ԿԵԱՆՔԻ ՔԱՌՈՒՂԻԷՆ

(ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ)

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1946

ՄՕՐՍ՝

որ ճրագ մը ձեռքին,

առաջնորդեց զիս մթութեան մէջէն

բոլոր հայ մայրերու զոհաբերութեամբ,

եւ որուն ես հետեւեցայ

ի ն ք ն ա վ ս տ ա հ

քայլերով։

Երեւոյթներ կան կեանքի
մէջ, ա՛յնքան պարզ, սակայն
ա՛յնքան անըմբռնելի։ Երե-
ւոյթներ՝ որոնք գրագէտին
սահմանէն դուրս կը մնան,
ինչպէս գիտնականին, սա-
կայն կ'իշխեն այդ սահման-
ներուն։ Երեւոյթներ՝ զորս
կարելի չէ բացատրել, սակայն
կարելի է զգալ. կարելի չէ
վերլուծել, սակայն կարելի է
ապրիլ։ Ու ապրիլ այդ երե-
ւոյթները, կը նշանակէ գի-
տակցիլ այն ոյժին որ կեան-
քըն իսկ է։

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՄԱՍ ՄԸ ՈՐ ՉԻ ՄԵՌՆԻՐ

ՄԵՐՆ Է ԱՐԱՐԱՏԸ

Փոքր տան մը փոքր պարտէզին մէջն էի. խճաքարերով բեռնաւորուած երկու ինքնաշարժներ կանգ առին դրան առջեւ, եւ թափելէ յետոյ իրենց պարունակութիւնը, հեռացան՝ խճաքարէ երկու «բլուր»ներ շինելով։ Քիչ վերջ մօտակայ հիւղակներէն երկու տղաքներ, հազիւ տասը-տասներկու տարեկան, ուրախութենէ ձեռքերնին բարտելով, վազեցին խճաքարերու վրայ։

Մին պոռաց.

— Հէ՜յ, այս իմ լեռս է։

— Այս ալ իմ լեռս է, պոռաց միւսը։

Եւ իւրաքանչիւրը սկսաւ տենդոտ աշխատանքի մը, իր «լեռ»ը աւելի բարձր շինելու մտահոգութեամբ։

— Իմ լեռս Արագած կը կոչուի, ըսաւ մին։

— Իմ լեռս ալ Արարատ կը կոչուի, ըսաւ միւսը։

Դարձեալ սկսան տենդոտ աշխատանքի։

— Հէ՜յ, ըսաւ առաջինը, տե՛ս, Արագածը աւելի բարձր է քան Արարատը։

— Հա՛, հա՛, խնդաց երկրորդը. Արագածը բնաւ բարձր չի կրնար ըլլալ Արարատէն։ Արարատը մեր ամենէն բարձր լեռն է։

— Արարատը մեր լեռը չէ, ըսաւ առաջինը։

— Արարատը մեր լեռն է, ըսաւ երկրորդը ինքնավստահ։

— Ես գիտեմ որ մերը չէ, ըսաւ առաջինը։

— Ես շատ լաւ գիտեմ որ մերն է, ըսաւ երկրորդը։

— Անկէ շաբաթ մը առաջ հայրս, ուստա Կարապետն ու Նաճար Պետրոսը երբ կը խօսակցէին, ուստա Կարապետը ըսաւ որ Արարատը Հայաստանի սահմաններէն դուրս է եղեր, մեզի չի պատկանիր եղեր, ըսաւ առաջինը։

— Մեր ուսուցիչն ալ ըսաւ որ Արարատը մերն է։ Դասարանին մէջ մենք անոր պատկերը ունինք. մեր պատմութեան գիրքին մէջ գրուած է որ՝ ան մեր լեռն է, ըսաւ երկրորդը։

— Եթէ ուստա Կարապետը կը սխալի, Նաճար Պետրո՞սն ալ կը սխալի, հա՞յրս ալ կը սխալի, ըսաւ առաջինը։

— Եթէ ուսուցիչը կը սխալի, դասագի՞րքն ալ կը սխալի, ըսաւ երկրորդը։

— Արագածը բարձր է, որովհետեւ ան մեր լեռն է, պոռաց առաջինը։

— Արարատն ալ մերն է, ու ան մեր ամենէն բարձր լեռն է, աւելի բարձր պոռաց երկրորդը։

Վիճաբանութիւնը կը սաստկանար ու տակաւ կռիւի մը հանգամանքը կը ստանար։ Երկրորդը յարձակողական դիրքի մը մէջ էր։ Կ'ուզէր հարուածել իր խաղակիցը, որ այդպէս սխալ դատումներ կ'ընէր։ Արարատը մերն է, կը պոռար ան աւելի ուժգին եւ քիչ մը եւս կը մօտենար իր հակառակորդին, անոր բռնի պարտադրելու իր տեսակէտը եւ կամ... զգետնելու։

Առաջինը կը յամառէր ընդունիլ այս իրողութիւնը։ Եթէ ընդունէր, իր «լեռ»ը աւելի փոքր պիտի ըլլար, եւ նուաստացած պիտի զգար ինքզինքը։

Վիճաբանութիւնը այս երկու պատանիներուն՝ գեղեցիկ և նոյնքան տխուր անցեալի մը վերյիշումը արթնցուց մէջս։ Վերյիշումը՝ երկու ազգերու պատմութեան, բոլորին ծանօթ, սակայն անծանօթ՝ դիւանագէտներուն։

* * *

Երկու ազգեր նոյն երկրին մէջ կ'ապրէին։ Անոնցմէ մին բնիկ էր, իսկ միւսը՝ եկուոր։ Մին որակ էր, իսկ միւսը՝ քանակ։ Մին փարած էր ոգիին, իսկ միւսը՝ նիւթին։ Ու ահա օր մը եկուորը կը ծրագրէ բնաջնջել բնիկը, որովհետև բնիկը կ'իշխէ եկուորին անտաշութեան, մշակոյթին, հոգիին։ Երբ մին կը ծրագրէ մեռցնել, միւսը կը յամառի ապրիլ։ Երբ մին կը ջարդէ հարիւրներով, միւսը կ'աճի հազարներով։ Երբ մին կը թալլէ, կ'այրէ, աւերակոյտի կը վերածէ քաղաքները, միւսը դարձեալ կը ծլի աւելի կենսունակ, աւելի կայտառ։ Եւ օր մը ջարդարարը կը համոզուի թէ կարելի չէ բնաջնջել բնիկը, ու տեղահան կ'ընէ զայն։

Տարագիր ազգը կը լքէ հերկուած դաշտերն ու միրգերով յորդող ամբարները, կը լքէ իր գեղակառոյց դպրոցներն ու երկնակարկառ տաճարները, կը լքէ անթիւ ու անհամար գանձեր, սակայն բնաւ իր սրբութիւնները։ Կը հաւաքէ մասնիկ առ մասնիկ բոլոր մասունքները, բոլոր նշխարները, բոլոր սրբութիւնները և հետը կը տանի։ Եւ քանի որ Արարատն ալ իր մեծագոյն սրբութիւնն էր, կը տանի նաև այդ հսկայ լեռը։

Տարագիր ազգը կ'առնէ Արարատը ու կը հաստատէ զայն հոն՝ ուր ինք կը հաստատուի։ Պէյրութ թէ

Փարիզ, Սալթ-Տաքոմա թէ Քամչաթքա, իր հետը կը տանի Արարատը։ Առանց Արարատի ան չի կրնար տեւել օտարութեան մէջ։ Որովհետեւ քառասուն դարերէ ի վեր ան հոն ամփոփած է իր բոլոր սուրբերուն, իր բոլոր հերոսներուն, իր բոլոր մշակոյթի ծառաներուն հոգիները։ Հոն ամփոփած է իր բոլոր նահատակներուն հոգիները, որոնք իրենց հաւատքի ճանապարհին վրայ խաչուեցան։ Աւելին. Արարատը իր մէջ կը խտացնէ այդ ազգին բոլոր առաքինութիւնները։ Անիկա այդ ազգին մարմնացած ոյժն է. մարմնացած բարութիւն ու ճշմարտութիւնը։ Արարատը այդ տարագիր ազգին ոգին միութիւնն է։ Անոր ոգին՝ Արարատն է։

Եւ այս պատճառով Արարատը ա՛յնչափ նուիրական է անոր, որչափ իր չաստուածներէն՝ Անահիտն ու Վահագնը. ա՛յնչափ նուիրական՝ որչափ իր թագաւորներէն՝ Տիգրանն ու Տրդատը. ա՛յնչափ նուիրական՝ որչափ իր տաճարներէն՝ Զուարթնոցն ու Էջմիածինը։ Եւ վերջապէս ա՛յնչափ սուրբ՝ որչափ իրեն համար Աստուածաշունչ դարձած Նարեկն ու «Առաւօտ Լուսոյ»ն Արարատը այս բոլորին չափ ու այս բոլորէն վեր սըրբութիւն մը եղած է այդ ազգին համար։ Եւ այս է միակ պատճառը որ օտարութեան մէջ ան միշտ յաղթած է Արարատով։ Մարտի մէջ թէ աքսորի, անապատի մէջ թէ կախաղանի վրայ, ան յաղթած է Արարատի ոգիով։

Եւ որպէս զի գալիք բոլոր սերունդներն ալ յաղթեն օտարութեան մէջ, ուսուցիչներ՝ առաջին անգամ Արարատը կ'ուսուցանեն իրենց աշակերտներուն։ Քահանաներ՝ Արարատի ոգիով կ'երգեն իրենց շարականները։ Բանաստեղծներ՝ Արարատի շունչով կը գրեն։ Երաժիշտներ՝ Արարատի հօրինած կտորները կը դաշնաւորեն և մայրեր՝ Անոր օրօրոցը կ'երգեն

իրենց զաւակներուն։ Եւ երբ օտարութեան մէջ անոնք անօթենան, կը յիշեն Արարատը ու կը կշտանան։ Երբ կը տառապին, Արարատով կը մխիթարուին։ Եւ երբ կը մեռնին, Արարատը կը շինեն իրենց հողակոյտին վրայ։

Ու անոր համար, երբ Ջարդարար ազգը կը տիրանայ Արարատին, տարագիր ազգը չի յուսահատիր։ Ան վստահ է թէ մաս մը կայ զոր կարելի չէ նուաճել, մաս մը կայ որուն կարելի չէ տիրել, մաս մը կայ զոր կարելի չէ մեռցնել։ Ջարդարար ազգը, հազար դաւով կը պահէ Արարատը իր երկրին սահմաններուն մէջ, մինչ միւսը կը պահէ զայն իր հոգիին սահմաններուն մէջ։ Որովհետեւ մէկուն համար Արարատը հող է ու ժայռ, միւսին համար՝ հոգեկան անսպառ ույժ։ Մէկուն համար Արարատը պաշտպանութեան գիծ մըն է, միւսին համար՝ իր հոգիին պաշտպանութեան գիծը։ Եւ անոր համար, երբ մին կը պահէ Արարատը իբր լեռ, միւսը կը պահէ զայն իբր հաւատքի եւ պաշտամունքի տաճար։

Տարիներ առաջ, օր մը, աշխարհը կը ցնցուէր հիմքէն, և մարդիկ կը կործանեն հինը, որպէս զի կերտեն նորն ու գեղեցիկը։ Շատ մը ազգեր կը տիրանան իրենց հողերուն, իրենց հարստութեանց և ազատութեան։ Այդ տարագիր ազգն ալ կ'ուզէ տիրանալ իր հողերուն, իր արտերուն ու շէնքերուն, իր դպրոցներուն ու տաճարներուն, և մանաւանդ իր Արարատին։ Սակայն ո՛չ ոք կը հետաքրքրուի անով։ Կը պոռայ, իր իրաւունքը կ'աղաղակէ. ո՛չ ոք կը լսէ։ Արդարութեան կը դիմէ, և արդարութիւնը խուլ կը ձեւանայ։ Եւ ան՝ ակռաները կճռտելէն՝ կը սպասէ այն օրուան, երբ Արարատը պիտի պոռթկայ։ Ան վստահ է թէ Արարատը պիտի պոռթկայ, ու այդ պոռթկումը պիտի ըլլայ անսանձ, անկարեկիր, բոլոր անարդարութիւն-

ները կործանելու աստիճան ուժգին և անողոք։ Եւ այդ գերագոյն պոռթկումին մէջ Արարատը պիտի տիրանայ իր հողերուն, իր գանձերուն ու մանաւանդ օտարութեան մէջ հիւծող իր զաւակներուն։

Ու ահա այդ պոռթկումին մանրանկարը ես կը տեսնեմ օտարութեան մէջ ծնած, օտարութեան մէջ մեծցած սա տասը տարեկան տղուն աչքերուն մէջ, որ կ'ուզէ հարուածել իր խաղակիցը, երբ ան կը ժխտէ իր արիւնին ո՛րքան հարազատ իրողութիւն մը։

* * *

Վիճաբանութիւնը երկու պատանիներուն, դեռ կը շարունակուէր աւելի ուժգին, աւելի ծաւալուն։

— Ուստա Կարապետը, Եաճար Պետրոսը, պապդ, մամդ, քոյրդ մեր ուսուցչին քառորդին չափ չեն գիտեր, կը պոռար երկրորդը։

— Մայրս, քոյրս ինչո՞ւ մէջը կը խառնես ծօ՛, կ'ըսէր միւսը վիրաւոր արժանապատուութեամբ մը։

Քահանայ մը կ'անցնէր մօտէն, որ կեանքին տարիները համրած ու գրեթէ վերջացուցած էր։ Պատանիները ճանչցան զայն։ Տէր-Սահակն էր, իրենց տան քահանան։ Ամէն մարդ կը յարգէր զայն, ամէն մարդ կը պատկառէր անկէ։ Ամենագէտ էր ան։ Անոր «այո»-ին ո՛չ ոք կը համարձակէր «ոչ» ըսել, և ո՛չ ալ անոր «ոչ»ին՝ «այո»։ Անսխալական էր ան՝ Տէր-Սահակը։

— Հայրե՛, Տէր-Սահակին հարցնենք, ըսաւ առաջինը։

— Հարցնե՛նք, ըսաւ երկրորդը ինքնավստահ։

Գրեթէ վազեցին։ Իրենց աճապարանքին մէջ մոռցան «օրհնեա տէր»ը, մոռցան տէր հօր աջը առնել։

— Արարատը մե՞րն է, հարցուց առաջինը։

— Արարատը մերը չէ՞, հարցուց երկրորդը։

— Հայրս, Նաճար Պետրոսը, ուստա Կարապետը ըսին թէ Արարատը Հայաստանի սահմաններէն դուրս է եղեր, ըսաւ առաջինը։

— Մեր ուսուցիչն ալ ըսաւ թէ Արարատը մերն է. մեր գիրքին մէջն ալ այդպէս գրուած է, ըսաւ երկրորդը բարձր և վճռական։

Քահանան նայեցաւ այդ երկու պատանիներուն՝ զարմացած։ Ինչո՞ւ անոնք իրարու դէմ այդպէս լարուած էին։ Առաջինը բարկացած էր։ Սակայն երկրորդը անհաւոր խռովք մը կ՚ապրէր։ Կարծես մին անարգած ըլլար զինք. անպատուած՝ ընտանիքը, ազգութիւնը։

Քահանան շուտով ըմբռնեց պատճառը այդ երեւոյթին։

Եւ պատանիները դեռ կը կրկնէին հարցումները, ու անհամբեր, կը սպասէին պատասխանին։

— Զաւակներս, ըսաւ քահանան և տարաւ ձեռքերը պատանիներուն գլխուն. զաւակներս, Արարատը միշտ մեր լեռը եղած է, և միշտ ալ մեր լեռը պիտի մնայ. ո՛չ ոք կրնայ զայն մեզմէ խլել։ Ան մեր սեպհականութիւնն է. մեր պապերէն մնացած ժառանգը։

Լռեցին պատանիները։ Մին պարտութեան և ամօթի լռութեան մէջ ընկճուած էր, մինչ միւսը կրկնակ յաղթանակի պահը կ՚ապրէր։ Պահ մը ետք երկրորդը դարձեալ յարձակեցաւ իր հակառակորդին վրայ, ու այս անգամ ցոյց տալու համար անոր ապիկարութիւնը։

— Տեսա՞ր, ապո՛ւշ, Արարատը մերն է կ՚ըսէի և չէիր հաւատար։

Ու այդ «ապուշ»ը ուղղուած էր ո՛չ թէ իր խաղակիցին, այլ՝ բոլոր այն դիւանագէտներուն, որոնք

դեռ թուղթով ու մատիտով Արարատը այդ պատանիին հայրենիքին սահմաններէն դուրս կը պահէին, առանց գիտնալու թէ կարելի չէ Արարատը պատանիէն բաժնել, և ո՛չ ալ պատանին՝ Արարատէն։ Եւ այդպէս հազարաւոր և միլիոնաւոր պատանիներ, երիտասարդներ ու ծերեր հայրենիքի մէջ թէ հայրենիքէ դուրս, անօթի թէ կուշտ, ուրախութեան թէ տառապանքի մէջ ձուլուած էին Արարատին, ինչպէս հոգին՝ մարմինին։ Տասը տարեկան պատանին գիտէր այս իրողութիւնը, սակայն չէին գիտեր դիւանագէտները։

1945 Յուլիս

A II 44303

ԹԷ ԻՆՉ ՊԱՏՄԵՑ ՊԱՏՈՒԵԼԻԻՆ ՏԻԿԻՆԸ

Այս Կիրակի, սովորականէն տարբեր հնչեց մեր տան զանգակը, ու ներկայացան չորս երիտասարդներ, չորս անծանօթ երիտասարդներ։ Զուարթ «բարի լոյս»ով մը լեցնելէ ետք սրահը, փափաքեցան պատուելին տեսնել։

Ամուսինս դրասենեակը կարդալով զբաղած էր։

— Չորս երիտասարդներ կը փափաքին ձեզ տեսնել, ըսի։

— Թող հրամմեն, ըսաւ։

Ամուսինս իր սովորական քաղաքավար ձեւերը կիրարկեց։

— Հրամմեցէ՛ք, խնդրեմ, մէյ մէկ աթոռ առէք, ըսաւ մտերմութիւն ցոյց տալով։

— Շնորհակալ ենք, ըսին երիտասարդները գրեթէ միաձայն։

— Ինչպէս գիտէք, պատուելի, ըսաւ երիտասարդներէն մին՝ որ ազնուականի մը երեւոյթը ունէր. (յետոյ իմացայ թէ համալսարանական մըն է եղեր). ինչպէս գիտէք, այսօր «Հայրենիքի Պաշտպանութեան Օրն է։ Անշուշտ դուք ալ պիտի փափաքիք...

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

— «Հայրենիքի Պաշտպանութեան Օ՞ր», ընդմիջեց ամուսինս անակնկալի եկած։

— Այո՛, «Հայրենիքի Պաշտպանութեան Օր», կրկնեց համալսարանականը։

Ամուսինս լուռ մնաց պահ մը, յետոյ շարունակեց հետաքրքիր․

— Սակայն ինչպէ՞ս պաշտպանել հայրենիքը, հարցուց նոյն հարցանիշը դէմքին։

— Պաշտպանել հայրենիքը բոլոր կարելի միջոցներով, նոյնիսկ արիւնով, երբ ան վտանգուած է, պատասխանեց համալսարանականը։

— Նոյնիսկ արիւնո՞վ, հարցուց ամուսինս զարմացած։

— Այո՛, նոյնիսկ արիւնով, պատասխանեց համալսարանականը, երբ թշնամին արիւնով կ'ուզէ տիրանալ մեր հողերուն։

— Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, ըսաւ ամուսինս մռայլ արտայայտութիւն մը դէմքին։ Սկզբունքիս բացարձակ դէմ է մարդկային արիւն թափողներուն օժանդակել, ոեւէ ձեւով։ Նոյնիսկ կը պայքարիմ...։

— Սակայն մենք չենք ուզեր արիւն թափել, այլ ինքնապաշտպանութեան զինել միայն, ըսաւ երիտասարդներէն ուրիշ մը։

— Արիւնով ձեռք բերուած ազատութեան ընաւ չեմ կրնար հաւատալ, ըսաւ ամուսինս վճռական։ Եւ արդէն իրական ազատութիւնը կարելի չէ յափշտակել։ Խղճի ազատութիւնը անկապտելի է։ Միւս ազատութիւնները երկրորդական են և անկարեւոր։

— Խղճի ազատութիւնը պայմանաւորուած է ֆիզիքական ազատութեամբ, ըսաւ երիտասարդներէն ուրիշ մը։

— Սակայն պատուելի, ըսաւ համալսարանականը, կարելի՞ է անտարբեր մնալ երբ մարդիկ կ՚աւերեն, կը քանդեն, կը մեռցնեն ծերերն ու երեխաները, կիներն ու աղջիկները...։

— Սակայն գիտէ՞ք, ըսաւ ամուսինս, մարդիկ չար են, որովհետեւ մենք բարի չենք։

Այս խօսքը ցնցեց երիտասարդները ու անոնցմէ մին ըսաւ, սովորականէն բարձր ձայնով մը.

— Պատուելի՛, մարդոց մէջ դեռ կան ա՛յնպիսի գազանային բնազդներ, որոնց կարելի չէ բարութեամբ յաղթել։

Ուրիշ մը՝ աւելի կրակոտ.

— Մենք պիտի չուզէինք ստրուկ ըլլալ ո՛չ իսկ Բարիին և Ճշմարիտին։

— Երիտասարդնե՛ր, ըսաւ ամուսինս ոտքը ոտքին վրայ ու ծնօտը աջ ափին մէջ. երիտասարդնե՛ր, դուք խիղճը կը քանդէք ու հայրենիքը կը դնէք անոր տեղը։

— Պատուելի՛, ըսաւ երիտասարդներէն ամենէն վառվռունը որ ցարդ լուռ մնացած էր։ Հայրենիքը մեր խիղճն է, մեր սրբութիւնը, մեր կրօնը։ Կը տեսնե՞ս այստեղի հողը, ու երկարեց բազուկները։ Այստեղի հողը կը ցամքեցնէ մեր երակները ու մեր միտքերը կ՚ըլլան գաճաճ ու մեր հոգիները՝ ստրուկ...։ Հայրենիքի հողը կեանք կու տայ, կենդանութիւն, թռիչք...։ Նայեցէ՛ք մեր հայրենիքի եղբայրներուն, ի՛նչ հրաշքներ կը գործեն...։

Ու ա՛յնքան կեանք կար այդ երիտասարդին աչքերուն մէջ, ու ա՛յնքան բոց, ու ա՛յնքան պաշտում հայրենիքի հանդէպ որ ան՝ կարծես, մարմնացած հաւատք մըն էր այդ րոպէին։

— Ուրեմն դուք չէ՞ք հաւատար հայրենիքին, շարունակեց այդ նոյն երիտասարդը, քիչ մը ջիղերուն տիրելէ ետք։

— Ես կը հաւատամ հայրենիքին, սակայն աւելի՛ կը հաւատամ հայրենիքէ վեր բաներու, որոնք միայն Աստուածաշունչին մէջ կը գտնուին, ըսաւ ամուսինս։

— Տկարներ միայն կը մոռնան իրենց անձը ու կը փարին ուրիշներու ստեղծագործութեան։ Մենք պիտի ստեղծենք մերինը ու զայն պիտի...

— Մարդկային միտքը ցարդ հայրենիքի գաղափարէն վեր գաղափար մը չէ կրցած յղանալ ընդմիջեց համալսարանականը։ Հողին գաղափարը, յաւիտենական կենսունակութեան գաղափարն է։ Մարդկային զանգուածները ստեղծագործութեան գիրկը նետող միակ իրականութիւնը։ Եւ արդէն նոյն գաղափարը՝ Աստուածաշունչին մէջ. հողին տենչանքը, անոր փառաբանութիւնը՝ հայրենազուրկ ժողովուրդի մը կողմէ։

Ու երիտասարդները սկսան դուրս ելլել։ Ամուսինս ոտքի ելլելով ըսաւ.

— Գէշ հանդիպում մը չեղաւ այս։ Գաղափարի փոխանակութիւն ունեցանք։ Սակայն, երիտասարդներ, ձեզի խրատ մը տամ։ Հայրենիքի սէրը թող չքանդէ Արարիչին ստեղծագործութիւնները։

— Մենք չենք քանդեր, ըսաւ երիտասարդներէն մին սուր ու խայթող բառերով։ Մենք պիտի կերտենք այն ինչ որ Արարիչը թերի ձգած է ու զա՛յն պիտի պաշտենք։

Ու հեռացան երիտասարդները արդահատանքի, ատելութեան ու վրէժի զգացում մը աչքերնուն մէջ։

Եւ բոլոր այս խօսակցութեան ընթացքին ես լուռ մնացած էի, և իմ լռութիւնս ամուսինիս տեսակէտը կը պաշտպանէր։

Անցան մի քանի օրեր այս դէպքէն, սակայն դանդաղ։ Դանդաղ ըսի, որովհետեւ այդ օրէն իսկ հոգիս կորսնցուց իր անդորրութիւնը և ջիղերս չհանգ-

ցան խաղաղութիւն: Մի քանի գիշերներ չկրցայ քնանալ այնպէս՝ ինչպէս սովոր էի։ Ու ահա գիշեր մը, անցեալը դուրս ելաւ տարիներու խաւարին մէջէն ու ես ահաւոր երազի մը սարսափը ապրեցայ։

Մեր երկիրն էինք, պատերազմի մէջ։ Բոլոր թաղին հայ բնակիչները ապաստան գտած էին մեր տան մէջ։ Տասնէ աւելի երիտասարդներ կը պայքարէին հազարէ աւելի թուրք արձակազէններու դէմ։ Ահաւոր պայքար մըն էր, կենաց ու մահու ահաւոր պայքարը։ Ու այդպէս, շաբաթ մը, արիւնի և հրդեհի մէջէն պայքարեցան այդ քսան երիտասարդները։

Սակայն ահա օր մը սպառած էր ամէն ինչ, պարէն, փամփուշտ։ Եթէ կարենային երկու օր ևս շարունակել, ազատարար գունդեր օգնութեան հասած պիտի ըլլային, ինչպէս եղած էր միւս թաղերուն մէջ։ Պայքարը շարունակեցին... քարերով։ Մոլեգնած թշնամին ուրախութեան ոռնոցներով խուժեց ներս և չորս հարիւր հոգի, այր, կին, երախայ, ծեր. բոլորը, բոլո՛րը մորթուեցան ոչխարներու պէս։ Միայն ութ հոգի, ճակատագրին մէկ խաղով կրցան ազատուիլ։ Երբ բաւական հեռացած էի, ետին դարձայ ու... ի՜նչ տեսնեմ։ Այդ լաց ու կոծին, աղեկտուր այդ աղաղակներուն մէջէն տեսայ քոյրս, քոյրս, ծառի մը կոճղին վրայ ու հրէշ մը դանակը... Աստուա՛ծ... Աստուա՛ծ...։

Արթնցայ։ Սպառած էի և ցուրտ խոնաւութիւն մը մարմինիս վրայ, մարմինէս ներս կը սողար։

Առաւօտուն, երբ անկողինէս ելայ, տրամաբանեցի։ Պատերազմը նոյն է ամէն տեղ. մեր երկրին մէջ, հայրենիքին մէջ, ամէն տեղ։ Փամփուշտ մը, տասը փամփուշտներ կրնային փրկել քոյրս, ծնողներս, 400 հայերը: Փամփուշտ մը կրնայ փրկել գիւղ մը, երկիր մը...։

Այդ օրէն իսկ կարելի չեղաւ անմարդկային այդ տեսարանը ջնջել երեւակայութենէս։ Գիծեր կը պայծառանային ու փոքր մանրամասնութիւններ տակաւ կը ցցէին իրենց բազուկները յիշողութեանս մէջէն։ Տառապանք մը ծայր տուած էր Ներսիսիս ու այդ տառապանքը կ'առնէր թափ լերան վրայէն թաւալող ձիւնակոյտի մը պէս, ամէն կենսունակութիւն փշրելու վճռականութեամբ։ Գոյութեանս ընթացքին ապրած էի շատ մը տառապանքներ, սակայն այս մէկը, տառապանքի սահմաններէն անդին բան մըն էր։ Մահուան մղձաւանջ մըն էր այդ, ուր կայ մաշեցնող կարօտը ծնողներու, քոյրերու, եղբայրներու և խղճի խայթը՝ այդ անհուն կարօտին։ Օր մը, երկու, աւելի, սակայն կարելի չէր կեանքին տոկալ՝ այդպէս։ Սպառած էի, ու մորթուող քրոջս սարսափը երեւակայութեանս մէջ, անտանելի էր, անտանելի՜...։

Պէտք է վերջ տայի այդ սպառող տառապանքին, սակայն ի՞նչպէս։ Երկա՞ր որոնումներէ ետք գտայ ելք մը։ Օգնել հայրենիքիս կարողութեանս բոլոր սահմաններուն մէջ։ Այս որոշումը պահ մը խաղաղեցուց ջիղերս։ Բայց պայուսակս։ Տասնըհինգ ոսկի ունէի։ Բոլոր խնայողութիւնս տարուան մը ընթացքին, տասնըհինգ ոսկի էր։ Ամուսինս սովորութիւն չունէր դրամ տալու։ Եթէ պէտք ունենաս կու տամ, կ'ըսէր։

Տասնըհինգ ոսկի՜, հայրենիքի համար, ծիծաղելի չէ՞ր միթէ։ Երբ ուրիշներ իրենց արիւնը կու տային, ես նիւթն է որ կու տայի ու ա՛յնչափ չնչին։ Սակայն չունէի։ Եւ դարձեալ չփոթ կացութիւն մը ստեղծուեցաւ, թէև լուծումը երկար չտեւեց։

Յիշեցի...։ Ամուսինս իր դրամները մանուար դարակի մը մէջ կը պահէր ու բանալիները՝ վրադարանին մէջ, գիրքի մը տակը...։ Որոշումս վճռական էր։

Առաւօտուն երբ ամուսինս գործի գնաց, փակեցի դուռը, փակեցի պատուհանները ու առի բանալին։ Ահաւոր վախ մը կաչկանդեց ձեռքերս և ցրտութիւնը մետաղին սառեցուց մատներս։ Անկարեւոր բաներ, ըսի ու բացի դարակը։ Առի 100, 150, 200 ոսկի։ Դող մը անցաւ ջիղերէս ու ցնցեց զիս զգետնելու աստիճան։ Շուտով բացի պատուհանները։ Երկինքը մութ էր․ դուրս ելայ սենեակէս և ուզեցի անտարբերութիւն ձեւացնել, սակայն չէի կրնար ո՛չ ոքի աչքին նայիլ․ ո՛չ ոքի հետ խօսակցիլ ազատօրէն, համարձակ։ Թուղթի կտորներ մետաղի կտորներու վերածուած, կարծես կը ճնշէին լեզուիս վրայ, կոպերուս վրայ, սիրտիս վրայ՝ լեռներու ծանրութեամբ։ Ուզեցի պահ-տաշ ազատիլ այդ ծանրութենէն, որովհետև կարելի չէր ոեւէ ազատ շարժում, ոեւէ գործ, ոեւէ հանդարտ խօսակցութիւն։

Գրեցի երկտող մը «Հայրենիքի Պաշտպանութեան Յանձնախումբ»ին, անստորագիր։ Ներփակեցի դրամը ու տուի սպասուհիին որ անձամբ յանձնէ։

— Յանձնեցի, ըսաւ սպասուհին, կէս ժամ ետք։

Խորունկ շունչ մը առի, ուսերէն ծանր բեռ մը նետողի մը պէս։ Այլեւս խաղաղած էի, ամէն ինչ բնական հունին մէջ մտած էր ու սովորականին պէս, փարեցայ գործիս։

Երեկոյեան, ընթրիքի ընթացքին, խօսակցութիւնը խանդավառ էր։ Ես ալ մասնակցութիւնս բերի այդ խանդավառութեան։ Ու մէկէն՝ ամուսինս ըսաւ․

— Լսեցի՞ք, Թուրեաններուն տունը գող բացեր է։

— Ամա՜ն, այս տարի ալ գողութիւնները ո՜րչափ շատցան, ըսաւ աներմայրս։

— Անցեալ շաբաթ ալ Սարգիսեաններուն տունը բացեր են, ըսաւ քենիս։

Երակներէս պաղ ջուրի հոսանք մը անցաւ, մարմինս թուլցաւ։ Պիտի փլչէի՝ անկասկած, եթէ ամուր բռնած չըլլայի սեղանը։

— Արուսեա՛կ, շարունակեց ամուսինս, տունը երբեք պարապ մի՛ ձգեր. պատուհանները, դռները միշտ լաւ կղպէ։

Ամուսինս հանդարտ հրահանգներ կ'արձակէր, խորհելով թէ բոլոր գողերը դուրսէն կու գան։ Ի՞նչ միջոցի պիտի դիմէր եթէ գիտնար թէ գողը իր ընտանիքին մէկ անդամն էր։

Ընթրիքին մնացեալ պահը լուռ անցաւ ինծի համար։ Որպէս զի չմատնեմ ինքզինքս, կցկտուր բառեր արտասանեցի։

Ահա դարձեալ կորսնցուցի խաղաղութիւնս։ Ուրեմն ես գող մըն էի։ Ի՞նչ տարբերութիւն իմ և միւս գողերուն միջև։ Անոնք իրենց անձին համար կը գողնային, իսկ ես՝ հայրենիքիս համար։ Կա՞յ տարբերութիւն հայրենիքի և անհատի միջև։

Այդ իրիկուն կանուխ մտայ անկողինս որպէս զի ամուսինս բան մը չկռահէ։ Սակայն կարելի՞ էր քնանալ։ Երկու հակընդդէմ ոյժեր կային ներսիդիս ու անոնց պայքարը՝ ջլատող, սպառող։ Երկու եսեր՝ ներսիդիս։ Մին կարծես կ'ըսէր. «Ան որ տունէն կը գողնայ, հայրենիքէն կը գողնայ, որովհետև հայրենիքը և տունը ամբողջութիւն մըն են»։ Իսկ միւսը կ'ըսէր. «Այս տունը իմս չէ, քանի որ հայրենիքիս չէ. ամէն ինչ որ հայրենիքիս չէ, իմս չէ»։ Եւ այսպէս կը շարունակուէր այդ ահաւոր պայքարը՝ խախտելով կառուցուածքիս հիմքը։ Սակայն ամենէն անտանելին մեկուսացումն էր որ կ'ընկճէր, կը ջլատէր զիս։ Կեանքի մէջ ոչինչ աւելի անտանելի է քան առանձնութիւնը։ Ընտանիքի անդամներով շրջապատ-

ուած ըլլալ, բայց ըլլալ անոնցմէ հեռու՝ մղոններով։ Երկինքը տեսնել, սակայն չլուսաւորուիլ պատկերէն։ Ի՜նչ տառապանք...։

Լքած էի ամէն գործ, ընտանեկան ամէն պարտականութիւն ու կը փորձէի ելք մը գտնել, բարոյական այս աւազախրումէն դուրս գալու համար։

Օր մը ամուսինս ըսաւ.

— Շատ փոխուած կ՚երեւիս Սրբուհեակ: Հիւա՞նդ ես:

— Կնոջ փոքր անհանգստութիւն, ըսի ու հեռացայ։ Չէի կրնար երկար մնալ քովը։ Չէի կրնար ամէն հարցումին տրամաբանօրէն պատասխանել։

— Եթէ անհանգիստ ես, բժիշկին գնա՛, առանց սպասելու որ հիւանդութիւնը զգետնէ ըսաւ, քեզ։

Աստուա՜ծ... կարելի՞ է այս հիւծող հիւանդութեան բժիշկը գտնել։

Տառապեցայ տասը օրեր... տասը դարե՜ր կարծես։ Սակայն այս տառապանքը սովորական տառապանք մը չէր։ Կա՞յ անուն մը այն տառապանքին, ուր հայրենիքի անհուն սէրը կը բախի սկզբունքի ապառաժին եւ սիրտը այս երկուքին մէջտեղ բզիկ-բզիկ: Բոլոր կարողութիւններս խթանեցի, հաշտեցնելու համար այս հակընդդէմ ոյժերը, որպէսզի վերջ գտնէր տառապանքս։ Ընդունա՜յն...։

Կրկին ու կրկին աղօթեցի՝ արցունքներով, հեծկըլտալով. սենեակիս առանձնութեան մէջ։

— Տէ՜ր, կեանքս լուծի վերածուեցաւ եւ այլեւս կարող չեմ զայն կրելու։ Գթա՜ Թշուառիս...։

Սակայն դարձեալ չխաղաղեցան գալարուող ջիղերս, բզկտուող սիրտս...։

* * *

Կիրակի էր։ Ուզեցի եկեղեցի երթալ, սակայն չէի կրնար։ Սպառած էի, բացարձակ սպառած։ Բայց

պէ՛տք է երթայի, եթէ կ'ուզէի չմատնել ինքզինքս։ Գացի, գերագոյն ճիգի մը մէջ ցրուած ոյժերս հաւաքած։

Այդ կիրակի բացառիկ կենդանութիւն մը կար ժողովարանին մէջ։ Եպիսկոպոս մը պիտի քարոզէ, կ'ըսէին։ Այս պարագան բացառիկ երեւոյթ մըն էր ինծի համար, շատերուն համար։

Ահա բեմ բարձրացաւ եպիսկոպոսը։ Բարձրահասակ, յաղթանդամ, խորունկ աչքերով, խորունկ նայուածքով, պատկառազդու եկեղեցական մը։

Սովորական քարոզ մը չէր այդ օրուանը, այլ՝ պատմութիւնը ցեղի մը, դարերու մէջէն, զոր տուաւ այդ եկեղեցականը ա՛յնքան գունագեղ ու ա՛յնքան կենդանի գիծերով։

— Փոքր ցեղ մը, հալածուած, ջարդուած, սակայն կրցած է տեւել ժամանակի խորունկ մթութեան մէջէն, որովհետեւ գիտցած է փարիլ նիւթեղէնէն աւելի՝ հոգեղէնին, երկրայինէն աւելի՝ երկնայինին։ Որովհետեւ ան գիտցած է բարձր բռնել իր պատիւը դրօշակի մը պէս։ Եւ այդ ցեղը միշտ գիտցած է ըմբոստանալ անարդարութեանց դէմ հակառակ իր վտիտ ոյժերուն։ Ու այսօր, այդ նոյն ցեղը, Մեծ Միութեան մը կողքին, դարձեալ կը բարձրացնէ իր բազուկը, արդարութիւնը ոտնակոխ ընող, կեանքի գեղեցկութիւններուն վրայ թքնող հորդաներու դէմ։

«Ապագա՜ն այդ ցեղին... լուսաւոր է և յաղթանական, որովհետեւ յաղթանական է բարին, յաղթանական է ճշմարիտը։ Եւ մեր հայրենիքը, սրբազան հողի այն շերտն է, որ կեանք կու տայ, որ թռիչք կու տայ այդ յաղթանական ցեղին»։

Եւ այսպէս, ժամ մը, աւելի, խօսեցաւ այդ անծանօթ եկեղեցականը, բամբ, դաշն, նուագի մօտեցող

ձայնով մը, առանց ճիգի, յորդող աղբիւրի մը առատութեամբ։ Մոռցած էի շրջապատս, մոռցած էի ինքզինքս եւ այդ արեւոտ բառերուն, այդ կեանքով բաբախուն խօսքերուն ջերմութեամբ համակուած, մնացի այդպէս երկա՜ր...։

Երբ դուրս ելայ, նիւթը կորսնցուցած էր իր ծանրութիւնը եւ անսովոր ուրախութիւն մը կը ճառագայթէր ներսիդիս։

Նախ չկրցայ ըմբռնել այս ուրախութեան իմաստը: Յետոյ զգացի, թէ կապանքները խորտակուած էին ու ես կ՚ապրէի նորէն բաբախումը, ցեղիս բաբախումը, բոլոր երակներուս մէջ, անոր շունչը, օրհնութիւնը, աղօթքը էութեանս մէջ։ Այլեւս հայրենիքը ինծի համար լոկ բառ մը չէր, այլ՝ վէմ մը, հաւատք մը, խիղճ մը, կրօն մը։

Տուն գացի կայտառ, առոյգ, կենդանի։ Աշխարհը նոր փայլ մը ունէր ինծի համար, նոր կենդանութիւն մը։

Երեկոյեան, ամուսինս, չեմ գիտեր ի՛նչ պատճառով, դարակը բացած կը նայէր լարուած ուշադրութեամբ դրամներուն անկիւնը։ Մէկէն այլայլած՝ գոչեց.

— Մէկը բացած ըլլալու է այս դարակը, անպատճառ, ու սկսաւ արագ արագ համրել դրամները։ Եւ երբ տեսաւ թէ պակաս էին, տարօրինակ ձայնով մը պոռաց.

— 200 ոսկի, 200 ոսկի, շո՛ւտ, վազէ՛, վազէ՛, սպասուհին կանչէ, անոր գործը ըլլալու է անպատճառ, շո՛ւտ...։

— Ո՛չ, ըսի խաղաղ ձայնով մը, ե՛ս առի։

— Դո՞ւն, դո՞ւն, ինչո՞ւ առիր, ի՞նչ բանի համար առիր, ըսաւ խիստ զայրացած։

— Կարեւոր պահանջ մը ստիպեց որ առնեմ, ըսի։

— Ի՞նչ պահանջ, ի՞նչ պահանջ, ըսաւ շփոթ։

— Ձայն մը հեռուներէն ուզեց այդ դրամը իր զաւակներուն համար, իր զաւակներուն պաշտպանութեանը համար, ըսի հոգիի անհուն խաղաղութեանը։

Ամուսինս նայեցաւ խորո՛ւնկ, երկա՛ր ու քիչ ետք այդ նայուածքները պարտուած էին, ո՛չ թէ աչքերէս, այլ՝ հոգիիս կրակէն որ աչքերուս մէջ կը վառէր։

Նոյեմբեր, 1943

ՉԱՐ ՈԳԻՆ

Ամէն անգամ երբ «Թիւ 45» կ'անուանէին զինք, ուրախութիւնը կը յորդէր երակներէն, ու ժպիտ մը կ'ուրուագծուէր մաշած աչքերուն մէջ։

Այդ թիւը կարծես գարուն կը բանար ներսիդին, ցուրտ եւ անկենդան անցեալին կապելով արեւոտ ներկան։ Այդ թիւը նոր զգայութիւններ կը բերէր թըմրած ջիղերուն, նոր եւ անոյշ զգայութիւններ։

Է՜, պզտիկ բան չէր եղածը։ Այդ թիւով շրջուած էր բախտին ցուցանակը։ Ան՝ որ տարիներով չէր զգար տաք կերակուրի ջերմութիւնը, հիմա գոնէ շաբաթը երկու հեղ կը տեսնէր ապուրի շոգին, խունկի օրհնութեամբ։ Եւ պտուղը՝ որ կու գար տեղ գրաւելու հաց ու սոխի կամ հաց ու արմաւի կողքին։ Անցեալ զատկին՝ նոյնիսկ անուշեղէն, հին օրերու չեմենի փոխարէն։

Թիւ 45ը իր բախտն էր, իր երջանկութիւնը...։

* * *

Հայրենիքի մէջ Ղազարոս արհեստով կառապան եղած էր։ Պէյրութի ափերը նետուելէ յետոյ, չկրցաւ շարունակել արհեստը։ Չունէր դրամագլուխ։ Թէեւ

պահանջուածը քիչ բան էր, սակայն չունէր այդ քիչն ալ, ու ճարահատ՝ դիմեց բեռնակրութեան, որ դրամագլուխ չէր պահանջեր։

Տարիներ ամբողջ ան ճանչցաւ ստորերկրեայ վայրերու գարշահոտութիւնը, սպասման անձկութիւնը՝ փակ դռներու առջեւ, ու մաշեցաւ ստուերոտ անկիւններու մէջ։ Տարիներ ամբողջ ան կրեց թշուառութիւնը կռնակին՝ կուզի մը պէս, ու թշուառութիւնն ալ խածաւ միսերը։ Սակայն երբ անգլիական բանակը մուտք գործեց, կեանքը ժպտեցաւ Ղազարոսին։ Կառապաններ կ'ուզուէին։ Արձանագրուեցաւ։ Յանձնեցին կառք մը, սակայն վերարկու մը անհրաժեշտ էր և Ղազարոս չունէր այդ վերարկուն։ Հոս-հոն գնաց, գլուխը այս քարին զարկաւ, այն քարին ու... ճարեց։ Հագաւ վերարկուն ու տասնապետը գրեց վրան՝ coy 45։ Այդ օրէն իսկ կեանքը Ղազարոսին համար եղաւ մշտական գարուն, օրերը՝ Կիրակի ու քաղաքը կարծես կը փըսփըսար ականջին. «Ահա կեանքը»։

Օրական 275 դահեկան ու ատեն-ատեն 350 և երբեմն նոյնիսկ 400 դահեկանի կը մօտենար։ Ու այս վերջին պարագան մեղք չէր նկատեր, քանի որ նպատակը բարի էր։ Զգէ՞ր իր զաւակները ցուրտին ու բուքին, ցեխերուն մէջ...։ Եւ արդէն ամէն Կիրակի եկեղեցի կ'երթար ու մոմ կը վառէր։

Այլեւս ո՛չ ոք զինք Ղազարոս կը կոչէր. «Թիւ 45» էր անունը։ Սկիզբը թէեւ ծաղրական շեշտով, սակայն ետքը շատ բնական կը թուէր իրեն և ուրիշներուն։ Աւելին. այդ թիւը կը փայփայէր զինք ու միշտ ալ ուրախութեան պոռթկումներ կ'ունենար, որոնք կ'արտայայտուէին ժպիտով կամ բացագանչութեամբ։ Ու անոր համար ալ ան բնաւ չհանեց այդ վերարկուն։ Ապրեցաւ անոր մէջ ու յոգնած անդամները կրեցին այդ ծանրութիւնը՝ հաճոյքով։

Իրաւունք ունէր. ան իր երջանկութիւնը կը հագնէր։

* * *

Ու օր մը, աննշան դէպք մը շրջեց ամէն ինչ։ Երբ ձիերը կառքին կը լծէր, անոնցմէ մին աքացի մը տուաւ սրունքին։ Փոքր վէրք մը ու արիւնահոսութիւն։ Անկարեւոր դէպք մըն էր այս «Թիւ 45»ին համար։ Շուտով ծխախոտ դրաւ արիւնող տեղը։ Արիւնահոսութիւնը դադրած էր արդէն։

Անցան մի քանի օրեր և «Թիւ 45»ը մոռցած էր ամէն ինչ. և արդէն չմոռնալիք բան մըն ալ չէր։ Սակայն մի քանի օր ետք, փոքր ջերմութիւն մը ու դնդերներու անորոշ ցաւեր, ցուրտ քամիի մը պէս անցան զուարթ տրամադրութիւններուն վրայէն։ Աննշան բաներ, ըսաւ դարձեալ ու շարունակեց գործը։ Յաջորդ օր ջերմութիւնը տակաւ կը բարձրանար ու դնդերները կը կարծրանային։ Պաղ առած ըլլալու ես, ըսաւ կինը և փորձեց քրտնցնել։ Անօգուտ։ Ցաւեր ու պրկումներ կ՚աւելնային։ Չէր կրնար դիւրութեամբ խօսիլ. չէր կրնար ծամել ու ամէն շարժում աւելի կը պրկէր դնդերները ու ցաւեր՝ աւելի՜...։

Եկաւ բժիշկը։ Երկար քննութեան մը ենթարկեց հիւանդը։

— Ի՞նչ ունի տօքթոր, ի՞նչ ունի հարցուց կինը աղաչական ձայնով մը։

— Թեթանոս, ըսաւ բժիշկը ու շարժեց գլուխը։

Նոպաներ կու գային աւելի արագ, աւելի ուժգին, աւելի քանդող։ Իւրաքանչիւր նոպայ ահաւոր տառապանք մըն էր ու յաւիտենականութեան չափ երկար։ Կը փայտանար ամէն անգամ, ամէն դնդեր ու մարմինը կ՚ըլլար աղեղ՝ կոտրտուելու աստիճան կորնթարդ.

մինչ պրկուած շրթները ցոյց կու տային ակռաները, իրարու մէջ մխրճուած, ուր կարծես քրքիջ մը կը քարանար աղտոտ հեգնանքի մը մէջ։

Երկար չտեւեց տառապանքը այդ կենդանի մեռելին։ Ու առաւօտ մը, այդ խոշտանգուած մարմինը փայտացած էր ահեղ պրկումի մը մէջ, դուրս պոռթկացող աչքերը առաստաղին, ու բազուկները նիզակներու պէս երկարած։

* * *

Անցաւ երկու ամիս։

Քամին իր մատները սառ ջուրի մէջ թաթխած կ'երկարէր ներս՝ խրճիթներէն, պատռած զգեստներէն ու կը ճանկռտէր։ Եւ ա՛յն ատեն միայն մայրը զգաց անհրաժեշտութիւնը վերարկուի մը՝ իր զաւկին համար։ Մեծ զաւկին վերարկուն որ շատ նեղ կու գար, փոքրին յարմարցուց, սակայն մեծի՞ն... Կրկին ու կրկին պրպտեց սնտուկը, կրկին ու կրկին տակն ու վրայ ըրաւ զգեստներու կապոցները, ի զո՜ւր...,

Ու օր մը, երբ զաւկին հինցած հագուստները կը կարկտնէր, ահա աչքին զարկաւ ամուսինին վերարկուն, հիւծած մարդու մը թուլութեամբ, գամէն կախուած։ Ո՞ւր էր խելքս մինչեւ հիմա, ըսաւ մայրը ուրախութենէն կայտառացած։ Լաւ որ տեսայ։ Աւետիս ո՜րչափ պիտի ուրախանայ։

Ձգեց ամէն ինչ։ Թօթուեց վերարկուն, լուաց, քակեց ու նոր վերարկու մը ձեւեց զաւկին։ Ո՜հ, ի՜նչ լաւ է այսպէս ու ի՜նչ տաք, ըսաւ Աւետիս վերարկուն հագած։ Սակայն թիւ 45ը դեռ հոն էր ու այս անգամ փոխանակ կռնակին՝ աջ ուսին վրայ հպարտ զինանշանի մը պէս կը փայլէր։

Աւետիս հագաւ վերարկուն օր մը, երկու, երեք, սակայն յետոյ մերժեց հագնիլ։

— Ինչո՞ւ չես հագնիր, ըսաւ մայրը։

— Չեմ հագնիր, ըսաւ Աւետիս։

— Ինչո՞ւ չես հագնիր, կրկնեց մայրը բարկացած։ Վաղը երբ հիւանդ ըլլաս, ո՞վ պիտի հոգայ քեզի։ Կարծես դեղի, տօքթորի դրամ ունիմ տալիք։

— Չե՛մ հագնիր, չե՛մ հագնիր, ըսաւ Աւետիս ոտքերը գետին զարնելով ու դուրս ելաւ դպրոց երթալու համար։

Մայրը ետեւէն վազեց, բռնեց թեւէն, ցնցեց երկու երեք անգամ ու ըսաւ.

— Եթէ չհագնիս կը ծեծեմ, կերակուր չեմ տար, տուն չեմ ընդունիր...։

— Չե՛մ հագնիր, ըսի, չե՛մ հագնիր, չե՞ս հասկնար։ Ինծի կը խաղցնեն կոր, «թիւ 45» կը կանչեն կոր, և սկսաւ լալ Աւետիս։

Մայրը զինաթափուեցաւ. կեցաւ պահ մը շուարած, ու շարունակեց.

— Նավրում, այսօր ալ հագիր, ես վաղը այդ թիւը կը սրբեմ և քեզի խաղցնողներն ալ լաւ մը պատժել կու տամ:

Աւետիս սրբեց աչքերը, սրբեց քիթը ու հագաւ վերարկուն։ Սակայն երբ դպրոց հասաւ, հանեց, ծալլեց ու դարակի մը ետեւը պահեց։

Այդ առաւօտ ցուրտը սառոյցէ ասեղներու պէս կը ծակծկէր ամէն չնչաւոր էակ։ Այդ առաւօտ դասարանին մէջ շատ մը աշակերտներ կը դողդղային, մանաւանդ Աւետիսը, անփեղկ պատուհանի մը առջև, առանց վերարկուի: Ամբողջ երկու պահ, կծկուած, գունդի մը վերածուած, Աւետիս դասէն աւելի իր դողին կ'ունկնդրէր կարծես: Երեկոյեան, երբ տուն պիտի վերադառնար, հագաւ վերարկուն։

***

Առաւօտուն, Աւետիս կ'ուզէր կանուխ ելլել, չէր կրնար։ Տեսակ մը կոտրատուք, յօրանջելու տեսակ մը զգայութիւն կը ջլատէր եռանդը։

Երեկոյեան, երբ մայրը գործէն տուն վերադարձաւ, խիստ բարկացաւ։ Նորէն շատ խաղցար, քրտնեցար ու պաղ առիր, ըսաւ։ Յաջորդ առաւօտ, մայրը դարձեալ գործի գնաց։ Երեկոյեան երբ վերադարձաւ, զաւկին վիճակը ծանր գտաւ։ Հասարակ պաղառութիւն մը չէր այս։ Կը հազար․․ տաքութիւն․․ կողացաւ․․․։ Վազեց բժիշկին։

— Սարլլեան է, ըսաւ բժիշկը։

— Վտանգաւո՞ր է, հարցուց մայրը։

— Այո՛, ըսաւ բժիշկը, բաւական վտանգաւոր։

— Քա՞նի օրէն կ'անցնի վտանգը, հարցուց մայրը տխուր ձայնով մը։

— Հիւանդութեան եօթներորդ օրը, ըսաւ բժիշկը։ Պէտք է դեռ երեք օր սպասել։

— Աման Աստուած, դո՛ւն գթա, ըսաւ մայրը ձեռքերը գլխուն տանելով։

Ու անցան այդ երեք օրերը սպառող դանդաղութեամբ։ Մայրը մոռցած էր գործ, հանգիստ․ մոռցած էր նոյնիսկ ինքզինքը ու կը վազէր, կը վազվռտէր բժիշկին, քահանային․ անօգուտ, անօգուտ...։ Հիւանդութիւնը կը յառաջանար անսանձ թափով մը ու կը խորտակէր մարդկային ամէն դիմադրութիւն։

Եօթներորդ օրն էր հիւանդութեան։ Մայրը մօտեցաւ մահամերձ զաւկին։ Հիւանդը զգայազիրկ, կը զառանցէր, կը հեւար, կը գալարուէր ու ջերմութիւնը ահռելի էր․․․։ Ուզեց գտնել ջերմութեան աստիճանը։ Դրացի հիւանդապահուհին կանչեց։ Քառասուն, քառասունըմէկ և քիչ մըն ալ աւելի։

Սարսափեցաւ մայրը. վազեց բժիշկին քովիկ, հերարձակ։ Բժիշկը տունը չէր։ Վերադարձաւ՝ խելակորոյս։ Քամին կը ցնցէր խրճիթը հիմքէն ու կը խուժէր ներս իր ամբողջ կատաղութեամբ։ Պէտք է պաշտպանել հիւանդը ցուրտի դէմ, հոսանքի դէմ, ըսած էր բժիշկը։ Տեսաւ զաւկին վերարկուն։ Առաւ և հիւանդը ծածկեց։ Պահ մը ետք թիւ 45ը աչքին զարկաւ, յետոյ նորէն, ու անոր արթնցաւ անցեալը ներսիդին։ Յիշեց ամուսինը, անոր կեանքը ու վերջապէս վախճանը և... յանկարծ միտքը անօրինակ պայծառութիւն մը ունեցաւ։

«Այդ վերարկուն ամուսինիս էր ու ես գիտեմ, թէ ի՛նչպէս տիրացաւ անոր։ Այդ վերարկուն հալալ վաստակ չէր. այդ վերարկուն իր բախտը կը նկատէր, իր երջանկութիւնը։ Այո՛, թէև սկիզբը բախտը ժպտեցաւ մեզի ու մենք պահ մը մոռցանք դառնութիւնը կեանքին, սակայն այդ եղաւ րոպէական ու անոր դժբախտութիւնը համաճարակի մը պէս կը յառաջանայ մեր տան մէջ։ Ամուսինս մեռաւ, հիմա Աւետիսս մահամերձ է, և ո՞վ գիտէ վաղը ես, Ջաւէնս, ու այսպէս օճախ մը ամբողջ պիտի...»

«Զուր տեղ չեն ըսած մեզմէ մեծերը. «Երբ հալալ վաստակին հարամ խառնուի, այդ տունը կը կործանի»։ Ես միայն հիմա՛ կ'ըմբռնեմ այդ խօսքերուն իմաստը և կը զգամ անոնց խարազանը մորթիս վրայ։ Այո՛, վերջապէս գտայ բուն ակը չարիքին. Վստահ եմ, շատ վստահ։ Ամուսինիս վերջին օրերը. վերջին ժամերը։ Երբ նոպաներ կու գային, սառած աչքեր, քարացած կնճիռներ, կճրտող ակռաներ, փայտացած անդամներ դիւային երևոյթ մը կու տային իրեն։ Եւ դի՞ակը... սարսափելի էր։ Քարացած դև մը կարծես։ Հա՛, հիմա կը յիշեմ. մեծ մայրս ինծի պատմած էր չար ոգիներու մասին։ Ի՛նչ աւերներ

գործած են անոնք և քանի՛ քանի՛ տուներ քանդած, քանի՛ օճախներ մարած։ Զար ոգին մեր տան մէջ, չար ոգի՛ն...»

Ոտքի ելաւ։ Ապառած և անկենդան անդամները կենդանութիւն ստացան։ Նայեցաւ վերարկուին։ Հոն էր ան, զաւկին վրայ, այլանդակ դիրքի մը մէջ։ Առաւ բիրտ շարժումով մը։ Բացաւ անտուկը, բացաւ հագուստի բոլոր կապոցները լայն, ցանուցիր և հաւաքեց ամէն ինչ որ խորթ է այդ տան մէջ ու օտար, ամէն ինչ որուն վրայ ճակտի քրտինքը իր հոտը չէր ձգած։ Հաւաքեց, հաւաքե՛ց ճերմակեղէններ, կօշիկներ, դերանի կտորներ, նոյնիսկ տաշեղներ զորս ամուսինը բերած էր երբ կառապան էր։ Հաւաքեց բոլորը կտոր առ կտոր, չինեց խոշոր դէզ մը բակին մէջ ու սրսկեց քարիւղը։

Երբ բոցէ թևեր լուսաւորեցին հիւղակը, դուռ դրացի, ծանօթ անծանօթ խուժեցին ամէն կողմէն, սակայն հեռացան երբ տեսան թէ հրդեհ մը չէր պատահածը։ Միայն չէր հեռանար տան տիկինը։ Լուռ կը դիտէր խարոյկը, երկու հակընդդէմ զգայութիւններու տպաւորութեան տակ։ Մահամերձ զաւկի մը վիշտը և մահացող չար ոգիի մը առթած հաճոյքը. քանդուող օճախի մը սարսափը և խաղաղ հոգիի մը հեռանկարը, այդպէս՝ դէմ առ դէմ ու անոնց բախումը անձին մէջ։ Ինչ որ կը զգար, վայրի զգայութիւն մըն էր. ահաւոր ցաւի մը ընդմէջէն փթթող երջանկութեան մը զգայութիւնը։

Երբ մոխրացաւ ամէն ինչ, ներս մտաւ, ահաւոր վտանգէ մը ձերբազատուածի բնազդային զգացումով մը ողողուն։

***

Առաւօտուն, երբ արթնցաւ, արեւ կար խրճիթին մէջ ու անօրինակ հանդարտութիւն՝ ջիղերուն մէջ։ Գնաց հիւանդին մօտ՝ շտապով։

Դեռ կը քնանար զաւակը. անհուն ծովու մը խաղաղութեամբ։ Տարաւ ձեռքը ճակատին, այտերուն. առողջ ջերմութիւն մը կը տարածուէր ամէն կողմ, և հանդարտութիւն՝ դէմքին վրայ. շունչին մէջ։ Երբ հիւանդը բացաւ աչքերը գգուող ձեռքերու քաղցրութենէն, ան կրցաւ խօսիլ պատանիի մը քաղցրութեամբ.

— Մայրի՛կ, վաղը դպրոց կրնա՞մ երթալ։

Մայրը չպատասխանեց։ Անկողինին քով ծնրադիր, վճիտ աչքերով, ուրախութենէ դողդղացող շրթներով, բան մը կը թոթովէր ան, մինչ արեւը միւռոնի պէս կ'օծէր այդ խոշտանգուած դէմքը։

Եւ խաչակնքեց...։

Մայս, 1942

ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԷ ԱՌԱՋ

Տխուր և երջանիկ վայրկեաններու պարում մը ունեցայ — անանուն զգայութիւն մը — երբ դիպուածով հիւանդանոցի խուցերէն մէկուն մէջ գտայ ինքզինքս։ Հիւանդապահուհին կապոյտ աչքեր ունէր. ու բոլոր կապոյտ աչքերը՝ հիւանդանոցի մէջ՝ Էլիզը կը յիշեցնեն ինծի։ Սակայն աչքերը Էլիզին՝ տարբեր կապոյտ մը ունէին։ Ա՜յնպէս կապոյտ էին անոնք, որ ամէն այր պիտի հրապուրուէր անպատճառ։ Եւ նայուածքներ՝ ա՜յնպէս անոյշ ու թափանցող, որ ամէն պատանի պիտի ուզէր իր սիրոյ դուռները անով բանալ։

Էլիզ այն սակաւաթիւ հայուհիներէն էր որ գեղեցիկ ծնած էր. ստեղծագործութեան մէկ գեղեցիկ անակնկալը։ Որովհետեւ ստեղծագործութիւնը վճռած է բոլոր հայ աղջիկները գէշ որակ կաւէ մը շինել, ու աններդաշնակ ներկով վրձինել։

Շատեր — ուսանողներ, բժիշկներ, արկածախնդիր հիւանդներ — փորձած էին իրենց սիրոյն առագաստները պարզել անոր աչքերուն կապոյտին մէջ, սակայն ան կը մնար խորունկ ծովերու իր անմերձենալիութեամբ խրոխտ և միայն յանդուգն, նաւապետ-

ներու վիճակուած էր այդ անծանօթ խորութիւնները խուզարկել։ Ու այսպէս տարիներ ամբողջ, ան թիւրախը հանդիսացաւ արու նայուածքներու, կրակոտ նայուածքներու, քծնող, աղերսող նայուածքներու, ու նայուածքներու՝ ուր կար ատելութիւն, նախանձ, իր համասեռ խմբակէն։

Անցաւ ժամանակը...։ Եւ մայիսի օր մը հայ թերթեր Էլիզին նշանախօսութիւնը արձանագրեցին Սահակ Ոսկեանի հետ։ Ու թերթերէն մին շնորհաւորական սիւնակ մը յատկացուցած էր՝ գունազեղ բառերով։

Սահակ համալսարանական մըն էր։ Ունէր նախանձելի պաշտօն՝ ծխախոտի ընկերութեան մէջ, ունէր երկյարկանի շէնք մը, հայկական քիթ և ազգային լայն շրջանակ։ Ոմանք «շատ յարմար է» կ՚ըսէին. ուրիշներ «պէշ չէ» կ՚ըսէին, իսկ նախանձողներ՝ ուրիշ բաներ։ Սակայն խօսքին հետ կար անժխտելի իրականութիւն մը, ու մնաց այսպէս՝ բաւական երկար։

Ու օր մը, մեծ եղաւ զարմանքը շատերուն, մանաւանդ հայերուն, երբ տեսան Էլիզը օտար վայր մը, օտար զինուորականի մը հետ։ Հօթէլ Նորմանտիի ընդարձակ սրահին մէջ, ուր վիպական ալեկոծում մը անպակաս էր։ Էլիզ օտար սպայի մը հետ, սեղանի մը շուրջ, դեղնորակ օշարակ կ՚ըմպէր, երազկոտ նայուածքը՝ կապոյտին։ Եւ ամէն անգամ երբ գաւաթը կը բարձրացնէր, կը կենար պահ մը, կողմնակի թեքում մը կ՚ընէր սպային, բառ մը կամ երկու, ու դարձեալ գաւաթը՝ բոսոր շրթներուն։ Ժպիտ, ծիծաղ, քրքիջ կը համեմէին պահը ուր կային շատ բաներ, մանաւանդ երազել գիտցող հոգիներու համար։

Ու կրկնուեցաւ նոյն պահը հոն, Լիբանանի ծառերու զովութեան տակ, մակոյկներու վէտվէտուն խաղաղութեան մէջ, ամէն տեղ ուր կարելի էր մե-

նութեան խորը սուզիլ։ Եւ այսպէս Էլիզ, տաք չուէլի մը հովանիին տակ, հեռաւոր հորիզոններու անխլքեն գինով, կը հիւսէր մետաքսեայ առագաստ մը անծանօթ ու հեռաւոր ծովերու համար։

Այլեւս բոլորին ծանօթ իրողութիւն մըն էր. Էլիզ օտար սպայի մը հետ նշանուած էր։ Շատ քաղաքավար երկտող մը հաղորդեց այս պարագան՝ Սահակին, Էլիզ ստորագրութեամբ, երբ հարսանիքի սեմին վրայ կը գտնուէին։ «Մեղաւոր չեմ երբ չկրցայ սիրել» կը գրէր։

Երկտողը մուրճի հարուած մը եղաւ Սահակի գանկին։ Մտածումներ, որոշումներ կ'արշաւէին ցնցուած ուղեղին մէջ՝ այլազան ուղղութեամբ։ Ոճիրներ, անձնասպանութիւններ զիրար կը գրկէին քաոսին մէջ, վերջին հանգրուանը հասնելէ առաջ։ Ձեռքեր ու ոտքեր շարժման մէջ էին, առանց հրամաններ ստանալու։ Ու այսպէս՝ պահ մը՝ ամէն խորհրդածութիւն անհաւասար շարժում էր, անղեկ արշաւ։

Սակայն բան մը սանձեց Սահակին անսանձ ջիղերը։ Տեսաւ երկտողին թուականը՝ Սեպտեմբեր 4, 1941։ Քսաներորդ դարու կէսին կը մօտենային։ Անկայունութեան, վայրէջքի և վերելքի դար մը, ուր ամէն բան կրնար շրջուիլ վայրկեաններու արագութեամբ։ Վճռեց։ Դողդոջ մատներուն քմայքին յանձնեց թուղթը, ափսոսաց ժամանակի և նիւթականի կորուստը, անիծեց, կոյտ մը հայհոյանք ծամծմեց, և եղաւ կեանքը... բնական։

Էլիզին համար ոչինչ անտրամաբանական էր։ Սահակ լաւ երիտասարդ է, ըսած էր բարեկամուհիներէն մէկուն, սակայն ախմարութիւն է փորձել լաւին, երբ կայ լաւագոյնը։ Ինչ որ ունիմ շատ տարբեր է քան ինչ որ ունէի։ Վայելուչ, կիրթ ու հրապուրիչ

ձեւեր, իշխանի վայել քալուածք, մտային լայն պաշար և զօրաւոր անհատականութիւն։ Ուրիշ օր մը իր շատ մտերիմ բարեկամուհիին ըսած էր. «Ան խորապէս առնական է, առք չունի, իշխող նայուածք, որու ներկայութեան՝ սիրտիդ զարկերը իրար կը կոխկըռտեն»: Սահակ հայ մըն է, աւելցուց ան, իր մտածելակերպով ու իր... կոչտութեամբ։ Եւ պիտի շարունակէր այդպէս՝ եթէ չյիշէր ժամադրութիւն մը։

Էլիզ տակաւ կը գտնէր ինքզինքը միջավայրի մը մէջ, ուր ամէն ինչ շրջուած էր հայկական իմաստով։ Ընտանեկան մտերմիկ շրջանակներու մէջ, գրեթէ ամէն խօսակցութիւն քրքիջներու անվերջակէտ շարան մըն էր, ուր դէմքն ու լանջքը մեծ դեր կը կատարէին։ Փողոցի մէջ բարեւը գլխու թեթեւ թեքում մըն էր, ժպիտը՝ ակռաներու ցուցադրութիւն մը և խօսակցութիւնը՝ ռնգային ձայնի ելեւէջ մը շրթունքի խաղերով եղանակաւորուած։

Շրջուած միջավայրին զուգընթաց՝ Էլիզ ունեցաւ շրջուած անհատականութիւն մը։ Անհատականութիւն՝ ուր կար արտաքին նուաճում մը միայն։ Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար կոչել, մակերեսի անհատականութիւն, ձեւի, երեւոյթի անհատականութիւն, ուր եսը կը նահանջէր տիրող արտաքինի մը առջեւ։ Ու Էլիզ կը սիրէր այս բոլորը ա՛յնքան, որքան կը սիրէր իր երազները։

Մտերմութիւնը տակաւ իր ցանցին մէջ կ'առնէր այս զոյգը՝ ուր շատ մը բաներ կը նոյնանային։ Խմբային, բայց մանաւանդ մտերմիկ պտոյտներու ընթացքին, երջանկութիւնը կը բիւրեղանար և սէրը կը յորդէր վայրի գետի մը պէս, ամէն պատնէշ փըշրելու վճռականութեամբ։ Եւ լեռներ ու ձորեր

ու անտառներ, սիրոյ թատերաբեմը դարձած էին այս զոյգին։

Ու օր մը, շատ սովորական օր մը, անտառի մը մէջ ուր կար լոյս, ուր կար ստուեր և լռութիւն, սպան ըսաւ Էլիզին. «Ամէն օր, ամէն ժամ, դուն աւելի սիրուն կ'երեւիս, սակայն այսօր դուն վաղուան չափ գեղեցիկ ես»։ «Ես գեղեցիկ եմ այն ատեն միայն երբ դուն իմ քովս ես, ինծի հետ, ինծմէ անբաժան», ըսաւ Էլիզ, աչքերը՝ անորոշ հեռաւորութեան։ Ցեառոյ նայուածքները իրար համբուրեցին բիբերէն անդին, հոգիներէն անդին։ Ու աչքերը անոնց՝ արիւնոտ նուաղումներ ունեցան։ Այդպէս, անտառի մը մէջ ուր լոյս և ստուեր և լռութիւն իրար կը գրկէին, անոնք, բժիշկի բառերով — իրենց սիրոյ մալարիան տառապեցան։

Ջիղեր ու բջիջներ յօրանջեցին, կոտրտեցան, դողդղացին երկա՜ր։ Սաստ ջերմ մը, քրտինք մը — սիրոյ քրտինքը — որուն յաջորդեց երկար յոգնածութիւն մը, քնանալու զգայութիւն մը։

Այդպէս, Էլիզ կ'ըմպէր երջանկութիւնը սիրոյ դիւրաբեկ սրուակէն՝ անյագ...։

* * *

Պատերազմը նոր փուլի մէջ մտաւ։ Դէպքեր՝ դահավէժ թափով կ'ընթանային, զինուորական աննախընթաց եռուզեռ մը ստեղծելով։ Փոխադրութիւններ, զինուորական այլազան կեդրոնացումներ իրար կը յաջորդէին անընդհատ։ Պատերազմը՝ քամիէ մտրակուած հրդեհի մը կործանարարութեամբ կը յառաջանար ու կը լափէր էակ, նիւթ։ Ամէն ոք ունեցաւ իր բաժինը։ Ոմանք տուին իրենց միսէն ու ոսկորէն, ուրիշներ՝ իրենց քսակէն, հոգիէն. սակայն այն ինչ որ տուաւ այս զոյգը՝ անփոխարինելի էր։ Բաժանումի

գաղափարը որ տեսակ մը սարսափ ստեղծած էր, տակաւ կը դառնար իրականութիւն. ու եղաւ օր մը՝ անխուսափելի։

Բաժանումի օրը լուռ էին ու աչքերնին՝ թաց։ Սպան կը փորձէր փարատել դառնութիւնը ներկային, լուսաւոր ապագայի մը տեսիլքին մէջ թաղելով ամէն անորոշութիւն։ Կը պատասխանէր ան — գոհացուցիչ պատասխաններ անշուշտ — բոլոր հարցումներուն զորս Էլիզ կը հարցնէր։ Այդպէս՝ պահ մը յուսադրուած, շրթներ անգամ մը եւս կը փարէին իրարու ուժգին, վայրի մտերմութեամբ մը։ Կ'անձրեւէր երկինքը Էլիզին աչքերուն, սակայն իւրաքանչիւր կաթիլի մէջէն ան կը կարծէր տեսնել իր վաղուան կեանքին բիւրեղ ապարանքը, անծանօթ ու անանուն վայելքի մը յակուրջին մէջ տարուբեր։

*
* *

Երեք չաբաթ անցած էր բաժանումի օրէն, երեք տարի՝ մաշեցնող դանդաղութեամբ։ Էլիզ կը հանդիպէր նամակատուն ամէն օր, ու պարապութիւնը տուփին՝ բան մը կը պարպէր հոգիէն, մարմինէն և կ'ըլլար ուժաքամ, պարտասած։ Սակայն սպասումի տանջանքը երկար չտեւեց։ Ստացաւ կրկնապէս երազուած այդ նամակը։ Կարդաց, կրկին կարդաց երկու էջնոց նամակը, մանաւանդ սա տողերը․

«Երէկ կրկին տեսայ հազարապետը։ Ըսաւ թէ թերեւս մեր զօրաբաժինը դարձեալ Լիբանան փոխադրուի։ Ի՜նչ երջանկութիւն, Էլի՛զ, դարձեալ քեզի հետ, Լիբանանի անտառներուն և ձորերուն մէջ․ կը յիշե՞ս....։

Կը վերջացնէր նամակը՝ այսպէս․

«Ովկէան մը սէր և համբոյր՝ իւրաքանչիւր ալիքին հետ»։
ԲԱՅՐՈՆ

Ուրախութեան և թախիծի ալիքներ եղբայրացած կը խուժէին ներս, բոլոր զգայարանքներէն ներս, ուր աշխարհ մը կը խտանար։ Սակայն յանկարծ զգաց թէ բան մը կ'ուզէր պոռթկալ աչքերէն։ Թախի՞ծը։ Վազեց սենեակը մշուշոտ աչքերով, առաւ Բաբլին լուսանկարը ու համբուրեց, համբուրեց...։

*
* *

Սպասումը դարձեալ սկսած էր վրդովել Նիլը· տեսակ մը ջղային գերագրգիռ վիճակ։ Երկու ամիսներ, և ո՛չ մէկ լուր, ո՛չ մէկ թղթիկ։ Ինք երեք նամակ գրած էր ու կը պատրաստուէր չորրորդ մը գրել. սակայն անիմաստ է գրել, ըսաւ մտովին։ Բաբլ միշտ ճշդապահ եղած էր. ան պիտի գրէր եթէ կարելիութիւնը ունենար։ Թերևս ուրիշ վայր մը փոխադրուած է։ Թերևս կարելիութիւնը...։ Ցանկարծ ուրիշ գաղափար մը՝ լոյսի արագութեամբ։ Բաբլ յաճախ կը սիրէր անակնկալներ ընել, ըսաւ մտովին։ Թերևս կը խորհի դարձեալ անակնկալ մը ընել։ Մեծագոյն անակնկալը իր ներկայութիւնը՝ հոս։ Ու այս մտածումը մեծապէս խաղաղեցուց սպասումի անձկութեամբ գալարուող ջիղերը ու վանեց շատ մը անախորժ խորհրդածութիւններ։

Չուշացաւ այն՝ որուն կը սպասէր։ Բացիկ մը։

«Սիրելի Նիլ,

«Վերջնականապէս որոշուեցաւ որ հայրենիք վերադառնանք։ Հայրենիքը վտանգի տակ է։ Պէտք է գիտնանք զայն պաշտպանել։ Վստահ եմ վերջնական յաղթանակին։

«Քեզի խօսած էի հայրենիքիս մասին, այդպէս

չէ՞։ Հոն ևս կան անտառներ, ձորեր, ձիւնապատակ լեռներ, ու պատերազմէն ետք մենք դարձեալ իրարու հետ, բնութեան ծոցը։

«Աղօթէ՛, ու պիտի յաղթենք։
«Համբերելու քաջութիւն կը մաղթեմ։
«Համբոյրներ»։ ՔԱՌԼ

Այս բացիկը տխուր անակնկալ մը եղաւ, թէև ունէր իր մէջ ուրախութեան երանգներ։ Սև մտածումներ նուաճեցին ջիղերը, ու պահ մը կեանքը մխրճեցաւ մթութեան մէջ։ Նայեցաւ չորսդին։ Կայտառ աղմուկ ու առողջ ժպիտներ կը լեցնէին միջոցը։ Սակայն ինք ինչո՞ւ տխուր էր, երբ ամէն կամուրջ դեռ քանդուած չէր։ Յոռետեսներ կը քանդեն միայն, լաւատեսներ կը կերտեն, կը յաղթեն, ըսաւ ու յուսադրուեցաւ։ Այո՛, պիտի յաղթեն անկասկած, ու մենք դարձեալ պիտի ըլլանք միասին, միևնոյն երկրին մէջ, միևնոյն քաղաքին մէջ, այդպէս՝ իրարու մօտ, իրարմէ անբաժան։

* * *

Սպասումը այլևս քրոնիկ վիճակի մը վերածուած էր. սպառող, հիւծող, բայց ոչ վերջանող։ Ութ ամիսներ՝ և ո՛չ մէկ լուր. եղաւ ինը, եղաւ տասը, տարի մը, դարձեալ ո՛չ մէկ լուր, ո՛չ մէկ բացիկ։ Ո՞ւր գրէր, ո՞ւր գրէր։ Հազարաւոր մղոններու հեռաւորութեամբ կը բաժնուէին իրարմէ։ Ինչո՞ւ չէր գրեր երբ լուրերը այդ կողմերէն գէշ ալ չէին։ Դժբախտութի՞ւն...։ «Պիտի գրեմ եթէ նոյնիսկ դժբախտութիւններ ունենամ, եթէ կարող չըլլամ իսկ գրելու, մտերիմներու գրել պիտի տամ», ըսած էր բաժանումի օրը։ Ոմանք նամակներ կը ստանային, ուրիշներ՝ թերթ, իսկ ի՞նք...։

Կ'որոնէր անընդհատ ուղեղին քաոսին մէջ հին ու նոր բարեկամներ, ծանօթներ որոնցմէ զուցէ լոյսի նշոյլ մը փարատէր պահիկ մը մթութիւնը գիշերին։ Սակայն անոնք կարծես աչքապուք կը խաղային. կային ու չկային. յաճախ չկային։ Ինչ որ կար, մութ ու մաչեցնող խորհրդաւորութիւն մըն էր։

Այդպէս, օրեր շարունակ, երբ յուսահատ որոնումներ կ'ընէր, յիշեց մսթր Յօրկին որ ամէն ուրբաթ մսթր Պթրուսենց տան մէջ կը քարոզէր։ Միտքը պահիկ մը պայծառացաւ, ուրախութեան բոցեր պարեցին գանկին մէջ և կեանքի կայտառ հոսանք մը սահեցաւ անդամներէն ներս։ Մսթր Յօրկի Բռային երկրէն է, նոյնիսկ կը ճանչնայ զինք, ըսաւ մտովին. ան կրնայ լուր մը տալ, տեղեկութիւն մը, հասցէ մը։

Դեկտեմբերի ցուրտ երեկոյ մըն էր. բացառիկ ցուրտ մը Պէյրութի մէջ։ Ելիզ գործէն ուղղակի մսթր Պթրուսենց տունը գնաց։ Ժամանակ իսկ չունեցաւ սպիտակ շրջազգեստը փոխելու։ Մոռցաւ նոյնիսկ կրկնոցը առնել։ Կը քալէր արագ...։

Հասաւ։ Աղօթաժողովը իր վերջաւորութեան կը մօտենար։ Անքաղաքավարութիւն է ներս մտնել, ըսաւ, ու սպասեց դրան մօտ։ Ցո՛ւրտ...։

Մսթր Յօրկի կը քարոզէր։ Դուրսէն կարելի չէր յստակօրէն լսել: Սակայն վերջաւորութեան՝ բարձրացուց ձայնը, թնդացուց սրահը և գոռաց.

— Եթէ կ'ուզէք զԱստուած սիրել, նախ գիտցէք զիրար սիրել։

Քարոզը վերջացած էր։

Ահա թախծոտ ու քաղցր խաղերը հոգեւոր երգի մը, որ տրտում արձագանգներով կը տարածուէր սրահէն ներս, սրահէն դուրս։

«Ալ մօտ ըլլամ, ո՛վ Տէր...»

Սակայն այդ խիստ ծանօթ երգը ինչո՞ւ կը խառ-

վէր զինք: Մտերիմ բարեկամի մը պէս կը մօտենար ու խղճի խայթի մը պէս կը խոցէր, կ'արիւնէր հոգին: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ....: Կ'ուզէր ունկնդրել այդ երգին, երկա՛ր, բայց չէր կրնար: Բեկբեկ հրճուանք մը կը խուժէր ներս. կը խուժէր նաեւ թախիծ մը՝ սեւ. ու բախումը այս ընդդիմակ ուժերուն, ջիղերուն մէջ, կ'ըլլար ցաւ, կ'ըլլար տառապանք: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...:

«Միշտ աղօթեմ պիտի...»

Ծունկի գալու, աղօթելու բուռն փափաք մը սակաւ կ'արթննար ներսիդին իր մեղքերուն համար: Մեղքե՛ր՝ որոնք կը ծաւալէին, կ'ըլլային ծով, կ'ըլլային ալիք՝ փշրող, աւերող: Ինչո՞ւ, մեղաւո՞ր էր ինք...:

Ցնցեց վերջապէս:

Այդ երգին միջոցաւ ծանօթացած էր Բաւլին: Երբ առաջին անգամ, տիկին Արեգնազի պնդումներուն վրայ, աղօթաժողովի ներկայ գտնուած էր, այդ երգը կ'երգէին: Ինք երգարան չունէր. պէտք ալ չունէր: Քովի սպան որ Բաւլն էր, իր երգարանը երկարեց: Երկու ծայրերէն բռնած, երգած էին հինգ համարները նոյն երգին:

«Թէեւ թափառական...»

Բաւլին ապետի կեցուածքը, անոր արու քրտինքը, բեմօր ձայնը ու կարշնեղ բազուկներուն զիպուածական (դիպուածակա՞ն) հպումը շրջած էին կեանքի հանդէպ, մանաւանդ սիրոյ հանդէպ իր ըմբռնումները: Նոր աշխարհ մը փոխադրուած էր կարծես, ուր երազը, վիպային կեանքը իրականութիւն էր:

«Սանդուղ մը հոն տեսնեմ...»

Յաջորդ ուրբաթ դարձեալ քով քովի էին: Դիպուածո՞վ դարձեալ: Իրարու հետ խօսելու առիթը ունեցած էին այս անգամ: Հայրենիքի մասին, ներկայի մասին, քիչ մըն ալ ապագային մասին: Այդ օրէն իսկ

մտերիմներ դարձած էին։ Ժողովարանը մերկացած էր իր իմաստէն ու դարձած՝ ժամադրավայր մը միայն։ Շաբաթ մը եւս, և նեղ կու գար այդ շրջանակը։ Ամիս մը, նեղ կու գային շատ մը ուրիշ շրջանակներ։

«Ալ մօտ քեզի»։

Ահա դուրս կ'ելլէին ժողովարանէն, զոյգ զոյգ, զինուորներ և հիւանդապահուհիներ մեծ մասով, հա՛յ հիւանդապահուհիներ։ Բլէչերը կը ճանչնար դէմքով։ Տարի մը, և լքած էր աղօթաժողով, մտերմական այցելութիւններ, հին ծանօթներ և դեռ շատ մը ուրիշ բաներ։ Տեսաւ տիկ. Արեգնազը. անէծք մը յիշեց։ Մինչ ան չտեսաւ զինք. որովհետև բառեր խճողուած լեզուին ծայրը՝ կարգի կը սպասէին...։

Ցո՛ւրտ... կը դողար... ցուրտէ՞ն...։

Ահա վերջապէս երեւցաւ մսթր Թօրկին, թեւը օղակած տիկնոջ, սեղմուած անոր, կը խօսէր, բազմազբաղ երեւոյթ մը տուած դէմքին։ Տեսաւ Էլիզը. ճանչցաւ. գլխու թեթեւ թեքում մը, ակռաներու ցուցադրութիւն, ու հեռացաւ սովորական անտարբերութեամբ։

Էլիզ փորձեց մօտենալ, սակայն այդ նենգամիտ ժպիտին առջեւ քայլերը չուզեցին հնազանդիլ։ Մնաց տեղը գամուած։ Ահա կու գար սպասուհին դուրսի դուռը կղպելու։

«Ալ մօտ ըլլամ, ո՜վ Տէր»։

Դարձեալ արձագանգեց այս երգը հոգիին մէջ, արեանը մէջ, կարօտի մը պէս։ Այո՛, կ'ուզէր մէկու մը քով ըլլալ, ոեւէ մէկու, մանաւանդ հայու, որուն կարենար իր ցաւերը պատմել, իր ցաւերը պոռթկալ՝ հայերէնով, մոռցուած, ճաթռտած հայերէնով։ Գոյութեանը ընթացքին այդպէս հայու մը պէտք չէր զգացած։ Թող ըլլար ան կոշտ հայ մը, թող ըլլար ան տգէտ մը, ապուշ մը, սակայն հա՛յ։ Պիտի

խօսէր սպասուհիին հետ՝ անկասկած՝ եթէ հայու դիմագիծ ունենար ան։

Ձեռքը տարաւ այտերուն. սառած էին։ Ծունկերը կը կթոտէին ուր ամէն ջիղ նահանջի մէջ էր։ Քամին դարձեալ խառնշտկեց դեղձան մազերը, շրջազգեստը, ապտակեց ու հեռացաւ։

Յիշեց անցեալը. կրցաւ տեսնել ապագան, և ունեցաւ լրիւ գիտակցութիւնը իրականութեան։ Այժմ լքուած էր ան իգական իր բոլոր ակարութեամբ, իր ամօթով, իգական ամօթով։

Նայեցաւ չորս դին: Կար հողը, կար սպասուհին, կար իրականութեան և երազի բախումը։ Անհանգըստութեան նշաններ սկսան ցոյց տալ՝ հողը, սպասուհին: Կ՚ուզէր երթալ, սակայն ո՞ւր: Յիշեց սենեակը, սփոփանքի միակ վայրը՝ սենեակը։ Գլխու հպարտ շարժումով մը ցրուած մազերը ետ մղեց: Շարժեց անդամները ու այդ անդամներուն մէջ վայրի ոյժի մը խուժումը զգաց։ Բարբարոս ոյժ մը որ երբեմն քանդելու, սակայն յաճախ կառուցանելու կը ծառայէ։ Նետեց ինքզինքը դուրս, քամիին մտրակումները ցրտահար դէմքին վրայ զգալէն, գնաց սենեակը, վճռականութիւնը աչքերուն մէջ։

Հասաւ։ Դարձուց կոճակը։ Սեղանին վրայ էր Քառլին լուսանկարը ժպտադէմ։ Ու այդ ժպիտը եղաւ ծիծաղ, եղաւ քրքիջ, եղաւ հեգնանք։ Տեսաւ ուրիշ լուսանկարներ, գեղօրներ, թղթիկներ որոնք կարծես իր անցեալը կը հեգնէին, զինք կը հեգնէին։ Ուզեց ձերբազատուիլ անցեալէն, խզուիլ ապագայէն ու ապրիլ ներկան միայն։ Իր մատներուն կատաղութեանը յանձնեց ամէն բան որ անցեալին կառչած էր, այդպէս կէս ժամ, ժամ մը, անքաղաքավար ու կոշտ, սակայն հաճելի կոշտութեամբ։ Ու երբ զգաց թէ սպառած էր՝ խաղեց

գլուխը սաւաններու և բարձերու մէջ, մազերուն մէջ, մինչև առաւօտ։ Ամբողջ գիշեր, ծանր շունչ մը ճնշեց պատերուն վրայ և սենեկակից հիւանդապահուհիները զգացին նոյն այդ շունչը իրենց խուցերէն ներս ալ։

Տկար բողոքը՝ տկար էակին։

*
* *

Թաւալեցաւ ժամանակը աւերակ կեանքի մը վրայէն, հիւծող դանդաղութեամբ. և միայն զբաղումը կրցաւ սպիացնել այդ խորունկ վէրքերը։ Ամբողջ մանուկներու յարկաբաժինը փոխադրուած էր. կանխարգելիչ միջոցներ՝ մանուկներու հիւանդութեանց դէմ։ Կը կշռէր, կը չափէր մանուկները, կ'արձանագրէր անունը, մականունը, տարիքը ու անոնց ժպիտին, անոնց լացին մէջ կը հալեցնէր ամէն ցաւ, ամէն թախիծ: Էլիզ մոռացութեան յանձնած էր անցեալը ու ապագան լոկ բառ մըն էր՝ մերկացած իր իմաստէն: Կեանքը կը զգենուր իմաստ՝ անմեղ մանուկներու ժպիտին մէջէն միայն։

Ահա երախայ մը որուն մանրալիկ ոտքերը հազիւ կրնային թօմպուլիկ մարմին մը տանիլ: Կեանքը կը յորդէր անոր աչքերէն՝ լոյսի մը առատութեամբ. ու ժպիտ մը անմեղութեան պէս կը տարածուէր դէմքին վրայ։ Նոյն սովորական հարցումը՝ անոր ալ.

— Ի՞նչ է անունը տի՛կին։

— Արա։

— Մականո՞ւնը։

— Ոսկեան...։

Ոսկեա՛ն...։

— Հօ՞րը անունը։

— Սահակ։

Սահակ Ոսկեա՛ն... ապշած, կանգ առաւ։ Պարտըւած անցեալը տողանցեց նահանջի ճամբու մը վրայէն։ Բռնեց երախան, բարձրացուց։ Աչքերը խոշոր ու խորունկ սեւեռում մը ունեցան։ Յիշողութիւնը երիտասարդացաւ։ Տարտամ գիծեր ծանօթ ձեւերու վերածուեցան, եղան պատկեր, եղան իրականութիւն։ Ճիշդ ան էր. աչքերը, դիմագիծը, մանաւանդ քիթը ճիշդ ան. հօրը մանրանկարը։ Շարունակեց նայիլ բիբերու լայն սեւեռումով, վայրկեան մը, երկու, աւելի...։ Ու այդ նայուածքները գրկեցին երախան, համբուրեցին, լափեցին, ու պիտի շարունակէր այդպէս, երկա՜ր, եթէ հեղուկ վարագոյր մը չբաժնէր ներկան՝ անցեալէն։

Սրբեց...։

Մանուկի մը յանկարծական ճիչը, բժիշկին նոր հրահանգները և ուրիշ դէպքեր, շատ մը բաներ մոռցընել տուին Էլիզին, սակայն անոր աչքերը, այդ կապոյտ, կապո՜յտ աչքերը սիրոյ թախիծը կ՚ապրէին դեռ։

Սեպտեմբեր, 1943

ՀԱՅՐԵՆԻՔԷՍ ԴՈՒՐՍ

Մութ էր։ Խաթուն մայրիկ սրունքները տիղմի մէջ խրելէն, խարխափելէն հասաւ տիկին Սիրանոյշին տունը։ Լուրերը լաւ էին այդ օր՝ բաղդատաբար։ Դաշնակից յարձակողականը սկսած էր ու թշնամիին գիծերը՝ ճեղքուած։ Գուցէ այս վերջինը ըլլայ, կ՚ըսէր ծերունին մտովին, ու վերջ գտնէ պատերազմը։

Այդ իրիկուն չքակեց կծիկը հարցումներուն։ Ուրախ, արիւնի կայտառ վազք մը երակներուն մէջ, վերադարձաւ տուն, ուր թոռները կը նիրհէին խոնաւութիւն ծորող մթութեան մը մէջ։

Զորս ամիս կ՚ընէր որ Խաթուն մայրիկին զաւակը ռազմաճակատ ղրկուած էր։ Ո՛չ լուր, ո՛չ թղթիկ։ Եւ երեւակայեցէք ընտանիք մը, առանց այրի, քաղաքի մը մէջ ուր կայ ամէն ինչ՝ բացի գութէ ու կարեկցութենէ։ Տիկին Շուշան՝ Խաթուն մայրիկին հարսը՝ տկար բազուկներուն դիմեց։ Երկու ամիսներու աշխատանք մը քայքայած էր ամէն ինչ հիւսուածք առ հիւսուածք, ու կարճ հիւանդութենէ մը ետք, մահը — օրհնութիւն մը թշուառին համար — վերջակէտ դրած էր այդ կեանքին։ Այժմ Խաթուն մայրիկ առանձին էր իր

երկու թոռներով։ Արամը՝ ինը, Հուսինը հազիւ տասներկու տարեկան։ Առանձի՜ն... քաղաքի մը մէջ ուր կեանքը թշուառին համար գոյապայքար մըն է գառնուկի և գայլի։ Իմացաւ թէ կիներ, այրեր, պատանիներ ծովեզր կ'երթային քուրջի կտորներ, փայտ, երկաթ հաւաքելու։ Գնաց՝ թոռներով։ Կրցան յարմար վայր մը տեղաւորուիլ։ Մինչև կէսօր հաւաքեցին բաւական բան։ Ծախեցին։ Վաթսուն դահեկան։ Վաթսուն դահեկա՜ն երեք հոգիի համար, քաղաքի մը մէջ ուր հացին քիլօն յիննսուն դահեկան է։

Սակայն նիւթականը չէր Խաթուն մայրիկին մտահոգութիւնը։ Նեղ օրեր տեսած էր ան՝ չա՜տ...։ Վարժուած էր զրկանքներու. ինչպէս իր ցեղը։ Միշտ փոքր կու տար պատառ մը հացին համար զոր յաճախ կ'ունենար, ու ամէն անգամ երբ «փառք քեզ Տէ՜ր» մը կը թռէր շրթներէն, կը յիշէր զաւակը, իր միակ յոյսը որմէ ոչ մէկ լուր՝ չորս ամիսներէ ի վեր։ Ու ահա գէշ մտածումներ, մուրճի հարուածներ կարծես, կը ցնցէին խարխուլ կառուցուածքը ծերունիին քանդելու աստիճան։ Ո՞ւր երթար, որո՞ւ դիմէր։ Ո՛չ ոք կը մօտենար իրեն, ոչ ոքի ինք կրնար մօտենալ։

Տեսաւ մարդիկ որոնք լրագիր կը կարդային։ Լուրե՜ր ռազմաճակատէն...։ Մօտեցաւ։ Տարօրինակ անուններ լսեց։ Յանկարծ մտածում մը ցաթեցաւ ամպոտ ուղեղին մէջ։ Այդ անունները քաջամարտիկ զինուորներու անունները ըլլալու են, ըսաւ մտովի։ Եթէ կարենամ լրագրին ունկնդրել ամէն օր, զաւկիս անունն ալ պիտի լսեմ անկասկած։ Միթէ զաւակս միւսներէն նուա՞զ քաջ է։

Սակայն... ո՞վ պիտի ուզէր լրագիր կարդալ իրեն։ Չունէր ազգական, ոչ մէկ սրտցաւ հայրենակից, ո՛չ իսկ ծանօթ մը։ Երկրի մէջ ունէին ազգականներ,

բարեկամներ ու ծանօթներու անհաշիւ բազմութիւն մը։ Ամուսինը սիրուած հողատէր մըն էր ու քանինե՜ր ազատած էր ստոյգ մահէ։ Սակայն ժամանակը յեղաշրջած էր ամէն ինչ. երախտապարտները անտարբերներու փոխուած էին հիմա, նոյնիսկ ապերախտներու։ Բայց տիկին Սիրանոյշը երբեմն կ՚այցելէր իրեն, որպիսութիւնը կը հարցնէր, ու տօնական օրերուն... փոքր ծրար մը։ Ան կարդալ գիտէր։ Վաղեց, տկար սրունքները քաշքշելէն։ Խնդրեց որ ամէն օր լրագիր կարդայ իրեն։ Պատճա՞ռը. չէր ուզեր ըսել։

Ու ամէն իրիկուն, Խաթուն մայրիկ, թոռները կէս. փոր կամ անօթի անկողնին ցրտութեան յանձնելէ ետք, կ՚երթար տիկին Սիրանոյշին տունը, մտիկ կ՚ընէր լրագիրին ծայրէ ծայր ու... երբ չէր լսեր իր զաւկին անունը, յուսաբեկ, խոր ու տխուր «զարմանալի» մը կը շշնջէր։ Վերջին հանդիպումին մեծ յարձակողականը ուրախացուցած էր ծերունին, խորհելով թէ վերջինը պիտի ըլլար ասիկա, վերջաւորութիւնը պատերազմին։

* * *

Խաթուն մայրիկին զաւակը խորշակ կը զգար միայն դէմքին վրայ, հոգիին մէջ։ Զինուորագրուած էր ան, ընտանիքին գոյութիւնը ապահովելու համար։ Ամիս մը ետք ռազմաճակատ ղրկուած էր։ Այժմ, չորս ամիսներ, չէր կարողացած դահեկան մը իսկ ուղարկել։ Գիտէր թէ կեանքը, քաղաքին մէջ, թշուառին համար, օրըստօրէական մահ մըն էր։ Ու իր ընտանի՜քը, զաւակնե՜րը հապա...։

Այրող աւազի անհունութեանը մէջ կապոյտ երկինքներ կը հեռանային ու գորշութիւնը կը տիրապետէր ճնշող մռայլութեամբ։ Ռումբերը որ կը պատ-

ռէին չէկ միջոցը, կը պատէին նաև իր հոգին, արիւնոտ հոգին։ Խրամի մէջ աւազէ թումբերու ետին, հրացանը անորոշութեան, երեւակայութիւնը կը ճախրէր երկիր, հայրենի տուն...։ Ահա երիտասարդ կեանքը, ռազմիկ կեանքը կը քալէր ուղեղին ծալքերուն մէջէն՝ հսկայաձեւ։

Ծննդավայրի ինքնապաշտպանութիւն... կեանքի ու մահուան գոյապայքար... խումբ մը մարտիկներ, քառասուն օր, ռումբի, հրդեհի, կրակի մէջ... փախուստը թշնամիին՝ խուճապահար... հալածանքը փախչող թշնամիին... խրամէ խրամ, տունէ տուն, մահուան հետ գլխկընդխառն, բայց մահուան տիրելով. կը խոյանայ, կը հարուածէ, կը ստանայ վերքեր, սակայն փիւնիկ մը կարծես... ու յանկարծ գեհեն մը պայթիւն մշուշի մէջ կը թաղէր մարտնչող հսկան, և ահա դարձեալ հարցումները ուրուականներ — մինչև ո՞ւր այս աւազի անհունութեանը մէջ, ինչո՞ւ — կ'օղակուէին վիզին չնչահեղձ ընելու աստիճան զինք։

Մութին մէջէն նահանջի ճամբան կ'որոնէր, արւած դէմքերը զաւակներուն՝ երեւակայութեանը մէջ՝ պաղատանքի մը պէս կանչող։ Նահա՜նջ... մեծագոյն անարգանքը իրեն, ցեղին։ Սակայն... մահ մը հոս, կ'ըսէր մտքին, չորս ուրիշներու մահը պիտի դառնայ քաղաքի մը մէջ, ուր ապրելու համար պէտք է մերկանալ ամէն բանէ...։ Ու ահա, օր մը, թօթափած ամէն ինչ — քաջութիւն, խիզախութիւն, առնականութիւն — կը փախչէր ան կեանքէ մը որ անիմաստ էր, զզուելի։ Կը փախչէր հանգոյցէ հանգոյց, կայանէ կայան, մահուան սարսափը միսին ու ոսկորին նոյնացած, երբ մահը գտաւ զինք գորշ ամայութեան մը մէջ։ Հեռուներէն, կապար մը — վատ ձեռ-

քի ծնունդ — մխաւեցաւ կողին ու տապալեց զինք։ Խորունկ «օֆ» մը, խուլ հառաչներ և կցկտուր բառեր քովի ընկերոջ փսփսալէ ետք, անապատը զինք ալ ծածկեց — ինչպէս բիւրաւորներ — աւազ առ աւազ, առանց խաչի, առանց աղօթքի։

*
* *

Խաթուն մայրիկ կը շարունակէր իր այցելութիւնները առանց ընդմիջումի։ Ու միշտ նոյն հարցումները, անվե՛րջ...։ Տիկին Սիրանոյշը բոլորին կը պատասխանէր համբերութեամբ։ Երբեմն կը սոսկուէր յերիւրել, սակայն չէր կարելի գոհացնել հետաքրքրութիւնը ծերունիին։

Ու օր մը, չարագուշակ շշուկներ իր զաւկին մահը փսփսացին՝ անուղղակիօրէն։ Փախուստի միջոցին զարնուեր է, կ՚ըսէին։ Լուրը ցնցեց Խաթուն մայրիկը այնպէս, ինչպէս ելեկտրական աթոռ մը՝ մահապարտը։ Սակայն ծերունին շուտով տրամաբանեց թէ այդ լուրը ճիշդ չէր կրնար ըլլալ։ Թիւրիմացութիւն մը ըլլալու էր՝ անկասկած։ Իր զաւակը փախո՞ւստ տար... անիմաստ էր, ծիծաղելի...։ Եւ ահա անցեալը, մշուշոտ ուղեղին մէջ պարզուեցաւ հաստ գիծերով։

«1920ի Ջարդերու ընթացքին, կ՚ըսէր Խաթուն մայրիկ մտովին, զաւակս երբ հազիւ քսան տարեկան էր, ամիս մը կրակի ու հրդեհի մէջ, գնդակի ու ռումբերու տեղատարափին տակ, պաշտպանեց մեր բնակավայրը թշնամի խուժանին դէմ, ուր չորս հազարէ աւելի հայեր ապաստանած էին։ Վիրաւորուեցաւ քանիցս, սակայն պատնէշի վրայ էր միշտ. խմբակին ջիղն ու կորովը։

«Դարձեալ, Կիլիկիոյ պարպումին, երբ մեր կառաւանը յարձակման ենթարկուեցաւ արձակազէններու

կողմէ, կրկին ինքն էր, իր ընկերներով։ Շաբաթ մը ձիւնի, բուքի մէջ մաքառելէ ետք, ազատեց հազարաւորներ կորուստէ, մահէ»։

Ո՛չ, ո՛չ, կ՚ըսէր Խաթուն մայրիկ. տղաս չի վախնիր, տղաս չի նահանջեր, հայը չի նահանջեր։ Ու կը պրպտէր անցեալը, իր զաւկին քաջութիւնը փաստող դրուագներ կ՚ուզէր երեւան բերել, համոզում գոյացնելու համար թէ իր որդին չէր ան՝ որու մասին կը խօսէին։

Սակայն կասկածը բոյն դրած էր միտքին մէջ, ու կը կրծէր մանրիկ մը կեանքը որ կը ծաւալէր ցամքած երակներուն մէջ։ Խաթուն մայրիկ այլեւս չէր գոհանար տիկին Սիրանոյշին լուրերէն։ Պարապոյ ժամերուն կը պտըտէր ու երբ տեսնէր լրագիր կարդացող մը, կը մօտենար.— ի՞նչ լուր զաւակս, կ՚ըսէր մեղմ ձայնով. ու տարօրինակ, անծանօթ անուններ, նետերու պէս կը մխուէին սիրտին։

Եւ ահա օր մը, անարեւ օր մը — սովորական օր մը հայուն համար — կասկածը ձեւ ու մարմին առաւ, իրականութիւն դարձաւ։ Ռազմաճակատէն վերապրող մը բերաւ գոյժը, ականատեսի բառերով, եւ յանձնեց չնչին խնայողութիւնը զաւկին։

Խաթուն մայրիկ լացաւ, երկա՜ր լացաւ։ Սակայն այդ լացը սովորականէն տարբեր լաց մըն էր։ Արցունքէ աւելի արիւն կ՚արտասուէր։ Ծերունին նախ ողբաց կորուստը իր զաւկին, ապա դառն ճակատագիրը իր թոռներուն, անբախտ թոռներուն։

Դուռ-դրացի փորձեցին սփոփել, մխիթարել, սակայն չկարողացան արգիլել այն ինչ որ կը ճարճատէր Խաթուն մայրիկին ներսիդին։ Փլուզումը եղաւ դանդաղ, աննշմարելի, սակայն վերջնական։ Բայքայուեցաւ ամէն ինչ. ջիղ, ուղեղ, դատողութիւն ու մնաց կմախք եւ մորթ՝ իր վախճանին սպասող։

Խաթուն մայրիկ ձգած էր լուր, լրագիր, ռազմաճակատ: Իր երկրորդ տունն էր ծովեզրը: Կ'երթար թոռներովը, կը հաւաքէր ինչ որ կրնար, կը ծախէր ու պարապոյ ժամերուն՝ տունէ տուն, թաղէ թաղ, սա հարցումը շրթներուն.

— Ո՞վ է այս երկրին մեծը, էն մեծը։ Ո՞ւր կը բնակի։

Ու նոյն հարցումը բոլորին. ծանօթ թէ անծանօթ, օտարական թէ այլազգի։

Ոմանք կ'ըսէին թէ այս երկիրը մեծ չունի։ Ուրիշներ կ'ըսէին թէ այս երկիրը շատ մեծեր ունի, ո՞ր մէկը կ'ուզես։ Ոմանք Լոնտոն է կ'ըսէին, ուրիշներ՝ Նիւ-Եորք։

— Ո՞ւր է Լոնտոնը, ո՞ւր է Նիւ-Եորքը, կը հարցնէր Խաթուն մայրիկ զայրացած։ Ես էն մեծը կ'ուզեմ, էն մեծը. կ'ըսէր ցուցամատը միշտ օդին մէջ, ու դժգոհ տրուած պատասխանէն, կը հեռանար բաներ մը մրթմրթալէն։

Ոմանք կը ծիծաղէին, ուրիշներ կը խղճային։ Ջաւկին մահէն ետք այսպէս եղաւ, կ'ըսէին։

Սննդեղէնի գիներու օրըստօրէական բարձրացումը շատ նեղ կացութիւն մը ստեղծած էր Խաթուն մայրիկին համար, ու այս պարագան տեսակ մը կատաղութիւն յառաջ կը բերէր: Մուրա՞լ. կ'ատէր էութեամբ։ Սակայն գիտէր պահանջել իր իրաւունքը, մահուան գինով իսկ։

Բոլոր միւս օրերուն պէս օր մըն էր. երբ Խաթուն մայրիկ Ամանոս հայաւանէն Նոր-Հաճըն թաղամասը հասաւ, խումբ մը երիտասարդներ մայթին վրայ լրագիր կը կարդային։ Մօտեցաւ ու մտազբաղ երեւոյթ մը դէմքին՝ հարցուց.

— Ո՞վ է այս երկրին մեծը։ Ո՞ւր կը բնակի։

Ո՛չ ոք իր՝ ուշադրութիւնը ցրուեց։ Շատ լսած էին այդ անիմաստ հարցումը՝ թափառող ծերունիէն։

Խաթուն մայրիկ կրկնեց հարցումը։

Երիտասարդները կ'ուզէին ձեւով մը հեռացնել ծերունին որ կ'ընդմիջէր իրենց ընթերցումը։ Կարեւոր լուրեր կային, մեծ յաղթանակներ։ Խենթի հետ զբօսնելու ժամանակ չէր։

— Մայրի՛կ, կը տեսնե՞ս սա մարդը, ըսաւ երիտասարդներէն մին, ցոյց տալով դիմացէն անցնող սպայ մը. ան է երկրին մեծը, էն մեծը։

Խաթուն մայրիկ անցաւ պողոտան, հասաւ սպային առեւէն, նայուածքներ հանդիպեցան իրարու, կարծես ժամադրուած ըլլային, ու... կառչեցաւ քղամիդին ուժգին, երկու ձեռքերով։

— Զաւակս ձեզի համար մեռաւ, ձեր երկրին համար, էֆէ՛նտի. պէ՛տք է խնամէք թոռներս, կ'ըսէր ծերունին ձայնով մը ուր ցասում և յուզում կար խառնուած։

— Ո՞վ է այս կինը, ըսաւ սպան անակնկալի եկած:

— Խենթ է, խենթ է, կ'ըսէր հետաքրքիրներու բազմութիւն մը, որ կը ստուարանար արագ։

— Ամիսներէ ի վեր չոր հաց կ'ուտէինք, այսօր պատառ մը հաց իսկ չունինք, կ'ըսէր Խաթուն մայրիկ յուզումէ դողացող շրթներով։

— Հեռացի՛ր, ըսաւ սպան բարկացած։

— Չե՛մ ձգեր մինչև որ չխոստանաս խնամել թոռներս, կ'ըսէր Խաթուն մայրիկ կեանքին վերջին կայծերը աչքերուն մէջ կուտակած։ Հայրերնուն ողջութեանը ճիչ եկա՞յ, գլուխ ցաւցուցի՞։ Ձեզի համար մեռաւ, ձեզի...։

— Ձգէ՛, ըսաւ սպան զայրացած ու ցնցումով մը, տապալեց ծերունին մայթին վրայ։

Գոյապայքարը վայրկեան մը տեւեց հազիւ, սակայն կը խտացնէր դարեր. վեց դարերը ցեղի մը պատմութեան՝ այսպէս, մեծ մօր մը պատմութեան մէջ։

«Մեռաւ, չմեռաւ, ուշաթափ է» կը վիճէին ներկաները։ Անիմաստ վիճաբանութիւն՝ երբ պատմութիւնը ցեղին գրուած էր արդէն։

Յաջորդ առաւօտ Արամ և Լուսին առանձին գացին ծովեզր։ Իրենց սովորական վայրը կանգնած, — քով քովի, իրար գրկելու աստիճան մօտ, քաղցած նայուածքներ ուղղելով գորշ անհունութեան, կը սպասէին՝ փայտի կտորներ, քուրջեր՝ ալիքներէն։

Յունուար, 1942

ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԼ, ՍԱԿԱՅՆ Ի՞ՆՉ ԲԱՆԸ

Հիւանդի մը հոնդիւնը ճանկռտեց սենեակի բնակիչներուն մարմինները փշաթելերու պէս։ Արթնցաւ վարպետ Օհան։ Երեկոյ էր. գործի պահը. շրջուած գործը, շրջուած կեանքին: Հիւանդին ծանր շունչը դարձեալ լեցուց միջոցը ու մորթեր դարձեալ փշաքաղուեցան։ Ուզեց դուրս ելլել վարպետ Օհան, սակայն կնոջ ապսպրանքները դեռ չէին վերջացած. «Օհա՛ն, չմոռնա՛ս, կաթ, մածուն, բրինձ, քիչ մըն ալ շաքար»։ Ու բառեր, երկարեցին իրենց թեւերը դռնէն դուրս, մինչեւ փողոց ու փաթթուեցան վիզին։

Կ՚անցնէր նեղ ու անլոյս փողոցներէ, առանց չորսդին նայելու։ Պահ մը վարանեցաւ փողոցի մը անկիւնը։ «Երթամ — չերթամ»ի բախում մը տեղի կ՚ունենար ներսիդին։ Պիտի չերթար անկասկած, եթէ ծնողք չըլլար։

Հնչեցուց զանգակը։ Բացին։ Գորգազարդ սրահի մը մէկ անկիւնը, բազկաթոռի մը թաւիշին մէջ թաղուած էր Յակոբ աղան, սակայն աւելի թաղուած էր տետրակի մը հաշիւներուն մէջ։ Վեր առաւ կոտրուող նայուածքը. այլայլեցաւ։ Վարպետ Օհանին ներկայութիւնը լաւ նշան չէր։

— Ի՞նչ է, խեր ըլլայ, ի՞նչ կայ, հարցուց Յակոբ աղան, առանց վարպետ Օհանին «բարի իրիկուն»ը լսել ուզելու։ Գործաւորի պակա՞ս։

— Ողջութիւն, ըսաւ վարպետ Օհան իրեն տրամադրուած աթոռը գրաւելէ ետք. մեր նեղ օրերուն քեզմէ զատ ո՞վ ունինք։

Քիչ մը խաղաղեցաւ Յակոբ աղան, երբ իմացաւ թէ ամէն բան բնական կ'ընթանար փուռին մէջ։

— Դժբախտութիւնը աղքատին դէմ կ'ելլէ միշտ, շարունակեց վարպետ Օհան ինքզինքը գտնելէ վերջ. Տասներկու օրէ ի վեր հիւանդ էր զաւակս։ Բժիշկը թիֆօյիտ է, ըսաւ։ Դուն ալ ողջ եղիր, ան ալ ողջ թող ըլլայ, երկու անգամ քննեց, դրամ ալ չառաւ։ Սակայն դեղի դրամ, կաթի, մածունի դրամ, սառի դրամ, դրամ, դրա՜մ, դրամ կը դիմանա՞յ, երբ «բարի լոյս»ն իսկ դրամով է այս քաղաքին մէջ։

Երբ դրամի խօսքը լսեց Յակոբ աղան, միսերը իրենց խաղաղութիւնը կորսնցուցին, դէմքին գիծերը կապտեցան, կարծես գաւաթ մը քացախ խմած ըլլար։

— Որո՞ւն կրնայի սիրտս բանալ, դարձեալ շարունակեց վարպետ Օհան։ Թշուառը բարեկամ չունի. թշուառը ամօթ ունի միայն։ Շատ բան չէ ուզածս աղա՛, 20-30 ոսկի փոխառութիւն մը միայն։ Երբ զաւակս բուժուի, կտրէ օրավարձէս։

Յակոբ աղան աջ ցուցամատը ծնօտին ճարպին մէջ մխրճած, մտիկ կ'ընէր ու չէր ըներ, աւելի ճիշդը, այս անելէն ազատուելու միջոցի մը մասին կը մտածէր։ Գտաւ։

— Վարպե՛տ Օհան, ըսաւ թափող միսերը հաւաքելէ ետք. երկար տարիներ շուկայի մարդ եղած եմ և շա՜տ. շա՜տ փոթորիկներ անցած են գլուխէս։ Ի զուր մազերս չեն թափած։ Շատ շատերուն բարիք

ըրած եմ։ Ոմանց դրամ փոխ տուած, ուրիշներուն՝ դրամագլուխ։ Տուն տեղ եղան, հարստացան — թող Աստուած աւելին տայ։ Սակայն, երկար տարիներու փորձառութենէս ետք, համոզուեցայ թէ դրամ փոխ տալով, յաճախ չարիք ըրած եմ քան բարիք։ Դժբախտացուցեր եմ շատեր, պարզապէս դրամ եմ տուած։ Տալու չարիքը, մեծագոյն չարիքը, տուողին և առնողին։

— Սակայն, Յակո՛բ աղա, ըսաւ վարպետ Օհան ձայնի յուսահատ շեշտով մը․ իմ պարագաս շատ տարբեր է։ Տասնըվեց տարիներ գործաւորդ եղայ, ու օր մը ցաւ-ցուցի՞ գլուխդ։ Օր մը ապերախտ եղա՞յ քեզի հանդէպ։ Ու այսօր դժբախտութեան մը պարագային քեզի կը դիմեմ․ թող մեռնի՞ զաւակս սնունդի պակասէն, դեղի-դարմանի պակասէն։

— Քու մասիդ ո՛չ մէկ ըսելիք, ըսաւ Յակոբ աղան յուզուած երևոյթ մը հագած դէմքին։ Դուն իմ ամենէն հաւատարիմ գործաւորս եղար։ Սակայն, քու պարագայիդ նմանող շա՜տ ուրիշ պարագաներ պա-տահած են, և ե՛ս գիտեմ միայն․․․։

Վարպետ Օհանին համար տարօրինակ չթուեցաւ այս երևոյթը։ Ան աւելին գիտէր։ Գիտէր թէ աղա-չանք, լաց, և նման բաներ իսկ չէին կրնար Յակոբ աղային ջիղերը կակուղցնել։ Անիծեց այն օրը ուր ծնողք եղած էր, ու հեռացաւ «գիշեր բարի» մը ծամ-ծմելէն։

* * *

Հիւանդին վիճակը տակաւ կը ծանրանար։ Տասնը-չորս օր և ամէն օր ա՛լ աւելի կը բարձրանար ջեր-մութիւնը։ Բժիշկը մերթ կ՚այցելէր, սակայն վարպետ Օհան չէր կրնար ամէն հրահանգ գործադրել։ Կրնա՞ր,

երբ 250 դահեկան կ՚առնէր օրավարձ ու պատերազմի օրերուն քիլօ մը շաքար և քիլօ մը բրինձ 500 դահեկան կ՚արժէին։ Չունէր եղբայր, չունէր ազգական և ո՛չ իսկ սրտցաւ բարեկամներ։ Ունէր չորս աղջիկ զաւակներ ու մանչ զաւակ մը... հիւա՜նդ...։

Տունը կը մերկանար իր նիհար կահաւորումէն, սակայն անիմաստ էր շարունակել այդպէս, երբ հիւանդութիւնը երկար պիտի տևէր ու ապաքինման շրջանը, ո՜վ գիտէ, քանի՜ շաբաթ, քա՜նի ամիս...։

Վարպետ Օհան կորսնցուցած էր քունը, առողջութիւնը, բայց մանաւանդ խաղաղութիւնը հոգիին։ Եօթը հոգի մէկ սենեակի մէջ և գիշերուան սպառիչ գործէն ետք, նոյն այդ սենեակին մէջ... անտանելի էր։ Երեկոյեան հանգիստի ժամերն ալ մտալլկումի պահեր եղած էին իրեն համար։ Երբ միւս գործաւորները, կարճ քունի մը մէջ կը կազդուրուէին, վարպետ Օհան իր տառապանքը կ՚ապրէր, մինչև որ հասուննար խմորը ու պատրաստ ըլլար փուռը նետուելու։ Կը հսկէր՝ քունն ու տառապանքը աչքերուն, և ելք մը կ՚որոնէր։ Միակ զաւակը հիւա՜նդ... ծա՜նր հիւանդ։

Ու օր մը, գիշերուան այդ երկար մտալլկումները յայտնութիւն մը ծնան։ Վարպետ Օհան տեսաւ ալիւրի տոպրակները շարուած դասալիք զինուորներու պէս։ Ճերմակ ալիւր, գարիի ալիւր, կորեկի ալիւր ու թեփ, թեփ...։ Ճերմակ ալիւրին քիլօն 150 դահեկան էր։ Քիլօ մը ալիւր, ամէն օր կրնար շատ մը խոչընդոտներ հարթել, շատ մը ցաւեր ամոքել։ Ու փորձութիւնը գգուեց մտքերը վարպետ Օհանին։ Քիլօ մը ալիւր կրնար կեանք մը փրկել, ընտանիք մը փրկել։ Յաջորդ երեկոյ փորձութիւնը դարձեալ գգուեց մտքերը։ Կեանք մը փրկել, ընտանիք մը փրկել...։

***

Երեկոյ մը կէս քուն էր Գէորգ (վարպետ Օհանին օգնականը)։ Քունը դեռ չէր նուաճած ամէն հիւծուածք։ Ջիղերը տարտամ դրդիչներ կը փոխանցէին դեռ ու կոպերը անքուն աչքերու վրայ փակուած էին միայն։ Տեսաւ։ Կէս տեսաւ։ Չհաւատաց։ Չէր կրնար հաւատալ։ Տասնըվեց տարիներու վստահութեան տիրացած վարպետ մը, չէր կրնար նմանօրինակ բան մը կատարել։

Յաջորդ երեկոյ կեղծ քուն էր Գէորգ։ Նոյն դէպքը, նոյն ձեւով։ Եւ այդպէս... յաջորդող գիշերներ...։ Ու ահա, այլազան մտածումներ վազվռտեցին Գէորգին ուղեղին մէջ։

«Մանկութիւնս որբութիւն զգացած է միայն, երիտասարդութիւնս՝ թշուառութիւն և ծերութիւնս կրկնակ թշուառութիւն պիտի զգայ եթէ կեանքը այս ուղիէն ընթանայ։ Կարելի չեղաւ քիչ մը ժպիտ, քիչ մը ջերմութիւն խառնել կեանքիս։ Կարելի չեղաւ ու կարելի պիտի չըլլայ ընտանիքի մը տաք շունչը զգալ, երբ չեմ գիտեր պատեհ առիթներ օգտագործել։ Ի զուր չեն ըսած մեր մեծերը. «Պատեհ առիթի մի՛ սպասէք, այլ առիթը ստեղծեցէք»։ Ես ո՛չ միայն չեմ ստեղծեր, այլ՝ կը թողում որ առիթները վրաս ծիծաղին։ 150 դահեկան օրավարձով կարելի չէ ընտանիք շինել, պաշտպանել ու պաշտպանուիլ։ Երկու ոսկի, երեք ոսկի՝ թերեւս։ Ու Գէորգ կը թրթռար իր երազին մէջ... ընտանիք, տաք օճախ, զաւակներ... մինչ ոճիրի ձև որոշում մը կը փաթթուէր ջիղերուն։

***

...Եւ եղաւ անխուսափելին։ Վարպետ Օհան, երբ սովորականին պէս հացի պայուսակը առած, ան-

կինը կը դառնար, ոստիկաններ ուզեցին խուզարկել։ Նախ՝ ընդդիմացաւ։ Յետոյ ըսաւ թէ ալիւրը իր սեփականութիւնն էր։ Տարին Յակոբ աղային քով։ Յակոբ աղան լարուած ականի մը պէս իր զոհին կը սպասէր։ Եւ երբ տեսաւ ալիւրի փոքր տոպրակը վարպետ Օհանին պայուսակին մէջ, բզկտելու տենչ մը արթնցաւ մէջը, սակայն չկրցաւ, որովհետև զայրոյթը կաշկանդած էր միտքը։ Ու բացաւ... և հայհոյանքներ, սարսափահար ամբոխի մը պէս դուրս կը խուժէին բերնին աղտոտ պողոտայէն...

— Ծօ խա՛յտառակ, ծօ սրի՛կայ, ծօ վա՛րնոց, ծօ ուրեմն դուն զի՞ս կը կողոպտես եղեր տասնըվեց տարիներէ ի վեր. ոսկորս ու միսս կը կրծես եղեր, ես ալ լուր չունիմ: Դեռ անցեալները, առանց ամչնալու դրամ փոխ կ՚ուզէիր զաւակս ծանր հիւանդ է ըսելով, այդպէս չէ՞...։ Ծօ չբաւե՞ց գողցածդ ա՛նպիտան...։ Տարիներէ ի վեր կ՚աշխատինք և դեռ չկրցանք գահեկան գահեկանի վրայ դնել։ Հիմա՛ յայտնի եղաւ պատճառը։ Գող-աւազակի հետ է եղեր գործերնիս։ Ծօ դուն ՇէՐէՖ ըսուած բանը չունի՞ս. պատիւ ինչ է չե՞ս գիտեր. թո՛ւ, թո՛ւ երեսիդ... ու բերնին երկու կողմերը կուտակուած փրփուրները կը սարսռային հայհոյանքի հարուածներէն։ Եւ Յակոբ աղան պիտի շարունակէր այդպէս, եթէ չսպառէր։

Ոստիկանները երբ տեսան սպառած վիճակը Յակոբ աղային, վախցան։ Խոշոր զանգուած մը, չէր կրնար խօսիլ, այլ՝ ձեռքերն ու ոտքերը կը շարժէր միայն։ Եւ որպէս զի աղէտի մը առաջքը առնուի, ապտակեցին, հրեցին, քաշքշեցին վարպետ Օհանը ու տարին։

* * *

Առաւօտ մը Յակոբ աղան մեծ աղէտի մը առջև գտաւ ինքզինքը։ Ցուցափեղկերը պարապ էին և խմորը փուռ չէր նետուած դեռ։

— Ո՞ւր է վարպետ Գէորգը, պոռաց անսանձ ձայնով մը. ինչո՞ւ խմորը փուռ չէ նետուած։

— Տիկին Վարդենին (վարպետ Օհանին տիկինը) կանչեց. զաւակը մահամերձ է եղեր, ըսաւ գործաւորներէն մին ձեռնծալ։

— Մեռած է, ըսաւ ուրիշ մը։

— Անշուշտ, Աստուած գողին պատիժը կուտայ, ըսաւ Յակոբ աղան ձայնը քիչ մը սանձած։

— Ե՞րբ պիտի գայ, կրկին պոռաց Յակոբ աղան ինքզինքէն ելած։

— Ես տեսայ, Թաղման արտօնագիրը առնելու կ՚երթար, ըսաւ գործաւորներէն ամենափոքրը որ հազիւ տասնըչորս տարեկան կու գար։ Դագաղն ալ պիտի գնէր, ըսաւ ուրիշ գործաւոր մը։ Յակոբ աղան մտիկ չէր ըներ։ Կրնա՞ր, երբ աղեխարշ տեսարան մը կը պարզուէր։

Յաճախորդներ կու գային ու պարապ կողովներով կը վերադառնային։ Ու այդ կողովները իր միսէն, իր հոգիէն բան մը փրցուցած կը հեռանային կարծես։ Կար աւելին. խմորը թթուած էր ու գուցէ երկու երեք ժամ ետք կարելի իսկ պիտի չըլլար փուռ նետել։ Երկու տոպրակ ալիւր պիտի փճանա՜յ, պիտի փճանա՜յ... կ՚ըսէր ներքին ձայն մը, ահռելի երեւոյթ մը տալով դէմքին։

Յակոբ աղան ինքզինքը չկորսնցուց, թէեւ շատ ալ հեռու չէր։ Անմիջապէս գործնական քայլեր առաւ։ Բացաւ անգործ վարպետներու տետրակը։ Վարպետ Սարգիս՝ Է... թաղը։ Վարպետ Գրիգոր՝ Հ... թաղը։ Առաւ հանրակառքը։ Աճապարանքին մէջ մոռցած էր փէսը։ Հանրակառքին մէջ համոզելու բոլոր կարելի միջոցները դասաւորեց ուղեղին մէջ, բացառիկ ճարտարութեամբ մը։ Բարձրացաւ Է... թաղին հարիւր մէկ սանդուղները։ Արեւի

ճառագայթները կը խայթէին ճաղատ գլուխը։ Դարձաւ անհաշիւ դարձուածքներ, անկիւններ։ Հարցուց բոլոր անոնց, որոնք դէմը ելան։ Գտաւ վերջապէս։ Մէկ սենեակնոց բնակարան մը։ Սակայն գոց էր դուռը։ Զարկաւ, զարկաւ։ Երկու մանուկներ բացին պատուհանը ու մէկ մեղր հեռաւորութենէ մը պոռացին, առանց առիթ տալու Յակոբ աղային որ խօսի։

— Մայրս լուացքի գնաց, հայրս ալ գործի։

Յակոբ աղային լեզուն պրկուեցաւ, խօսելու դիրք առաւ, սակայն չկրցաւ։ Պէտք ալ չունէր, քանի որ նախադասութիւն մը քայքայած էր խօսելու և համոզելու ամէն կառուցուածք։ Սրբեց երեսը, ճաղատ գլուխը, քանի մը ծամծմեց (հաւանաբար հայհոյանք) ու չարունակեց․․․։

Հարցուց Հ․․․ Թաղը։ Քիչեր գիտցան։ Երկա՛ր քալեց։ Յետոյ իջաւ լերկ բլուրէ մը, ելաւ ուրիշ մը, դարձեալ քալեց, քալե՛ց․․․։ Արեւի այրող ճառագայթները շատ անգութ գտնուեցան անմազ գլուխին դէմ։ Ստիպուեցաւ թաշկինակով գլուխը ծածկել։

Հասաւ Հ... Թաղը։ Գտաւ վարպետ Գրիգորին տունը, քանի մը անգամներ նոյն արահետները կոխկռտելէ ետք։ Խրճիթ մըն էր բաց դուռով, անփեղկ պատուհաններով։ Ո՛չ ոք կար։ Ներսը խուզարկելէ ետք, դուրս ելաւ։ Հիւղակին ետև երեք մանուկներ կը խաղային։

— Ո՞ւր է հայրդ, պոռաց Յակոբ աղան ձայնով մը, ուր բարկութիւն և հայհոյանք ձուլուած էին։

Մանուկները զարմացած, նայեցան այդ այլանդակ մարդուն։

— Հայրս ու մայրս գործի գացին, պատասխանեց երիցագոյնը, որ հազիւ ինը տարեկան կու գար։ Յետոյ չարունակեցին իրենց խաղը։

Այդ րոպէին Յակոբ աղան կը նմանէր նետահար ցուլի մը, որ իր կատաղութիւնը կը փչար: Քալեց՝ Յունիսի տա՛քն ու խոնաւութիւնը միսերէն ներս ու միսերէն շատ անդին զգալէն։ Ճամբուն ընթացքին շատ մը որոշումներ տուաւ: Վարպետ Գէորգին շաբթականը չտալ. միւս գործաւորներուն զեղչել։ Ուրիշ որոշումներ ալ տուաւ, և դեռ ուրիշներ ալ պիտի տար, երբ փուռ հասնէր։ Բրտինքը այլանդակ ձեւեր առած էր տաբատին վրայ, վերարկուին վրայ։ Ու ամէն քայլափոխին որոշումները քայլ մը աւելի կը մօտենային վրէժի սահմանին։

Հասաւ հանրակառքը։ Հասաւ փուռը: Անշուշտ մինչեւ հիմա եկած կ'ըլլայ, կ'ըսէր մտովին, ու ես ցոյց պիտի տամ, թէ ի՛նչ ըսել է գործը երեսի վրայ ձգել: Սակայն... ո՛չ ոք կար։ Կար միայն խմորագործ մը, որ ալիւրի տոպրակին վրայ կը մրափէր։

— Ո՞ւր գացեր են պոռնիկի ծնունդ գործաւորները, գոռաց Յակոբ աղան, կատղած աչքերը գործաւորին սեւեռած։

Սարսափեցաւ զառամած գործաւորը, ոճիրի գոյն այդ աչքերէն, բղկտելու դիրքի մէջ եղող այդ զանգուածէն։

— Յուղարկաւորութեան գացին, աղա՛, ըսաւ ձեռքերն ու ձայնը ծալլած։

— Ես իրենց ցոյց պիտի տամ յուղարկաւորութեան երթալը, ըսաւ Յակոբ աղան բառերը թքնելէն։ Ու երբ տեսաւ թթուած խմորը որ պղպջակներ կ'արձակէր, ուռեցաւ կատաղութիւնը, փրփրեցաւ ու յորդեցաւ վայրի գետի մը պէս, քշելով հայհոյանքի աղբակոյտ մը՝ կոկորդէն դուրս։

— Այդ փինճերը վաղը պիտի հասկնան, թէ ո՞վ եմ ես։ Անոնց մայրը, անոնց քոյրը պիտի լացնեմ...

անոնց բերանը... այդ... այդ... Սակայն գործաւորը տեսաւ թէ հայհոյանքները առաջուան պէս կլոր, յստակ դուրս չէին գար։ Ծամծմուած, կոտրատուած, փշրուած հայհոյանք մը կը թափթփէր բերանէն, ապա անվանկ բառակոյտ մը։

Գործաւորը զարմացաւ։ Ինչո՞ւ աղան չէր կրնար հայհոյել։ Համարձակեցաւ վեր առնել գլուխը։ Յակոբ աղան կը տատանէր, ապա դարձաւ աջ ոտքի վրայ ու փլաւ՝ աջ կողը թեփի տոպրակին։

Վազեց գործաւորը, խորհելով թէ աղային ոտքը տեղ մը անցած էր։ Վերցուց։ Հազիւ րոպէ մը, դարձեալ փլաւ աջ կողին վրայ, ծովէն հանուած դիակի մը պէս։

Վախցաւ գործաւորը. սարսափեցաւ։ Օգնութիւն աղաղակեց։ Դրացի ծերունի խանութպանը առաջինն էր օգնութեան փութացողներէն։ Շարժեց Յակոբ աղային ձեռքերը, շարժեց ոտքերը, նայեցաւ աչքերուն ու փորձառու բժիշկի մը հովերը դէմքին՝ պոռաց.

— Վազեցէ՛ք, տղա՛ք, սափրիչ մը կանչեցէք, թող արիւն առնէ. տամլա եղեր է, տամլա...։

Ու սափրիչը բաւական արիւն պարպեց Յակոբ աղային երակներէն։

*
* *

Լոյսի տժգոյն ճառագայթներ փողոցին խաւարը կը փշրէին ու թարմ առաւօտ մը իր աչքերը կը շփէր, փշրուող խաւարին մէջէն։ Փուռի մը առջև, մայթին վրայ, Գէորգ ոտքերը կը թափահարէր, խորունկ շունչ կ'առնէր ու աչքերը լայն լայն կը բանար, մարմինը կաշկանդող քունը վանելու յոյսով։ Ամէն օր 14-15 ժամ, նոյնիսկ 16 ժամ կ'աշխատէր. պէտք էր՝ եթէ կ'ուզէր իր նոր աղային հաճելի երեւալ։ Չորս շաբթուան անգործութիւնը պարպած էր քսակը, գրպանները ու շատ մը բաներ՝ տունէն։ Թշուառու-

թիւնն ու անօթութիւնը անգամ մը եւս զգացած էր միսերուն խորը։ Հազիւ կրցած էր գտնել այդ գործը երկար թափառումներէ ետք, ու պէ՛տք է պահէր, ի գին ամէն զրկանքի։ Կրկին ու կրկին թափահարեց ոտքերը, ճմռթկեց աչքերը, ու երբ կը պատրաստուէր անգամ մը եւս մխրճիլ փուշին աղտոտ խաւարին մէջ, տեսաւ տիկին Վարդենին, որ իր մեծ աղջկան ձեռքէն բռնած, կը քալէր շտապով։ Ո՞ւր կ'երթային այդպէս, առաւօտուն, երբ լոյսն ու մութը իրար կը գրկէին դեռ։ Պահ մը ետք նայուածքներ իրար հանդիպեցան, կարծես զիրար փնտռէին։

— Խեր է իշալլահ, ո՞ւր այսպէս, ըսաւ Գէորգ քայլերը տիկին Վարդենիին կողմը ուղղելով։

— Թշուառին համար խեր բան կա՞յ, ըսաւ տիկին Վարդենին։ Շաբաթ մը առաջ իմացայ թէ Օհանը եօթը ամսուան բանտարկութեան դատապարտուած է։ Իսկ մենք ի՞նչ ընենք։ Լսեցի թէ բանակատեղին կիներու համար գործ կայ եղեր։ Երթանք նայինք. Աստուած մեծ է։

— Սակայն տիկի՛ն, բանակատեղին շատ հեռու է. մօտ մէկուկէս ժամ պէտք է քալէք ու մինչ այդ, գործաւորները առնուած կ'ըլլան։

— Ի՛նչ ընենք, քիչ մը արագ կը քալենք, ըսաւ տիկին Վարդենին նայուածքը գետին սեւեռած:

Սարսուռ մը անցաւ Գէորգին ջիղերէն ու մխուեցաւ սիրտին։ Ան կրցաւ ըմբռնել խորութիւնը այն ողբերգութեան, որուն մէջ մխրճած էր այդ ընտանիքը։ Տասը դահեկան իսկ չունէին հանրակառքի համար։ Ակամայ տարաւ ձեռքը գրպանը ու երկարեց՝ ինչ որ ունէր։

— Ո՛չ, կարելի չէ որ ընդունիմ, ըսաւ տիկին Վարդենին շառագունած։ Սակայն շուտով զգաց դառնութիւնը իրականութեան։ Վեր առաւ նայուածքը, ամփոփուեցաւ ու շարունակեց.

— Մեր ցաւի, մեր սուգի օրերուն եթէ դուն ալ չըլլայիր, ի՞նչ պիտի ըլլար մեր վիճակը։ Թող Աստուած վարձատրէ, Թող Աստուած երիտասարդութիւնդ շնորհէ, և պարտուածի ուրիշ օրհնութիւններ ընելէ ետք, հեռացաւ՝ շտապով, չուզելով այդ պահը երկար ապրիլ։ Հեռացաւ՝ տասներեք տարեկան աղջըկանը ձեռքէն բռնած։

«Թող Աստուած վարձատրէ, Թող Աստուած երիտասարդութիւնդ շնորհէ» դարձեալ հնչեցին Գէորգին ականջէն ներս, արեան մէջ, սակայն շրջուած իմաստով, անէծքի իմաստով։ Ուզեց ազատուիլ անէծքի այդ խայթէն ու տիրանալ իր ափերէն հեռացող խաղաղութեան։ Ուզեց վազել տիկին Վարդենիին ետեւէն ու ըսել ճշմարտութիւնը. ըսել պատճառը բոլոր այդ դժբախտութեանց ու խնդրել որ ներէ։ Այո՛, պիտի ըսէր իրականութիւնը եթէ նոյնիսկ չներէր ան։ Պիտի ըսէր թէ ինք էր պատճառը... Թէ ինք արժանի չէր այդ խօսքերուն...։ Հանրակառքը կը մօտենար և տիկին Վարդենին հանրակառքին ուղղութեան կը շտապէր։ Անկասկած որ պիտի երթար, անկասկած որ պիտի խնդրէր որ ներէ։ Սրունքները պրկուեցան, նոյնիսկ երկու քայլ առաւ, սակայն յանկարծ, ներսէն, փուլին մութ խորութիւններէն բարբարոս ձայնը աղային լեցուց ականջը։

— Ծօ ա՛ւանակ, հերիք դուրսերը ոլքտաս, նե՛րս եկուր, գործի՛դ նայէ։

Փշրեցաւ որոշումը անարգող բառերուն հարուածին տակ։ Գէորգ նայեցաւ հեռացող հանրակառքին, նայեցաւ ինքնիրեն, անիծեց կեանքը, անիծեց ինքզինքը ու թաղուեցաւ փուլին հեղձուցիչ խորութեան մէջ։

Մարտ, 1943

ՄԱՅՐ ԵՒ ՈՐԴԻ

Աղմուկ կայ դարմանատան մէջ ու այնպիսի աղմուկ, որ երբեմն կը զզուիս քաղաքէ, մարդերէ, մարդկութենէ և նոյնիսկ ինքնիրմէդ: Աղմուկ մը՝ որ աղտոտ է և հիւանդագին, և որ կը փակի ջիղերուդ՝ դարշելի նիւթի մը պէս, ու կը գրգռէ: Կարելի՞ է կեանքի մէկ գեղեցիկ երեւոյթը տեսնել այդ պոռչտուքին մէջ, այդ ախտաւոր կանչին մէջ, ուր ամէն ինչ աններդաշնակութիւն է ու տգեղութիւն:

Հիւանդնե՞ր կը պոռան, թէ ոչ հիւանդութիւններ. կարելի չէ ըսել: Կարելի չէ ո՛չ մէկ բան գտնալ, ո՛չ մէկ բան ըսել: Միայն կը զգաս աղմուկը, որ կը լեցնէ սրահը, սենեակները, բոլոր անկիւնները ու կը քանդէ ամէն բարի մտածում, ամէն գեղեցիկ իրականութիւն: Ու աղմկողները ընդհանրապէս անոնք են, որոնք երկա՛ր տարիներու անցեալ մը ունին: Անոնք դեռ կ'ուզեն կառչիլ կեանքին, մաշած անդամներով, մաշած միսով ու ոսկորով: Կ'ուզեն պահ առաջ բուժուիլ իրենց հիւանդութենէն, կամ բուժուելու յոյսն ունենալ:

Այս խաժամուժ բազմութեան մէջ պառաւ մը ամենէն աւելի ուշադրութիւն կը հրաւիրէ: Ան կը հրէ,

կը հրմշտկէ, ձեռքերը կը կարկառէ. կը բարկանայ, երբեմն ալ կը պաղատի, կ'աղերսէ։ Կ'ուզէ ամենէն առաջ մտնել բժիշկին սենեակը։ Կարեւոր գործ մը ունի. վայրկեանի ուշացում մը իր... իր ծերունի կեանքը կրնայ արժել։

— Հոս ամէն ինչ կարգով է, մայրի՛կ. քիչ մը համբերէ...

— Շատ անհե գործ ունիմ, անհե. եթէ այսօր ալ ուշանամ...

Ո՛չ ոք մտիկ կ'ընէ. ո՛չ ոք մտիկ ընել կ'ուզէ...։

— Մայրի՛կ, նստէ՛, կ'ըսեն չորս կողմէն ու կը ստիպեն որ նստի։

Պառաւը կը նստի երիտասարդ հիւանդի մը քով, սակայն քիչ ետք, դարձեալ ոտքի կը կանգնի։

— Նստէ՛, մայրի՛կ, նստէ՛, ինչո՞ւ կ'աճապարես։

Դարձեալ կը նստի պառաւը երիտասարդ հիւանդին քով, որ մերթ կը հազայ, մերթ կը թքնէ։

— Ժամը քանի է, եավրում:

— Ինն ու կէս։

— Ո՜ւֆ, կէս ժամ մնացեր է. կը հասնի՞մ արդեօք:

— Ո՞ւր պիտի երթաս, կը հարցնէ երիտասարդ հիւանդը։

— Գործի, գործի. եթէ այսօր ալ ուշանամ, գործէն կը հանեն։

— Այս տարիքիդ դեռ կ'աշխատի՞ս. ի՞նչպէս կ'աշխատիս։

— Եթէ չաշխատիմ ո՞վ պատառ մը հաց կուտայ, ո՞վ. Հոս Պէյրութ է. Պէյրութ, կ'ըսէ պառաւը ոտքի կանգնիլ փորձելով։

— Զաւակներ չունի՞ս, ազգականնե՞ր... և երիտասարդ հիւանդին բառերը կ'ընդհատուին այս անգամ բաւական երկար հազով մը։

— Հի՛չ մէկը չունիմ, հի՛չ մէկը...

— ...

— Զունէի մը ֆի... չունէի մը ֆի...

Երիտասարդը դարձեալ կը հազայ ու կը թքնէ թաշկինակին մէջ եւ խուխը կը զննէ...։

Պառաւը կը քակէ կծիկը դառն յիշատակներու...

— Սարգիս Ատանայի ղըքալին բալքայով մեռցուցին։ Դուն մայր եղիր տէ դիմացիր. աման, աչքերուս առջեւ, աչքերուս առջեւ։ Կարապետս ալ, ո՜ւֆ, կարապետս ալ Սանճագի մէջ կռնակէն զարկին։ Ո՜ւֆ, Կարապետս... Հայրն ալ տէրտ ընելէն տամլա եկաւ։

Երիտասարդը պահ մը կը դառնայ պառաւին որ համակ լաց էր եւ ողբ. ողբերգութիւն մը բովանդակ. աչքերը, դէմքը, արտայայտութիւնը։ —

— Գրիգորս ալ, կը շարունակէ պառաւը, Գրիգորս ալ անցեալ տարի գործ չունէր, զինուոր գրուեցաւ։ Թունիս տարեր են ու դեռ խապար չկայ։

Պառաւը կ'ուզէ շարունակել, սակայն բառերը խորունկ հառաչի մը մէջ կը խեղդուին։ Ան այլեւս չ'աճապարեր, չի պոռար, չի պաղատիր։ Արիւնոտ յիշատակներ կարծես գամած ըլլային զայն նստարանին։ Յիշատակներ՝ կարծես պատառած ըլլային եռանդը, ջիղերը, յոյսերը, ամէն ինչ...։

— Հապա Տիրա՞նս (դարձեալ կը դպչի երիտասարդին՝ աղերսող մատներով)։ Տիրանս Ղուպրուս ղըրկեցի ու անկէ ալ Հայաստան գացեր է։ Առաջ մէկտուպ կը ղրկէր, հիմա երեք-չորս տարիներէ ի վեր խապար չեմ առներ։ Եավրուս քօֆսիզութեան մէջ մեծցաւ, քօֆսիզութեան մէջ ալ պիտի մեռնի։

— Մայրի՛կ, կ'ըսէ երիտասարդ հիւանդը. Հայաստանի մէջ որբեր չկան։ Անոնց ծնողքը կառավարութիւնն է։

— Մէկ հատիկ Եավրուս, Տիրանս, պիտի տեսնե՞մ արդեօք, պիտի տեսնե՞մ...։

Երիտասարդը չի լսեր։ Ան իր անհուն մտահոգութիւնն ունի, որ կը ջլատէ ամէն մտածում, ամէն կեդրոնացում։ Պառաւը կ'ուզէ գիտնալ, կ'ուզէ վստահ ըլլալ թէ պիտի կրնա՞յ տեսնել իր զաւակը։

— Պիտի տեսնե՞մ, պիտի տեսնե՞մ Տիրանս, կ'ըսէ երիտասարդը մատնահարելով:

— Պիտի տեսնես, Մայրի՛կ, պիտի տեսնես, կը պատասխանէ երիտասարդը բառերուն մէջ քիչ մը կենդանութիւն դրած:

— Ո՞վ կ'ըսէ քի, ո՞վ կ'ըսէ, կը հարցնէ անօրինակ հետաքրքրութեամբ:

— Ռափոն կ'ըսէ, թերթերը կը գրեն կոր, դեռ ո՞վ պիտի ըսէ, կը պատասխանէ երիտասարդը։

Ուրախութիւնը ա՛յնպէս կը նուաճէ պառաւին ջիղերը, որ բերկրանքը լացի զգայութեան կը վերածուի, և ոսկրուտ բազուկները օրհնութեան պէս բարձրացուցած՝ կ'աղերսէ.

— Աստուա՛ծ, ղուրպանդ ըլլամ, այդ օրն ալ պիտի տեսնե՞մ...։

Ու պառաւը իր միակ զաւկին միանալու ակնկալութեամբ կայտառացած, կ'ուզէ մտերմանալ երիտասարդին՝ ու կը շարունակէ խօսակցութիւնը՝ կեանքոտ.

— Եավրում, անունդ ի՞նչ է։

— Արամ։

— Արամ, Եավրում, աչքերդ բալը Տիրանիս աչքերուն կը նմանին, բալը... տուտախներդ, երեսդ, բալը Տիրանս է։ Ան ալ մազերը սեւ կը սանտրէր։ Աստուած հորդ մորդ պաղաշլամըշ ընէ, կնկանդ, զաւակներուդ, եթէ ունիս։

— Հայր չունիմ, մայր չունիմ, ո՛չ ոք ունիմ, կ՚ըսէ երիտասարդը ու կը հազայ, սակայն այս անգամ կ՚այլայլի, խուլին մէջ արեան հետքերու պէս բաներ մը տեսնելով։ Կ՚ուզէ երկար զննել, վստահ ըլլալու համար, բայց... ուրիշներ կրնան տեսնել, ու կը ծալլէ թաշկինակը։

— Ե՞րբ մեռան, ի՞նչպէս մեռան, կ՚արթննայ պառաւին հետաքրքրութիւնը։

— Ես ալ չեմ գիտեր, կ՚ըսէ երիտասարդը։ Որբանոցի մէջ ինծի ըսին թէ ես հայր չունիմ եղեր, ես մայր չունիմ եղեր, ես քոյր կամ եղբայր չունիմ եղեր։ Ո՛չ ոք ունիմ եղեր։ Անապատի մէջ գտած են զիս, երբ չորս տարեկան եմ եղեր։

— Եա ո՞վ կերակուրդ կ՚եփէ, ո՞վ հագուստներդ կը լուայ, ո՞վ կարկտանդ կ՚ընէ։

— Ամէն ինչ ես կ՚ընեմ, մայրի՛կ։

— Ամաճ ժամանակ ալ չունիմ ֆի քեզի եարտում ընեմ։ Գործէն կանուխ չեն ձգեր ֆի գամ տա քեզի քիչ մը կերակուր եփեմ։ Այս ցուրտ օրերուն տաք չօրպայ մը...

Պառաւը աւելի մօտէն կը զննէ երիտասարդին դիմագիծը։ Անոր աչքերուն, անոր արտայայտութեան մէջ կը տեսնէ իր զաւակը՝ Տիրանը։ Որդեգուրկ մօր մը տառապանքը կ՚այրի և ինքնաբերաբար ձեռքը կը տանի երիտասարդին մազերուն, ճակտին, այտերուն։

— Պենզդ ալ նետեր է եավրում... ի՞նչ ունիս ֆի, ո՞ւրտեղդ կը ցաւի։

Երիտասարդը կը զգայ բաներ մը զոր կեանքին ընթացքին բնաւ չէր զգացած: Տեսակ մը անանուն զգայութիւն, որ կը խաղաղեցնէ ջիղերը, որ յոյս կու տայ, որ կեանք կու տայ: Միթէ բոլոր մայրերն ալ այսպէ՞ս են, հարց կու տայ ինքնիրեն:

— Ամիսէ մը ի վեր կը հազամ...: Այսօր կ'անցնի, վաղը կ'անցնի ըսի ու չանցաւ:

Ժամը տասն է, տասնըմէկ, աւելի: Պառաւը չ'աճապարեր, չի տրտնջար... Ան մոռցած է գործը, վաղուան մտահոգութիւնները, ամէն ինչ, որովհետեւ ուրիշ շատ կարեւոր գործ մը ունի. իր զաւկին՝ Տիրանին հոգածութիւնը, անոր հանգիստը, առողջութիւնը:

Երիտասարդը իր կարգին մոռցած է իր շրջապատը, մտահոգութիւնները, կասկածները: Բառեր՝ գորովագութ մօր մը շրթներէն, փոխադրած են զինք տարբեր աշխարհ մը: Ուրեմն իր կեանքէն զատ կային ուրիշ կեանքեր, ուրիշ աշխարհներ:

— Զենահարդ ի՞նչ է, եավրում:

— Կօշկակար:

— Ղօլայ զենահար ալ չէ եղեր: Ես դրացի կօշկակար մը ունիմ, գիտեմ բալը. ժամը մինչեւ 10, 11, նոյնիսկ աւելի կ'աշխատէր ու հիմա ալ կը քաշէ...:

Կը քաշէ՜... երիտասարդին ջիղերէն տեսակ մը սարսուռ կ'անցնի, տեսակ մը անանուն վախ, սարսափ... կ'ուզէ կառչիլ մէկու մը, մէկու մը որ գութ ունի, որ կարեկցութիւն ունի...:

— Մայրի՛կ, ո՞ւր կը բնակիս:

— Սանճաքցիներու ֆիմբը: Նստած տեղս տեղ է մը ֆի. չուները չեն նստիր: Ձմեռը սել կ'երթայ տակէս, անոր համար այս սըզըն ինծի բեպեկլէ եղաւ: Բժիշկներ ուռումբիզի կ'ըսեն կոր. ամէն տարի դեղ պէտք է առնեմ ֆի քիչ մը պեճզեր ըլլամ:

Երիտասարդը յոգնած գլուխը կ'առնէ խոնաւ ափերուն մէջ ու կը կենայ լո՜ւռ: Տասնըհինգ տարիներ ծունկին վրայ ծեծած էր կաշին, ափին մէջ քաշած էր մեղրամոմէ թելերը, ու շինած՝ օճախ մը՝ երկու սենեակներ: Սակայն այդ սենեակները ցուրտ էին իրեն

համար, մութ էին ու ամայի, ամայի՜...: Ու այժմ ինք ի՞նչպէս կրնար ապրիլ այդ ամայութեան մէջ, այդ ցրտութեան մէջ առանց մօր մը ձեռքերուն խաղաղութեան, առանց անոր բառերուն քաղցրութեան, երբ մանաւանդ սպառած էր ու կը հազար, կը հազար...:

Երիտասարդը վեր կ՚առնէ գլուխը, կը նայի պատուհին անհուն կարօտով, անձկութեամբ, որբի մը անձկութեամբ ու այդ անծանօթ աչքերուն մէջ կարծես կը տեսնէ իր անապատի մայրը, իր հայրը, քոյրերն ու եղբայրները. ամբողջ ընտանիք մը. կը կը տեսնէ օճախ մը ջերմ, զորովալափիւռ, սիրացան: Կ՚ուզէ խօսիլ երիտասարդը իր ցաւերէն, իր տկրտերկն ու թեթեւնալ, թեթեւնալ: Կ՚ուզէ ըսել. «Մայրի՛կ, երկու սենեակ ունիմ, մէկուն մէջ դուն բնակէ, ղաւկիդ տան պէս»: Կ՚ուզէ ըսել այս բոլորը, սակայն հազն ու յուզումը կը խեղդեն ամէն մտածում, ամէն արտայայտութիւն:

— Արամ Ցովհաննէսեան:

Ներս կը մտնէ դունատ երիտասարդ մը, կոր ուսերով, սեւ ու կոչկոռ կապած մատներով, որուն կը հետեւի կին մը, սպառած, սակայն կենդանի արտայայտութեամբ:

Եւ քննութենէ ետք, երբ բժիշկը կրկին ու կրկին կը թելադրէ երիտասարդին որ լաւ հոգ տանի ինքնիրեն, ծերունին կը մօտենայ բժիշկին ու խոր համոզումով կ՚ըսէ.

— Ես շատ տեսեր եմ այս տեսակ հազեր: Այս իրիկուն լաւ չիչեկ մը ու յետոյ խարսալ լափանը մը, և տես վաղը առաւօտ բան մը չի մնար:

Եւ կը բաժնուին բժիշկէն, դեղագիրները ամուր բռնած:

Փետրուար 1944

ՄԱՆՈՒԿ ՄԸ ՈՐ ՔԱՆԴԵՑ ՆԱՀԱՆՋԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Ու օր մը Շուշանիկին ընտանիքը որոշեց հեռանալ իրենց թաղէն, ուրիշ թաղ մը հաստատուելու համար։ Այսպէս փափաքած էր մայրը ու այսպէս ալ եղաւ, հակառակ հօրը պնդումներուն։ Այս նոր թաղը քաղաքին ամենէն հայ լայֆ *թաղն էր. և տիկին Սօնան սիրեց, շատ սիրեց իր այս նոր միջավայրը։ Որովհետև, հոս չէր տեսներ անծայր կարաւանը իր ցեղակիցներուն, որոնք արևածագին խլեակ առ խլեակ կը դիմէին գործարաններ, իրենց արև կեանքը մութ ու գարշահոտ անկիւններու մէջ հիւծելու։ Հոս չէր տեսներ ցնցոտիներու մէջ փաթթուած պատանիներ, որոնք օրն ի բուն պատառ մը հացի համար արեւին սուր խայթը կը զգային իրենց միսին վրայ։ Ու երախանե՛ր, երախանե՛ր... ցամքած դէմքերով, կեանք մուրացող աչքերով, չէր տեսներ հոս։ Ու այդ խլեակները կեանքին, միշտ կը դիմէին իրեն, սրտապատառ աչքերով, մղձաւանջի մը պէս, իրենց կեանքին ողբերգութիւնը վիպելու։ Տիկին Սօնան կու տար անոնց ի՛նչ որ ունէր, ի՛նչ որ կրնար։ Բայց ա՛լ ձանձ-*

բացած էր տալէ, մխիթարելէ։ Ծով մը կարիք, ովկէան մը տառապանք։ Ի՞նչ կարելի էր ընել։ Եւ որոշեց հեռանալ։

Կեանքը քաղաքին այս նոր մասին մէջ գեղեցիկ էր և հրապուրիչ․ Հայեր, ու մանաւանդ օտարներ, կոկիկ էին և բարեկիրթ։ Օսլայուած օձիք, արդուկուած հագուստներ, չողարձակ կօշիկներ և բոլորն ալ ուսեալ՝ մէկէ աւելի լեզուներու տիրացած։ Փողոցներ՝ լուռ, շէնքեր՝ հոյատեսիլ, ճոխ ու երանաւէտ կեանք մը կը մարմնացնէին։ Ո՛չ ոք կը վրդովէր, ո՛չ ոք կը յուզէր զինք։ Կեանքը հեշտ էր հոս, կեանքը՝ բանաստեղծական։

Եւ ընկերային այս բարձր դասին ծանօթանալու, անոնց հետ մտերմանալու, անոնց մէկ անբաժան մասը կազմելու տենչանք մը տակաւ կը ծաւալէր տիկ. Սօնային ներսիդին ու կը դառնար հրամայական պահանջ մը, անհրաժեշտութիւն մը։

* * *

Տիկ. Նոյեմզարը առաջին հայն էր որուն ծանօթացաւ տիկ. Սօնան։ Քառասունը անց, միջահասակ, ուսեալ կին մըն էր ան, թափող միսերով։ Այս լայնախարխախ կինը թաղին աղն էր ու պղպեղը, թաղին լեզուն։ Ծանօթութիւնը կարճ ժամանակի մը ընթացքին վերածուեցաւ մտերմութեան և մտերմութիւնը՝ անքակտելի ամբողջութեան։ Հոն էր տիկ. Սօնան, ուր որ էր տիկ. Նոյեմզարը. և տիկ. Նոյեմզար ամէն տեղ էր գրեթէ։

Հինգշաբթի երեկոյ մը անոնք սրահի մը մէջ էին ուր երկսեռ բազմութիւն մը հաւաքուած էր։ Սրահին եւրոպական կահաւորումը, առաջին առիթով

տիկ. Սօնային ուշադրութիւնը գրաւեց։ Յետոյ ներկաներուն կոկիկ զգեստները, արդուզարդը, ու վերջապէս սեղանի մը առջև նստող մարդու մը արձանացած դէմքը, անոր կաշկանդուած նայուածքները...։ Տիկ. Սօնան քիչ մը եւս ուզեց դիտել իր շուրջինները, սակայն զգաց թէ տգէտի մը տպաւորութիւնը կը ձգէր։ Նստաւ տիկ. Նոյեմզարին քով, նոյն կէտին յառած։

Կարճ լռութենէ մը ետք, սեղանին առջեւի մարդը ոտքի ելաւ, բացաւ Աւետարանը ու կարդաց ժանգոտ ձայնով մը։ «Եթէ մէկը իմ ետեւէս գալ կ'ուզէ, թող իր անձը ուրանայ և իր Խաչը վերցնէ ու իմ ետեւէս գայ»։ Մատթ. 16,24։

— Գիտենք ուրանալ մեր անձը, չարունակեց քարոզիչը Աւետարանը գոցելէ ետք. ուրանալ մեր իղձերը, մեր շահերը, մեր ազատութիւնը, ընտանիքի անդամներն իսկ, եթէ անոնք արգելք կը հանդիսանան յաւիտենական երջանկութեան տիրանալու մեր ձըգտումին։ Այո՛, նոյնիսկ գիտնանք ուրանալ մեր անդամները, մեր զգայարանքները եթէ գայթակղութեան կ'առաջնորդեն զմեզ։ Եւ մեր անձը ուրանալէ ետք, պէտք է վերցնենք Խաչը ու Իր ետեւէն երթանք։ Խաչը աշխարհի նեղութիւններն ու փորձութիւնները չեն, այլ՝ աշխարհի կողմէ, մեր բարեկամներուն, մեր ազգականներուն և մեր ընտանիքի անդամներուն կողմէ մեզի եղած անարգանքը, ատելութիւնը, հալածանքն է, երբ Աւետարանին պատուէրներուն կը հետեւինք։

Ու այդպէս՝ չարունակեց քարոզիչը՝ երկա՜ր...։ Յետոյ երկու երգ. աղօթք մը, թէյի փոքր սպասարկութիւն, և վերջացած էր հաւաքոյթը։

Հաւաքոյթէն ետք տիկ. Սօնան ծանօթացաւ ներկաներէն շատերուն ու ամենէն ետք քարոզիչին՝ միստր

Ճէյքըպին (աւագանի անունով Ցակոբ)։ Մստր Ճէյքըպ քիչ մը եւս խօսելէ ետք, աղօթեց տիկ. Սօնային համար ու արձանագրեց անունը «փրկուածներու ցանկին մէջ։

Գոհ էր տիկ. Սօնան։ Կեանքին մեծագոյն յաջողութիւնն էր այս իրեն համար։ Երազները իրականացած էին ու տխուր իրականութիւններ՝ փոխուած։ Ուրեմն ինք այդ բարձր դասին մէկ անբաժան մասը պիտի կազմէր։ Ուրեմն պիտի կրնար յարաբերութիւն հաստատել այդ փայլուն զգեստներով, քաղաքավար մարդոց հետ։ Ուրեմն ինքն ալ, ինքն ալ անոնց հաւասար պիտի ըլլար։

Եւ որպէս զի անոնց նմանէր, պէ՛տք է յարմարէր, պէ՛տք է ընէր այնպէս՝ ինչպէս անոնք կ'ընէին։ Ու ըրաւ։

Նախ փոխեց տան ներքին կահաւորումը։ Ջնջեց, վար առաւ ամէն ինչ որ տարիներ ամբողջ այդ տան չքեղութիւնը եղած էր։ Յետոյ փոխեց իր հագուստ կապուստի ձեւը, արդուզարդը, խօսելու, ժպտելու, քալելու ձեւերը, յետոյ մաս մը իր սովորութիւններէն, բաւական մը բնաւորութենէն և այդպէս, քանդեց անցեալը, գեղեցիկ ներկայ մը շինելու յոյսով։ Ու շինեց....

Ծանօթ ու անծանօթ տուներէ ներս, ծանօթ ու անծանօթ մարդոց հետ, ան շինեց իր ներկան տիկ. Նոյեմղարին և Մստր Ճէյքըպին հրահանգներու սահմանին մէջ։ Շաբաթը երեք չորս օր տունէն դուրս էր տիկ. Սօնան, աղօթաժողովներու, ընտանեկան հաւաքոյթներու, ու մտերմիկ խօսակցութիւններու մէջ սկսնակի մասը վերցնելով։ Ան տենդի մը պէս փարած էր այս կեանքին, զայն հաւատքի վերածելով։ Ու տիկ. Սօնան ապրեցաւ այս նոր կեանքը նոր խանդով,

նոր յոյսերով, նոր երազներով, երջանկութեան մա-կընթացութեան մը անձնատուր։

Այո՛, երջանիկ էր տիկ. Սօնան, սակայն ժամանակ մը ետք, սկիզբի այդ երջանկութիւնը անխառն չմնաց։ Իր ամուսինն ալ նոր շրջանակ մը չինած էր, բայց իրենինին ներհակ ուղղութեամբ։ Ատենէ մը ի վեր ընտանիք, զաւակ, այցելութիւններ շատ չէին հետաքրքրեր զայն։ Երեկոներ միշտ ուշ կը վերադառնար տուն, և Կիրակի օրեր յաճախ կը բացակայէր։ Եւ երբ ուզէր այդ բացակայութիւններուն պատճառը գիտնալ, ջղայնոտ պատասխաններ կը ստանար միայն։ Ո՞ւր կ'երթար ան, ի՞նչ կ'ընէր, չէր կրնար ըմբռնել։ Ու ահա օր մը տիկ. Սօնան մեծ զարմանքով իմացաւ թէ Վաչէն մոլութեան մը անձնատուր եղած էր։ Բախտախա՛ղը... այդ ահաւոր մոլութիւնը, մուտք գործած էր տան մէջ։

Ցնցուեցաւ տիկ. Սօնան։ Պահ մը այդ մահացու մեղքին սարսափը ապրեցաւ, յետոյ քանդուող տուներու, մարող օճախներու մէկ տխուր պատկերը, և դեռ ուրիշ տխուր պատկերներ տողանցեցին ամբողջ օր մը։ Եւ երբ վերջացան այդ տողանցումները, ան իր ամուսինը այդ մոլութենէն ազատելու բոլոր կարելի միջոցներուն մասին սկսաւ խորհիլ։ Երկա՛ր խորհեցաւ...։ Սակայն ամէն մօտեցում վէճի կամ կռուի կը յանգէր, և նոյնիսկ բուռն բախումներու։ Եւ այդ վէճերն ու կռիւները տակաւ կը լայնցնէին այն ճեղքը, որ բացուած էր այր և կնոջ միջև։

Տխուր էր տիկ. Սօնան, սակայն ան գիտցաւ մխիթարուիլ աղօթքով։ Աղօթեց՝ տունէն ներս թէ տունէն դուրս, առանձին թէ հաւաքոյթներու մէջ, լուռ թէ բարձրաձայն, որպէս զի դարձի գայ իր ամուսինը: Եւ աղօթեց տիկ. Սօնան...:

***

Դեկտեմբերի ցուրտ ու խոնաւ երեկոյ մըն էր․ միաձոյլ թանձր խաւարի մէջ մխրճած երեկոյ մը։ Մոխիրի գոյն երկինքը տխուր՝ կ'արտասուէր անընդհատ։ Միայն անձրեւէ կազմուած առուակներ կ'ընդհատէին մռայլ լռութիւնը փողոցներուն։ Ու այդ փողոցներուն մէջէն Շուշանիկ՝ վախի և խոշտանգող ձեռքերու սարսափէն մարակուած կը վազէր։ Ուշ էր երբ դպրոցէն տուն կը վերադառնար։ Ամանորի շաբաթն էր։ կենդանի պատկերի մը մէջ հրեշտակի դերը պիտի կատարէր։

Ծնողները տունը չէին. այս պարագան չզարմացուց Շուշանիկը։ Մարին՝ տասը տարեկան սպասուհին, բերաւ ընթրիքը։ Պաղած ոսպնապուր, սառած ձէթի մէջ տապկուած սմբուկ։ Կերաւ։ Շտապով կերաւ։ Պարտականութիւններ ունէր կատարելիք, խնդիրներ՝ լուծելիք։ Չփոխեց թրջուած զգեստները։ Եթէ փափաքէր իսկ, պիտի չկարողանար գտնել չորերը։

Ցո՜ւրտ… կը դողար։ Թաց զգեստները կը լափէին ջերմութիւնը մատղաշ մարմինին։ Խնդիրներէն երկուքը լուծեց, սակայն երրորդին՝ դժուարութեան բախեցաւ։ Պէտք է լուծէր բոլորը։ Անցեալ շաբաթ, դասերը չգիտնալուն, վարժուհին պատժած էր զինք, ճաշէն իսկ զրկած։ Դարձեալ փորձեց, չկրցաւ։ Լուսաբանութեան պէտք ունէր, բացատրողի մը, օգնողի մը։

Ցո՜ւրտ… ցո՜ւրտ…։

Ահա պատին վրայ տեսաւ ընտանիքին խմբանկարը. հայրը, մայրը և ինք։ Մանուկին ուղեղը պարպուեցաւ թուաբանութենէն, վաղուան մտահոգութենէն, վարժուհիին սարսափէն, ու յիշեց մօտաւոր անցեալը որ բուրդէ կրկնոցի մը պէս փաթթուեցաւ դողդղացող մարմինին։

«Ի՜նչ լաւ էր անցեալ տարին։ Հայրիկն ու մայրիկը ինծի մօտ էին, ինծմէ անբաժան։ Երբ դպրոցէն կ'ուշանայի, հայրիկը կամ մայրիկը դպրոց կու գային ուշացումիս պատճառը հասկնալու։ Մայրիկը միշտ կ'օգնէր դասերուս։ Վարժուհին երբեք խոժոռ չէր նայեր ինծի, ճաշէն չէր զրկեր։ Ընթրիքէն ետք մայրիկը յաճախ դաշնակ կը նուագէր, իսկ ես, հայրիկին ծունկերուն վրայ, բազուկներուն մէջ, մուիկ կ'ընէի... Ի՜նչ լաւ կը նուագէր մայրիկը։

«Յաճախ Յասմիկենց այցելութեան կ'երթայինք։ Յասմիկը լաւ դնդակ կը խաղար, բայց օր մը յաղթեցի իրեն։ Անցեալները Յասմիկին հայրիկն ու մայրիկը այցելութեան եկան: Չնստան։ Հօրդ, մօրդ բարեւ ըրէ, ըսին ու գացին: Ինչո՞ւ չնստան...:

«Կիրակի օրեր եկեղեցի կ'երթայինք։ Ի՜նչ լաւ էր եկեղեցի ըսուած տունը: Բազմաթիւ մոմեր, խաչեր, աղուոր շարականներ, ու բուրվա՜ռը, խունկի անո՜յշ հոտը... ի՜նչ լաւ էր։ Օր մըն ալ մայրիկին հետ մօրուսաւոր մեծ մարդու մը ձեռքը համբուրեցի։ Ի՜նչ բարի էր մօրուսաւոր այդ մարդը։ Աստուած օրհնէ, ըսաւ ու մազերս շոյեց։ Ե՞րբ անգամ մըն ալ եկեղեցի պիտի երթանք։

«Սակայն օր մը հայրիկն ու մայրիկը վիճաբանեցան։ Հայրիկը բարկացաւ, անարգեց, գէշ խօսքեր ըսաւ։ Մայրիկն ալ «անկիրթ», «գինեմոլ», «խաղամոլ» անուանեց հայրիկը։ Հայրիկը գազանի մը պէս յարձակեցաւ մայրիկին վրայ։ Ինչպէս հայրի՜կ պոռացի: Հայրիկը ինծի նայեցաւ ու թուլցան բազուկները։ Անկէ ետք հայրիկն ու մայրիկը չէին ժպտեր, չէին երգեր, եկեղեցի չէին երթար, միշտ կը վիճաբանէին։ Հայրի՜կը... մայրի՜կը... ինչո՞ւ... ինչո՞ւ...»

Քունը ողողեց Շուշանիկին աչքերը, սպրդեցաւ

ներս, արեան մէջ ու կլանեց թեւերուն մէջ, սեղանին վրայ, ոսպնապուրի և տապկուած սմբուկի աղտոտ ամաններուն հետ գլուխ գլուխի։

Առաւօտ էր։ Շուշանիկ չկրցաւ կանուխ ելլել անկողինէն, ինչպէս սովոր էր։ Կողացաւ մը, փոքր ինչ ջերմութիւն ու անորոշ ցաւեր կը քամէին եռանդը։ Կրիփ է ըսաւ մայրը և խմցուց գաւաթ մը թէյ ու ասփիրին։

Յաջորդ առաւօտ սուր կողացաւ մը լացուց Շուշանիկը, իսկ ջերմութիւնը չէկ երկաթի գոյն տուաւ անոր այտերուն։ Կը հազար ան՝ Շուշանիկը՝ չոր, խեղդուկ ու անվերջ, և իւրաքանչիւր հազ նիզակի մը պէս կը խրէր կողին։

Եկաւ բժիշկը։ Քննեց։ Դեղագիր մը, հրահանգներ, ու պարզեց հիւանդութեան վտանգաւոր հանգամանքը։

Յաջորդ օր բժիշկը դարձեալ երկար քննութենէ մը անցուց հիւանդը։ Թոքատապը կը տարածուէր անսանձ։ Ձախ թոքն ալ, ըսաւ անողոք դատաւորի մը պէս։

Կիրակի էր։ Ամբողջ գիշեր չէր քնացած բժիշկը։ Շուշանիկին վիճակը մղձաւանջ մը դարձած էր իրեն համար։ Սակաւաթիւ պարագաներուն թոքատապ մը կրնար այս թափով տարածուիլ ու զգետնել հիւանդը։

Այցելեց։ Ո՛չ ոք կար։ «Տիկինը աղօթաժողովի գնաց, իսկ պարոնն ալ կարեւոր գործով մը մեկնեցաւ», ըսաւ սպասուհին։ Քննեց հիւանդը։ Հիւանդութիւնը իր ամենէն վտանգաւոր շրջանին մէջ էր։ Յաջորդ օրը կրնար վտանգը անցած ըլլալ և կամ... ու բժիշկը չէր ուզեր այդ ահաւոր գաղափարը միտքէն իսկ անցընել։ Որովհետեւ չէր ուզեր հաւատալ, թէ մահամերձը այն Շուշանիկն էր, որ տեսած էր մօտ

հինգ ամիսներ առաջ իր ծնողներուն հետ՝ եկեղեցին, տօնական զգեստներով։ Ճանչցողներ հրեշտակ կ'անուանէին զայն։ Յասմիկս, յիշեց բժիշկը, ո՛րչափ կը սիրէր Շուշանիկը։ Յաճախ կը խնդրէր Շուշանիկենց տունը գիշերել՝ խօսելու, խաղալու հաճոյքը երկարելու համար․․․

— Մայրի՜կ․․․ Ջո՛ւր․․․ Ջո՛ւր․․․։

Ցնցուեցաւ բժիշկը, չորս դին նայեցաւ։ Ո՞ւր էր ջուրին փարչը, ո՞ւր էր գաւաթը․․․։

*
* *

Տիկ․ Սօնան ալեկոծ ծովու մը անհանդարտ վիճակը ունէր։ Մտածում մը կը թաւալէր ուղեղին մէջ ըմբոստութեան մը պէս։ Ինչո՞ւ եկայ աղօթաժողովի, երբ գիտէի թէ ծանր էր Շուշանիկին վիճակը։ Երբ մանաւանդ բժիշկը թելադրած էր՝ կրկին ու կրկին՝ չհեռանալ հիւանդին քովէն, տագնապի մը պարագային իմաց տալ իրեն, և դեռ շատ մը ուրիշ հրահանգներ։ Ինչո՞ւ եկայ, կը կրկնէր մտովին և երբեմն լսելի դառնալու աստիճան։

Տիկ․ Նոյեմզարը համոզած էր զինք։ Նշանաւոր քարոզիչ է, պէտք է գիտնանք օգտագործել առիթը, ըսած էր։ Սակայն Շուշանի՞կը, հարցուցած էր ինք։ Կէս ժամ մը միայն, ըսած էր տիկ․ Նոյեմզար։ Եւ ահա ժամ մը, երկու ու չէր վերջանար քարոզը։ Պէ՜տք է երթամ, ըսաւ ու պատրաստուեցաւ։ Սակայն երբ ոտքի ելաւ, քարոզիչին գոռ ձայնը լեցուց սրահը։

— ․․․ Դուն կրնաս կորսնցնել աչք մը կամ ականջ մը, ձեռք մը կամ ոտք մը, քանի որ ունիս ուրիշ մը պակասը լրացնելու։ Դուն կրնաս նոյնիսկ կորսնցել զաւակդ արկածով կամ հիւանդութեամբ, քանի որ ունիս կամ կրնաս ունենալ ուրիշ մը, սակայն չունիս

երկու հոգի, որպէս զի երբ կորսնցնես մին, կարենաս միւսով փրկուիլ։ «Ով անմիտներ, մինչև ե՞րբ անմտութիւն պիտի սիրէք»։ Առակ. 1,22։

Թուլցան ջիղերը տիկ. Սօնային, թուլցաւ հոգին ու փշրեցաւ որոշումը։ Սակայն պահ մը ետք խռովքը կրկնակ թափ առաւ։ Կարծես մին կը ցնցէր զինք հիմքէն։ Կարծես բան մը կը փշրուէր ներսիդին։ Կարծես բան մը տեղի կու տար մեծ աղմուկով, մահամերձի մը հռնդիւնով։ Ո՛չ, ո՛չ, պիտի երթամ անպատճառ, ըսաւ ու նայեցաւ չորս դին։ Պաշտօնական նայուածքներ թուլցուցին որոշումը, սակայն կրցաւ յաղթել այդ թուլութեան։ Տիկ. Նոյեմզարը ըսաւ թէ ամօթ է, պէտք է սպասել քարոզին վերջաւորութեան, սակայն չլսել ձեւացուց ու չտապեց դուրս, մինչ քարոզիչը, բազուկները օդին մէջ կը պտտար.

— Անբարիշտներուն վրայ պիտի տեղան որոգայթ, հուր և ծծումբ ու խորշակ. այս պիտի ըլլայ անոնց բաժակին բաժինը։ Սաղմ. 16,6։

Հուր և ծծումբ տեղաց տիկ. Սօնային գլխուն, երբ յիշեց բժիշկին խօսքերը։

— Վտանգաւոր է. պէտք է մի՛շտ հսկել։

Կը չտապէր տիկ. Սօնան, մարմինը ոտքերէն առաջ։

* * *

— Ցխտուն ոսկի փոխ առուր, ըսաւ Վահէն պաղատանքի ու զայրոյթի խառնուրդ մը աչքերուն մէջ. վաղը կը վերադարձնեմ՝ անպատճառ։

— Բախտախաղի մէջ դրամ փոխ կու տա՞ն եղեր, ըսաւ Սարգիս հեգնանքով։ Ունի՞ս, կը խաղաս, թէ ոչ, կը դիտես։ Վազէ՛, դրամ բեր, եթէ կ'ուզես շարունակել։

Ու Վահէն կը վազէր հեւ ի հեւ, պահ առաջ դրամ բերելու, տարուած երեք հարիւր ոսկին ետ շահելու յոյսով։

Չորս ամիսէ ի վեր, նման պարտութիւն մը չէր կրած, կ՚ըսէր Վահէն մտովին։ Կարծես այսօր արեւը արեւմուտքէն ցաթած ըլլայ, կամ բոլոր աստղերս մարած։ Եւ Վահէ, մութ ու ճանկռտող խորհըրդածութիւններու մէջ թաղուած, կը շտապէր տուն...։

Հեռուէ՛ն, տեսաւ կնոջը հեւքոտ վազքը։ Ակամայ չարագուշակ սարսուռի մը ցնցումը ապրեցաւ։ Ի՞նչ կրնար պատահած ըլլալ, ի՞նչ կրնար պատահած ըլլալ, կը կրկնէր մտովին։ Յիշեց Շուշանիկը, բժիշկին հրահանգները եւ սեւ մտածումներ արագացուցին քայլերը։ Երբ հասաւ կնոջը ետեւէն, բժիշկը սանդուղներէն վար կ՚իջնէր։

— Ի՞նչպէս է Շուշանիկը, հարցուց տիկ. Սօնան շնչասպառ։

— Ի՞նչպէս երեք հարիւր... Շուշանիկը, հարցուց Վահէն մեքենաբար։

— Վտանգի շրջանը դեռ չէ բոլորած, ըսաւ բժիշկը։ Պէտք է մի՛շտ հսկել, վտանգի պահերուն իմաց տալ ինծի, հրահանգները ժամանակին կիրարկել, ու երկարեց դեղագիր մը։

Վահէն վազեց, դեղագիրը ամուր բռնած։ Կ՚ուզէր պահ առաջ վերցնել իրեն յանձնուած պարտականութիւնը, վերադառնալ սրճարան, շարունակելու համար բախտախաղը։

Բերաւ, փորձեց խմցնել, սակայն Շուշանիկ ամուր փակեց շրթները։

— Խմէ՛, աղջիկս, խմէ՛, ըսաւ Վահէն դողդող բառերով։ Խմէ որ շուտ աղէկնաս։

Շուշանիկ կը մերժէր խմել։

— Խմէ՛, աղջիկս, խմէ՛...։

Տիկ. Սօնան երկար ատենէ ի վեր առաջին անգամ էր որ իր ամուսինին ձայնը կը լսէր, հին ու անոյշ թրթռացումով մը։ Ու այդ ձայնը ծաւալեցաւ ներսիդին, տարածուեցաւ և արթնցուց մաս մը իր անցեալէն։ Քիչ ետք այդ մասը ձև ու մարմին առաւ ամբողջութեան մը մէջ։

Յիշեց իր նախկին թաղին բնակիչները, ո՛չ թէ աղերսող նայուածքներով, այլ՝ պայծառ ու լուսաւոր դէմքերով. ո՛չ թէ հիւանդկախ ու աղտոտ, այլ՝ մաքուր ու տոկուն կառուցուածքով։ Յիշեց իրենց ամուսնական կեանքին առաջին շրջանը, ուր կեանքը ներդաշնակ ամբողջութիւն մըն էր։ Երեկոներ, յաճախ միասին կ'երգէին, կը նուագէին։ Կիրակի օրեր եկեղեցի կ'երթային, կէսօրներէ ետք այցելուներ, այցելութիւններ՝ միշտ Շուշանիկին ընկերակցութեամբ, ընտանեկան տաքուկ մթնոլորտ մը կը ստեղծէին...։

Հիւանդը սկսաւ հազալ։ Ցնցուեցաւ տիկ. Սօնան։ Տեսաւ ամուսինը որ դեռ գդալը ձեռքին, կը փորձէր դեղը խմցնել։ Իր ամուսի՞նն էր այդ. պարտուած մարդու երևոյթով, մեղկ ու անկենդան նայուածքներով, իր ամուսի՞նն էր։ Ո՞ւր էին անոր աչքերուն բոցը, պայծառ ու կրակոտ արտայայտութիւնը։ Ատենէ մը ի վեր բախտախաղի սեղաններու շուրջ կը սպառէր իր բոլոր խնայողութիւնը, երիտասարդութիւնը, ընտանիքին երջանկութիւնը։ Ինչո՞ւ...։

Շուշանիկ կը մերժէր խմել դեղը ու ամուսինը այդպէս՝ գդալը ձեռքին, սառած նայուածքներով տեղ մը կը նայէր, կը նայէ՞ր...։ Ի՞նչ կը խորհէր արդեօք։ Իր անցեա՞լը կ'ապրէր, թէ ոչ իր ներկան։ Իր մահամերձ աղջկան մասի՞ն կը մտածէր, թէ ոչ երեք հարիւր ոսկիին։

Հազը դարձեալ կրկնուեցաւ ու այս անգամ բաւական երկար ու խեղդուկ. և երբ վերջացաւ, հիւանդը անկենդան փռուեցաւ մահճակալին վրայ, մեռելի մը տժգունութեամբ։

Սարսափեցան այր ու կին։ Շուշանի՛կ, Շուշանի՛կ, ըսին հեծկլտանքի մը մէջ ու դրկեցին մահամերձը և համբուրեցի՛ն, համբուրեցի՛ն...։ Ու անոնք մահուան մէջէն կարծես զիրար գտուեցին, զիրար համբուրեցին և անգամ մը ևս ապրեցան անցեալը։

— Վահէ՛, Վահէ՛, գնա՛, բժիշկը կանչէ, շո՛ւտ, շո՛ւտ, ըսաւ տիկ. Սօնան արցունքոտ բառերով։

Վահէն վեր առաւ աչքերը, նայեցաւ կնոջ աչքերուն, ու այդ խոնաւութեան մէջէն տեսաւ իր նախկին կինը, նախկին մայրը՝ գուրգուրոտ, զոհուող, նուիրուող։

Վազեց Վահէն խենթի մը պէս, և երբ եկաւ բժիշկը, հոգեվարքի վերջին վայրկեաններուն մէջ էր Շուշանիկ։ Շնչառութիւնը դանդաղ էր, երկչոտ, հազիւ նշմարելի։ Աչքերը կիսախուփ էին, սառած, իսկ գոց կապոյտ մը կը տիրապետէր շրթներուն, այտերուն, արագ, վճռական։

Տեսարանը ահաւոր հարուածի մը պէս իջաւ Վահէին գլխուն ու եղաւ... քաոս։ Եւ որպէս զի չիյնի, հաստատ կռուանի մը ուզեց փարիլ ու աջ ձեռքովը բռնեց բժիշկին թևը՝ ուժգին և աղերսեց, հառաչեց դատապարտեալի մը պէս։

— Ազատէ՛ Շուշանիկս... ունիմ դրամ... կու տա՛մ... երեք հարիւր... ոտքերդ կը համբուրեմ... Շուշանիկս... ազատէ Շուշանիկս... Շուշանի՛կս...։ Ու պահ մը ետք լաց՝ վլշար ահաւոր մրճահարումին տակ պզտայաղերկ։

Տիկ. Սօնան, կորած ձայնով, աղերսելու, հեծկլտալու ոյժ ունէր տակաւին։

— Շուշանի՛կ... ես եմ, նայէ՛, մայրդ... ինչո՞ւ չես բանար աչքերդ։ Ըսէ՛, ի՞նչ կ'ուզես... Շուշանի՛կ... Շուշանի՛կ...։

Շուշանիկը վերջին անգամ բացաւ աչքերը, խօսիլ փորձեց, սակայն չկրցաւ...։ Լռութի՜ւն... լռութի՜ւն...։

* * *

Այր և կին հրդեհուած տան մը երեւոյթը ունէին։ Մոխրացած էր ամէն ոյժ, եռանդ, ու տառապանքը իր ծանր մուրճով, խորունկ անդունդներ կը պեղէր այդ ամոլին հոգիէն ներս, ուր կեանքին յաղթելու ամէն ճիգ կը փշրուէր։ Եւ այդպէս՝ ամիսնե՜ր... ամիսնե՜ր...։ Սակայն ժամանակը կը թաւալէր. հարթելով ամէն անդունդ, ու նոր կեանք մը կը ծաղկէր դանդաղ, բայց վճռական։

Մստըր Ճէյքըպ և տիկ. Նոյեմզար կ'այցելէին տիկ. Սօնային տեղեակ պահելու համար իրենց գործունէութեանց։

Կիրակի էր։ Առաւօտ։ Դարձեալ եկան։

— Ո՞ւր է տիկ. Սօնան, հարցուց տիկ. Նոյեմզարը շուարած։

— Տիկինը ու պարոնը եկեղեցի գացին, ըսաւ սպասուհին։

— Եկեղեցի՜... բացագանչեց մստըր Ճէյքըպ։

Մինչ տիկ. Սօնան, անձրեւելու մօտ աչքերով, երկինքի պէս մաքուր խորանին առջեւ ծնրադիր, իր զղջումի աղօթքը կը մրմնջէր։

Վահէն կ'ուզէր աղօթել, սակայն չէր կրնար։ Տեսաւ մանուկներ ոսկեվարս, մանուկներ խաժակ ու յիշեց... և աղօթք մը ամբողջ խեղդուեցաւ հոգիին մէջ ու հոսեցաւ աչքերէն։

Մայիս, 1940

ՀԱՅՈՒ ՈԳԻՆ

Ահա դարձեալ այդ կինն էր. սակայն... տժգոյն ու կարծես կը դողդղար։ Չուներ ժպիտ, չուներ այն զուարթ արտայայտութիւնը զոր կը բերէր միասին։ Ընդհակառակը, անձկութիւն կար անոր աչքերուն մէջ ու շարժումներուն՝ տենդ։ Ան կը նմանէր ամպոտ երկինքի մը որ կրնար անձրեւել կամ ժպտիլ լոյսին, ակնթարթի մը ընթացքին։ Մօտեցաւ դեղեւուն քայլերով, նայուածքը պաղատանքի մը պէս ինծի յառած, ու երկարեց նամակը, զոր ծրարած էր թաշկինակին մէջ։

— Կը հաճի՞ք, պր. բժիշկ։

Ու կը սպասէր ան, այդպէս, թախծոտ, տրոփուն անհամբերութեամբ, կեանքի ու մահուան մէջ տատանելէն։

*
* *

Մի քանի անգամներ տեսած էի այդ կինը, ու առաջին անգամ՝ աւելի մօտ երեք ամիսներ առաջ, անգլերէն նամակ մը ձեռքին։ Նամակը իր զաւակէն էր. արեւմտեան ճակատի վրայ զինուոր։ Բաւն տա-

ըլլալէ առաջ յանձնած էր զայն մօրը, երբ երկու տա-րեկան մանուկ մըն էր։ — Թող մարդ ըլլայ, ըսած էր, քանի որ այդ օրերուն փոր մը հաց իսկ դժուար էր ճարել այդ ընդարձակ քաղաքին մէջ՝ Միջներկրականի ափին։ Մայրը մեկնած էր Ամերիկա, իսկ ինք կը մնար Պէյրութ։ Որովհետեւ հայր մը չէր կրնար իր ամուսնացած աղջիկ զաւակը Ամերիկա փոխադրել։

Ու տարիներու սպառող թաւալումին հետ, ան եր-բեմն կը ստանար նամակներ ծնողներէն, սակայն բնա՛ւ զաւակէն. որովհետեւ չէր գիտեր այն լեզուն, որով կարելի պիտի ըլլար թղթակցիլ։ Եւ ահա քանի տա-րիներ ետք նամակ մը զաւակէն՝ անգլերէնով։

— Պիտի ուզէի՞ք թարգմանել այս նամակը, խընդ-րած էր ինծմէ:

— Սիրով, ըսած էի:

Ահա նամակին պարունակութիւնը.

Սէն-Լոյ, 16—7—44

«Սիրելի մայրիկ,

«Թերեւս մեծ ըլլայ զարմանքդ երբ նամակս ձեռքդ հասնի: Պատճառը պարզ է։ Անցեալները երբ մեծ մօրմէս նամակ մը ստացայ, քու հասցէդ ալ ներ-փակած՝ կ'ըսէր.— Գրէ՛ մօրդ եւ քոյրերուդ. անշուշտ թէ հոն գտնուին մարդիկ, որոնք կարենան թարգմա-նել նամակդ։

«Սիրելի մայրիկ, հիմա արեւմտեան ճակատ կը գտնուիմ, կրակի առաջին գիծին վրայ։ Հրասայլի շարժավար եմ։ Թէեւ առաջին շաբաթները վախը կաշ-կանդած էր ջիղերս, սակայն հիմա ինքնավստահ կը յառաջանամ: Այո՛, կը յառաջանամ, քանի որ գիտեմ թէ որո՞ւ դէմ կը կռուիմ եւ ինչո՞ւ....։

«Մեծ մայրս յաճախ կը պատմէր այն ահաւոր բաներուն մասին զորս կրած էք անցեալ պատերազմին։ Անանուն զրկանքներ, տառապանքներ... Եւ ես կը կռուիմ որպէսզի չկրկնուի անցեալը։

«Ասկէ երեք շաբաթ առաջ մեծ վտանգ մը անցուցի։ Յարձակման մը ընթացքին, ինքզինքս թշնամի երեք հրասայլերով պաշարուած գտայ։ Մահը ա՛յնքան մօտէն չէի տեսած ու անոր սարսափը այնքան մօտէն չէր կիզած ջիղերս։ Հոգիս ափերուս մէջ ու կատաղութիւնս ակռաներովս սանձած, մաքառեցայ ժամ մը և աւելի։ Խորտակեցի երկուքը, իսկ երրորդը՝ նահանջեց։ Շաբաթ մը ետք յիսնապետի աստիճանին բարձրացայ։

«Մայրի՛կ, այս պատերազմը երկար պիտի տեւէր և թերեւս ալ չվերջանար եթէ չունենայինք արեւելքի մէջ հզօր դաշնակից մը՝ Սովիէթ Միութիւնը։ Արիւնըս ո՛րչափ կը խայտայ երբ Կարմիր Բանակին մէջ հայ զինուորի մը հերոսութեան մասին լսեմ կամ կարդամ։ Ամէն անգամ երբ զօրավար Բաղրամեանին անունը լսեմ, հոգիս կ'ուռի ու կարծես աշխարհ մը կը խտանայ ներսիդիս։

«Մայրի՛կ, աղօթէ՛ մեր յաղթանակին համար։ Աղօթէ՛, որպէսզի շուտ գայ այն օրը, մեր հողերուն վրայ, նոյն խրճիթին մէջ, նոյն օճախին շուրջ բոլորուած։

«Մայրի՛կ, կարօտը ունիմ քոյրերուս և ո՛րչափ աւելի՝ կրակի և արիւնի այս օրերուն։

Համբոյրներ բոլորին, փոքր Լուսինին մանաւանդ։

Զաւակդ՝ Լեւոն»

Այս նամակին ընթերցումէն ետք, ուրախութիւնը թրջեցաւ այդ կնկան աչքերուն մէջ, և ան պատմեց արցունքոտ բառերով մաս մը իր դժբախտ անցեալէն,

մաս մը իր տխուր ներկայէն ու հեռացաւ իր միակ մանչ զաւկին միանալու յոյսով մխիթարուած։

Այս հանդիպումէն մօտ երկու ամիս ետքը, դարձեալ եկած էր այդ կինը։ Երկու նամակ ունէր ան։ Մին՝ ինք գրած էր, իսկ միւսը՝ իր աղջիկը։ Խնդրեց որ անգլերէնի թարգմանեմ, իր զինուոր զաւկին ղրկելու համար։

Իր գրած նամակը մաղթանքներու և աղօթքներու շարք մըն էր։ Սակայն աղջկան գրածը ուշադրութիւնս գրաւած ըլլալով, պահած էի։

Ահաւասիկ.

Պէյրութ, 25—11—44

«Սիրելի եղբայր,

«Երբ այս տողերը կը գրեմ, նամակդ դիմացս է, ինչպէս հոգիդ, այնպէս պայծառ ու լուսաւոր, զոր կը տեսնեմ իւրաքանչիւր բառիդ մէջէն։ Այս րոպէիս տխուր եմ և ուրախ։ Անհուն տխրութիւն մըն է այդ՝ ու անհուն ուրախութիւն մը միանգամայն։ Տխուր եմ, որովհետև կը զգամ այն ահաւոր վտանգը որ կը ցցուի դէմդ ամէն օր, ամէն ժամ։ Ուրախ եմ, որովհետև կը կռուիս թշնամիի մը դէմ, որ մեր ցեղին դահիճը եղած է։

«Սիրելի եղբայր, հիմա՛ կը զգամ թէ ի՜նչ մեծ դժբախտութիւն է եղբայր մը չունենալ. սակայն աւելի մեծ դժբախտութիւն է եղբայր մը ունենալ ու չզգալ անոր ներկայութիւնը, տաք շունչը, կեանքոտ նայուածքները։ Անշուշտ թէ նոյնն է պարագան քեզի համար։ Մենք դժբախտ ենք, որովհետև ասկէ քսան տարիներ առաջ մեր ընտանիքը աղքատ եղած է ու մայրս ստիպուած է քեզ մեծ մօրս խնամքին յանձնել։

Այսօր մենք քիչ մը աւելի դժբախտ ենք, որովհետև կորսնցուցինք մեր հայրն ալ, քանի որ չունէինք դեղի ու բժիշկի դրամ։ Իսկ դուն կը կռուիս, որպէսզի վերջ տանեն այս դժբախտութիւնները։

«Հպարտութեամբ կը յիշեմ Սովետ Միութեան անունը և մանաւանդ զօրավար Բաղրամեանը։ Հոս, Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ, ամէն հայ պաշտամունքի վերածած է Բաղրամեանն ու հազարաւոր հայ հերոս-ները, որոնք կը կռուին Կարմիր Բանակին մէջ։ Սիրելի եղբայր. այս բանը նոր երեւոյթ մը չէ։ Հայը, տառապանքի օրերուն, միշտ ալ ծնունդ տուած է հերոսներու։ Ան միշտ ալ գիտցած է բարձրացնել իր տկար բազուկը անարդարութեան դէմ։ Վարդաններ, Սասունցի Դաւիթներ, Դաւիթ Բէկեր, Անդրանիկներ, Բաղրամեաններ անպակաս եղած են մեր մէջ։ Սակայն միշտ ալ մեր յաղթանակները... պարտութիւններ եղած են։ Միշտ ալ արիւնն ու արցունքը իր վրձինը խաղցուցած է մեր յաղթութեան պաստառին վրայ։ Բայց մենք այսօր բնազդօրէն կը զգանք, թէ այն յաղթանակը որուն կը վազենք տաժանքով ու արիւ-նով, պիտի ըլլայ մեծ, անբիծ ու լուսաւոր, որովհետեւ մեծ է ու լուսաւոր մեր երէց եղբայրը՝ Ռուս վեհանձն ժողովուրդը։

«Այս տարի պիտի աւարտեմ վարժարանը, ու ծննդեանս 18երորդ տարեդարձն ալ գրեթէ նոյն օրերուն կը զուգադիպի։ Երկու մեծ ուրախութեան օրեր, ու ես ո՛րչափ տխուր եմ, ու ո՛րչափ մութ է աշխարհս։ Ո՛րչափ պիտի յորդէի կեանքով երբ դուն մեր մօտն ըլլայիր։ Սակայն յանկարծ ամէն ինչ կը պայծառա-նայ, երբ գիտակցիմ թէ դուն կը կռուիս մեզի պէս հայրենազուրկ ժողովուրդներու լուսաւոր «վաղ»ը կեր-տելու։

«Սիրելի եղբայր, յաջողութիւն կը մաղթեմ, սակայն ո՛չ քաջութիւն, քանի որ գիտեմ թէ քաջ ես։ Թէեւ քիչ բան գիտեմ մեր անցեալէն ու ներկայէն, սակայն ունիմ մասնիկ մը մեր պապերէն որ Բաղրամեաննե-րու ծնունդ տուած է։

«Կը շնորհաւորեմ աստիճանի բարձրացումդ, սիրելի եղբայր, և կը մաղթեմ աւելի մեծ բարձրացումներ մօտիկ ապագային։

«Արաքսին և Լուսինը շատ շատ համբոյրներ կը ղրկեն։ Խոստացան ամէն երեկոյ աղօթել որպէս զի դուն միշտ յաղթես։

«Եղբայր, յաճախ գրէ. որովհետեւ քու նամակներդ մեզի համար օդ են և լոյս։

Քոյրդ՝ Շաքէ»

Այս նամակէն մօտ երկու շաբաթ ետք, ա՛ն դարձեալ եկած էր այդ կինը, սակայն այս անգամ տարօրինակ նամակ մը ձեռքին։ Այդ նամակը զաւկէն չէր, այլ՝ Միացեալ Նահանգներու Պատերազմական Տեղեկատու Դիւանէն, որ իր զաւկին մահը կը հաղորդէր։

Հայ զինուորը մեռած էր արեւմտեան ճակատի վրայ առանց իր քրոջ նամակը ստանալու։ Կրնայ այդ նամակը գրող 18 տարեկան աղջիկն ալ մեռնիլ, կրնան այդ ընտանիքին բոլոր անդամները թշուառութեան մէջ մեռնիլ, սակայն չի մեռնիր այն ոգին որ կայ այդ երկու նամակներուն մէջ։ Հայու ոգին, ամէն տեղ ուր Հայ կայ. արեւմտեան թէ արեւելեան ճակատ, Ամերիկա թէ Ֆիլիպեաններ, Պէյրութ թէ Երեւան։

Ու կինը դեռ կը սպասէր անձկանօք, խոնաւ հոգիով։ Ուզեցի ըսել.

— Տիկի՛ն, ամերիկեան կառավարութիւնը կը հաղորդէ ձեր զաւկին մահը, սակայն կը սխալի։ Ձեր զաւակը չէ մեռած, ձեր զաւակը չի կրնար մեռնիլ. քանի որ դեռ կան հայեր՝ նոյն ճակատին վրայ, հայեր՝ աշխարհի բոլոր ճակատներուն վրայ։

Փորձեցի ըսել այս բոլորը, սակայն չկրցայ. մինչ կինը կը սպասէր «կայ ու չկայ»ի, «ըլլալ և չըլլալ»ու

միջև։ Կը սպասէր... ու ահա վարանումէս ան կռահեց այդ ահաւոր աղէտը, ճանճ մը դարկաւ սիրտը ու քամեց հոգին աչքերուն մէջ՝ դառն, դառն...։

Աւելորդ էր մխիթարել, աւելորդ էր բառ մը իսկ խօսիլ։ Այդ կնկան աչքերուն մէջ անհուն տառապանք մը կը թրջուէր անընդհատ. մինչ իմ աչքերուս առջև լոյսի և մթութեան պայքար մը կար, ու պահ մը ետք՝ լոյսին բացարձակ տիրապետումը։ Սակայն կինը չէր տեսնէր այդ լոյսը, աւելի ճիշդը, չէր կրնար, ու կը շարունակէր քամել սիրտը աչքերուն մէջէն՝ դառն, դառն...։

Դեկտեմբեր, 1944

ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՀԱՄԵՐԳԸ

Փոքր սրահի մը մէջ էի, երգահանդէսի մը առիթով։ Երկար ատենէ ի վեր հայ երգին կարօտը ունէի։ Կարօտը՝ հայուն, զայն տեսնելու, զայն լսելու երկա՛ր կարօտը։ Գիւղաքաղաքի մը ամայութեան մէջ այդ կարօտը տենդի մը վերածուած էր, ու միակ դարմանը՝ հայը տեսնելն էր, զայն լսելը։

Իմացայ որ հայեր՝ քաղաքէն ժամանած՝ երգահանդէս մը կազմակերպած էին։ Եւ ես անհունապէս ուրախ, ժամանակէն առաջ, սրահին մէջ, լուռ կը սպասէի հայ երգին, հայ շրթներէն։

Սկսաւ երգահանդէսը։ Սակայն դարմա՛նք... հայերէն չէր երգուեր։ Օտար բառեր, օտար ձայներ, օտար նայուածք ու շարժուձեւ օտարացումի ցրտութեամբ կը լեցնէին սրահը։ Ուրախութիւնը՝ մէկէն սառեցաւ ներսիդիս ու ահաւոր քարի մը պէս ճնշեց վրաս։ Արձանացած՝ մնացի այդպէս։

Ինչո՞ւ հայերէն չէր երգուեր, երբ երգողները հայեր էին, ունկնդիրներն ալ հայեր, ու մանաւանդ միութիւնն ալ հայ, որ այդ երգահանդէսը կազմակերպած էր։ Ինչո՞ւ հայը իր երգը չէր երգեր,

ինչո՞ւ...։ Կարելի չէր այդ հարցումին պատասխանել։ Հայը կը լսէր իր երգը, իր գիրը, իր գրականութիւնը ու անկէ ետք «ինչու»ն կարեւոր չէր։

Ակամայ պահ մը ունկնդրեց հայ չըթներէ ելլող այդ օտար երգերուն։ Ունկնդրեց՜... սակայն տեսակ մը սարսուռ պատեց մարմինս։ Աստուա՛ծ իմ, կը լսէի բաներ՝ որոնց չէի կրնար հաւատալ։ Այդ երգերուն մէջէն կարծես ցեղիս նահանջին տխուր երգը կը հասնէր ականջիս. ցեղիս կործանումին երգը։ Կարծես այդ երգերը ցեղս անդունդի մը խորերը կը գլորէին։ Այդ երգերուն մէջէն կարծես ցեղիս մահերգը կը լսէի. Անոր վախճանը հաղորդող զանգի մը տխուր ղօղանջը։

Տխուր էի, այնչափ տխուր որչափ տխրութիւնը։ Կա՞յ աւելի մեծ տխրութիւն քան տեսնել մահացումը հայ տաղին, հայ երգին, հայ չըթներուն վրայ։ Տեսնել մահացումը ցեղի մը, որ չորս հազար տարիներու անցեալ մը ունի։ Յուղարկաւոր մըն էի ես այդ օր, ցեղիս յուղարկաւորը, մահացած իր իսկ զաւակներուն կողմէ։

Ուզեցի հեռանալ, ուզեցի փախչիլ այդ մարդոցմէն, այդ սրահէն, ուր մահերգներուն ամենէն տխուրը կ'երգուէր։ Ուզեցի չլսել այդ երգը, որուն խազերը կարծես կ'անջատէին մաս մը ամբողջէն և կը տանէին դէպի քայքայում։ Հեռանալ ու չտեսնել այդ քայքայումը, ըսի մտովին և ուզեցի դուրս ելլել։ Բայց շուտով տրամաբանեցի, թէ փախուստը տկարութեան նշան էր, պարտութեան նշան։ Ես իբր հայ, պէ՛տք է ցոյց տայի, թէ հայը երգ ունէր, թէ հայը կ'ապրէր ու պիտի ապրէր։ Սակայն ես երաժիշտ մը չէի, ո՛չ իսկ երգիչ մը, որ կարենայի հայ երգը երգել բոլոր անոնց, որոնք կը խորհէին թէ հայը երգ չունէր։

Երբ այդպէս ընկճուած, կը մտածէի թէ ինչպէս

կարելի էր հայ երգը լսելի դարձնել սա հայ-օտարներուն, ահա յիշեցի Կոմիտաս վարդապետը, զգացի անոր շունչին տաքութիւնը այդ սրահին մէջ, և լուռ աղերսեցի անոր...

— Կոմիտա՛ս, ո՛վ ցեղիս մարմնացած երաժշտութիւնը, դուն ապրեցար շատ տխուր ճակատագիր մը, որպէս զի ապրի Հայ Երգը, որպէս զի ապրի՝ Հայը։ Սակայն դուն այսօր ճակատագիրներուն էն դառնը պիտի ապրիս, երբ տեսնես որ Հայ Երգը կը մահանայ հայ շրթներու վրայ։ Վարդապե՛տ, պահիկ մը իջիր յաւիտենականութենէն, ու անգամ մը եւս թող թրթռայ հայ երգը քու հոգիիդ տաճարին մէջ, որպէս զի սա նահանջող զաւակները ցեղիդ, ապրին աստուածային զօրութիւնը հոգիիդ, որ ցեղին ոգին է։

Հայ երգիչներ խումբ առ խումբ դեռ կը շարունակէին երգել՝ օտար երգեր, օտար բառերով։

— Ո՛վ Աստուածը հայուն, դուն տեսար տառապանքը ցեղիդ՝ կեանքի քառուղիին վրայ։ Ու այսօր դարձեալ կը տառապի Ան, սակայն ահաւոր տառապանքով մը։ Քու զաւակներէդ մաս մը կ'ուրանան քեզ, քու երգդ ու գիրդ և կը կառչին օտարին։ Քու զաւակներէդ մաս մը անվերադարձ կը մեկնին քու կարաւանէդ անծանօթ ուղղութեամբ։ Հայուն Աստուծը, գթա՛ այս ազգին և գէթ այս անգամ ցոյց տուր զօրութիւնդ։

* * *

Վերջացած էր երգահանդէսը. և երբ ներկաներ կը պատրաստուէին մեկնիլ, ահա ոտքի ելաւ երիտասարդ մը, համեստ արտաքինով, սակայն անկեղծ ու յանդուգն, և խօսեցաւ հայու բառերով, հայու շեշտով.

— Մենք հայեր ենք, և եթէ կ'ուզենք հայ ապրիլ, պէ՛տք է գիտնանք հայերէն երգել, Հայ Երգը երգել... ու երգեց։

«Գովեա Երուսաղէմ զՏէր, Յարեաւ Քրիստոս»։

Զարմանալի՛ երեւոյթ. հայուն Աստուածը լսած էր աղօթքս։

Երիտասարդը երբ սկսաւ երգել, յանկարծ կեանքին մէկ ծայրամասէն միւս ծայրամասը փոխադրուեցայ։ Երբ պահ մը առաջ ցաւում և տխրութիւն կար ներսիդիս, պահ մը ետք անանուն ուրախութիւն մը կ'ողողէր զիս։ Երբ պահ մը առաջ կ'ուզէի փախչիլ այդ սրահէն, պահ մը ետք այդ սրահը կեանքի և լոյսի վայր մը դարձած էր ինծի համար։ Եւ ես ունկընդրեցի այդ չարականին՝ պայծառ հոգիով, լուսաւոր երազի մը յափշտակութեամբ։

Երբ հոգիիս պայծառութիւնը ծաւալեցաւ բոլոր մասերուս մէջ, այն ատեն հրաշքի համազօր երեւոյթ մը ապրեցայ։ Այդ երիտասարդին ձայնին մէջէն բազմաթիւ ձայներ կը հասնէին ականջիս, արիւնիս ծանօթ անհամար ձայներ։ Եւ այդ ձայները հարիւրներ չէին, եւ այդ ձայները հազարներ չէին, բիւրաւոր ձայներ կը հասնէին ականջիս, ժամանակին անսկիզբ խորութենէն, համանուագի մը քաղցրութեամբ, կը լեցնէին սրահը. կը լեցնէին անձս, բոլոր զգայարանքներս ու կը յորդէին։ Պահ մը ետք ձայները աւելի յստակցան, բիւրեղացան, և ես կրցայ թափանցել այդ ձայներուն իմաստին։ Ազգ մը ամբողջ յարութիւն առած էր այդ երիտասարդին մէջ ու կ'երգէր։ Քառասուն դարերու կեանք ունեցող ազգ մը. փոքր սրահի մը փոքր բեմէն՝ իր Յարութեան Շարականը կ'երգէր։ Եւ պահը զոր ես կ'ապրէի, հազարաւոր տարիներու անխախտանութիւն մը կը խտացնէր իր մէջ։ Ցեղի մը կեանքն էր

այդ, անոր անցեալն ու ներկան արեւոտ գալիքին մէջ պայծառացած։ Եւ այդ երիտասարդը կրցած էր ցեղին անսկիզբ ու անվախճան այդ կեանքը համերգի մը վերածել, և երգել։

Ահա տեսարան մը, ըսի, ա՛յնչափ վսեմ և հզօր, որչափ Աստուծոյ ներկայութիւնը։

Պարպուած էր սրահը, մեկնած էին հանդիսականները, սակայն ես դեռ կ՚ունկնդրէի այդ համերգին՝ տարբեր աշխարհ մը փոխադրուած. աշխարհ մը աւելի իրական, աւելի կենդանի, աւելի արեւոտ։ Եւ այդ աշխարհը, իր համերգը երգող ազգին «վաղ»ն էր։

Եւ ամէն անգամ, երբ Հայ Երգին կ՚ունկնդրեմ, ես կ՚ապրիմ այդ աշխարհը, և կը տեսնեմ այդ երիտասարդը որ այդ աշխարհը ստեղծեց։

Մարդիկ կը խորհին թէ հերոս ըլլալու համար հարկ է ռազմաճակատ իջնել։ Այդ երիտասարդը հերոս մըն էր, սովորականէն շատ տարբեր հերոս մը, որ գիտցաւ շատ մը պատնէշներ խորտակել։ Եթէ Հայկ Նահապետը իր նետով Բէլը տապալեց, այդ երիտասարդը իր երգով տապալեց օտարամոլութեան Բէլը, որ լայն խարիսխ նետած էր իր ցեղակիցներու ներսիդին։ Եթէ Ղեւոնդ Երեց քանդեց ատրուշանները պարսիկներուն, այդ երիտասարդը քանդեց հայ հոգիներու ատրուշանները, ուր այլասերումը խարոյկի մը վերածուած էր։ Եթէ սովետ հայ հերոսը քանդեց ներխուժող թշնամիին կամուրջները, այդ երիտասարդը քանդեց իր ցեղակիցներուն նահանջի կամուրջները։

Ո՛վ երիտասարդ, դուն ա՛յնքան մեծ ես, որքան ցեղիս այն զաւակները որոնք լուսաւոր կատարներ նուաճեցին։ Եթէ Շնորհալին գրեց շարականներ ու երգեց զանոնք, որպէս զի պայծառանար իր հոգին, դուն երգեցիր այդ շարականը, որպէս զի քու ցեղիդ

զաւակներուն խաւարամած հոգիները Հայու Ոգիով պայծառանային։ Եթէ Կոմիտասը ցեղին Երգը երգեց օտարներուն, և անոնք խոնարհեցան Հայ Երգին առջև, դուն ցեղիդ Յարութեան Շարականը երգեցիր. որպէսզի քու ազգիդ այլասերած զաւակները խոնարհին Հայ Եկեղեցիին առջև։ Ու յետոյ, ո՛վ Երիտասարդ, դուն այդ երգը յաղթերգի մը վերածեցիր։ Եւ այդ յաղթերգը Բէլլին դէմ տարուած յաղթանակին յաղթերգը չէր. այդ յաղթերգը պարսիկներուն դէմ տարուած յաղթանակին յաղթերգը չէր. և ո՛չ ալ գերմաններուն դէմ տարուած յաղթանակին յաղթերգը։ Այդ յաղթերգը քու նահանջող ցեղակիցներուդ վրայ տարուած յաղթանակին յաղթերգն էր, ցեղիդ մեծագոյն յաղթերգը, որ ծնունդ կ'առնէր չորս հազար տարիներու լուսաւոր անցեալէն, և կ'երկարէր մինչև յաւիտենականութիւն։

Երիտասա՛րդ, եթէ նոյնիսկ տգէտ կամ անուս ըլլաս, եթէ նոյնիսկ հեծիս հայրենիքդ առնելու գերագոյն փափաքով, դուն ցեղիդ մեծագոյն արուեստագէտներէն մին ես, մեծագոյն երգիչներէն մին, որովհետև դուն գիտցար ցեղիդ մեծագոյն Երգը երգել, ուր բոլոր սուրբերն ու հերոսները, բանուորներն ու մտաւորականները, ծերերն ու մանուկները և վերջապէս բոլոր մեռեալներն ու ողջերը եղբայրացած գերագոյն տենչանքի մը մէջ, իրենց ցեղին յաղթերգը գոռացին, փոքր սրահի մը փոքր բեմէն։

Սեպտեմբեր, 1945

ՀԱՅՆ ՈՒ ՊԱՏԱՆԻՆ

Առաւօտը հազիւ իր քնաթաթախ աչքերը բացած էր, երբ հարուածեցին դուռը՝ ուժգին։ Արկած մըն էր պատահածը։ Պատանիի մը աջ ձեռքին մատները, բացի ցուցամատէն, անդամահատուած էին։ Արիւնի շատրուան մըն էր պարզուող տեսարանը։ Չորս շատրուաններ արիւնի։ Ահռելի՛ էր...։

Յաջորդ առաւօտ չորցած դէմքով, մաշած գոյներով կին մը կ'ընկերանար պատանիին։ Թշուառ մայրը թշուառ պատանիին որ իր անբախտ զաւակը կ'ողբար։

Պատմութի՞ւնը այդ պատանիին։ Ա՛յնքան տխուր է, որքան պատմութիւնը իր ցեղին, սակայն գեղեցիկ է ու առնական, ինչպէս իր հոգին, հայու ոգին։

***

Չորս օր յետոյ իմացաւ մայրը, թէ դպրոց չէր յաճախեր ան։ Հայրն ալ իմացաւ՝ գործէ դարձին։ Պաշարի ամանը ձեռքին, պոռաց յոգնած ձայնով մը.

— Ձրի դպրոց, ձրի գիրք, ձրի տետրակ ու մատիտ և դեռ դպրոց չես երթար, այդպէս չէ՞, ըսաւ ու զարկաւ, զարկաւ գործաւորի ծանր ձեռքերով՝ գլուխին,

մարմնին, ոտքերուն, և ամէն հարուածին հետ «ինչու» մը կ'ելլէր կոկորդէն ու իր վաղուան մտահոգութիւնը կը տիրէր։

Յաջորդ առաւօտ ան դարձեալ դպրոց չգնաց։ Հայրը իմացաւ: Կատղած՝ բռունցքի հարուածներ իջան Վահանին մարմնին ամէն մասերուն, առանց խարութեան։ «Տղա՛ս, ըսէ՛, ինչո՞ւ դպրոց չես երթար», հարցուց մայրը շոյող բառերով։

— Մայրի՛կ, ես այդ դպրոցը չեմ երթար, ըսաւ Վահան աղերսող ձայնով մը։ Ես իմ նախկին դպրոցս կ'ուզեմ. այն դպրոցը ուր «Առաւօտ Լուսոյ» կ'երգէինք: Իմ նախկին դպրոցս, իմ նախկին ուսուցիչներս, իմ նախկին դասընկերներս։

Լռեց հայրը. բազուկները թուլցան։ Կոշտ ձեռքերով փաթթեց սիկարէթ մը ու ծխե՛ց...։

Զաւակը իր նախկին վարժարանը կ'ուզէր յաճախել: Կրնա՞ր քառասուն ոսկի վճարել, երբ իր օրավարձը 200 դահեկան էր, ու հացին քիլօն՝ իննսուն դահեկան։ Վարժարանը ուր չէր ուզեր յաճախել, բոլորովին ձրի էր. գրենական պիտոյքներն իսկ ձրի։ Ու վերջերս տնօրէնը խոստացած էր զոյգ մը կօշիկ և վերարկու մըն ալ տալ։ Երկու տարիէ ի վեր ցուրտը անոր մերկ անդամները կը խածատէր ու ինք չէր կարողացած շապիկ մը իսկ գնել:

Վահան հաստատ մնաց իր որոշումին վրայ։ Չյաճախեց այն վարժարանը ուր «Առաւօտ Լուսոյ» չէին երգեր։ Յանձնեց ինքզինքը փողոցներու հոսանքին և ունեցաւ ընկերներ՝ նոյն ճակատագրին ենթակայ։

Անցան օրեր, շաբաթներ...։

Սրճարանապետ Սրբին աղան տեսաւ Վահանին մէջ ուշիմ ու աշխատասէր պատանին։ Սպասեակի պէտք ունէր։

— Մեսրո՛պ աղա, ըսաւ սրճարանապետը, մեղք է սա տղուն։ Մինչեւ ե՞րբ փողոցներու մէջ կօշիկ ու հագուստ պիտի մաշեցնէ։ Թող գայ քովս. գոնէ փողոցի ցեխէն ու փոշիէն, գէշ բարեկամներու ընկերակցութենէն կ'ազատուի. եւ... շաբաթական փոքր գումար մը այս նեղ օրերուն բան մըն է. այդպէս չէ՞ Մեսրոպ աղա։

Չպատասխանեց Մեսրոպ աղան։ Ճշմարտութիւն մը կար սրճարանապետին խօսքերուն մէջ։ Թող ազատուի փողոցի փոշիէն ու ցեխէն...։

Վահան սպասեակ մըն էր, սակայն ան չէր մոռցած իր նախկին վարժարանը։ Շաբաթական երեք ոսկի։ Հի՞նգ ամիսէն... եւ դեռ նուէրնե՞րը...։ Պատանի ուղեղին մէջ պատանի երազ մը կը հիւսուէր՝ պայծառ ու գունագեղ։

Արեւմարին, կոյր երգեցիկներ, իրենց պատուոյ տեղը կը գրաւէին սրճարանին մէջ։ Կերկեր ձայներ, գալարուող նուագ մը ուտի լարերէն, ու... բարկ հոտը օղիին՝ խայծ կը դառնային կեանքի նաւաբեկեալներուն, որոնք օղիի մէջ կ'ուզէին խեղդել ամէն ցաւ։ Գործաւորներ, արհեստաւորներ, փոքր սեղաններու շուրջ բոլորուած կը խմէին, կը խմէի՛ն մինչեւ որ ծանրանային անդամներն ու կոպերը իրենց, եւ ուշ ատեն կը վերադառնային տուն, փլչող քայլերով, ամուր փակած դռներն իրենց զգայարանքներուն։

Կիրակի օրեր, բազմութիւնը կը ծովանար՝։ Երիտասարդներ, տարեցներ, ծերեր, նոյնիսկ պատանիներ կու գային խմբակ առ խմբակ, սրուակ մը հաճոյք ըմպելու ու երգի խաղերուն մէջէն, կեանքի անուշութեան կառչելու։

Փոքր ափսէներ օղիի շիշերով ու աղանդերի պնակներով բեռնաւորուած, կ'երթեւեկէին Վահանին պըրկուած ձեռքերուն մէջ, կկոցի մը արագութեամբ։

Սրճարանապետը հեւ քոտ նայուածքներ կը պտըտցնէր իր խուցէն, հրամաններ կ՚արձակէր, յաճախ կը պոռար ու կը հսկէր լարուած ուշադրութեամբ, առաւելագոյն չափ մը գրպանելու յոյսով։ Սակայն Վահան միայն իր ստանալիք նուէրներուն մասին կը մտածէր: Հարիւր տասը դահեկա՜ն ... եւ եթէ այս թափով ընթանայ, կ՚ըսէր մտովին, չորս-հինգ ամսուան ընթացքին կրթաթոշակս պիտի ապահովեմ եւ գալ տարի դպրոց, մեր դպրո՜ցը ... եւ ահա ներքին հուրրա մը, ուրախութեան կանչին միացած՝ շարժումի դրին ձեռքերն ու ոտքերը, ու ծանր ափսէ մը սահեցաւ ձեռքէն — անախորժ ձայն մը ապակիէ պնակներու — ու եղաւ ամէն ինչ միաձոյլ զանգուած։

Ներկաներ պահ մը ծանր նայուածքներն իրենց ձայնին ուղղութեան դարձուցին, ապա շարունակեցին գինիի պաշտամունքը։ Վահան կը դիտէր այլազան աղանդերներու եւ փշրուած պնակներու կոյտը՝ սարսափի գիրքի մը մէջ արձանացած։ Սրճարանապետը, նախ անկարող կորուստին ահաւորութիւնը չափելու, սառած աչքերով դիտեց պատահածը. ապա վայրի բնազդէ մը մղուած, գազանի աչքերով խոյացաւ ու զարկաւ գինեմոլի իր ծանր թաթով։ Վահան տատանեցաւ, ինքն իր վրայ դարձաւ եւ ինկաւ անկենդան։

Հասան։ Վերցուցին։ «Մեղք է, մեղք է Ալթին աղա» ըսելէ ետք, դարձեալ շարունակեցին գինարբուքը:

Կէս ժամ ետքը միայն ուշքի եկաւ պատանի սպասեակը։ Վահան ոչինչ պատմեց տան մէջ։ Հայրը իմացաւ եղելութիւնը՝ ուրիշներէն: Մեսրոպ աղան ո՛չ ոք անիծեց. միայն իր բախտը, իր սեւ բախտը ու ծխե՜ց ... լո՜ւռ ...։

Վահան նախընտրեց փողոցը՝ սրճարանէն, նոյնիսկ այն վարժարանէն ուր «Առաւօտ Լուսոյ» չէին երգեր։

Փողոցի նախկին ընկերները գտան զինք, շրջապատեցին, հարցուփորձ ըրին։ Վահան ըսաւ թէ գործ գտած էր ու դրամ շահած։ Վեց-ոսկի ծնողներուն տուած էր և դեռ ունէ՜ր... ունէ՜ր...։

Գրպանէն արծաթի կտորներու քաղցր հնչիւնը, իրեն աւելի մօտեցուց փողոցի պատանիները՝ սոված աչքերով։ Վահան գնեց շաքար, լեպլեպու ու բաժնեց բոլորին։ Կերան, ուրախացան ու վազեցին, վազվըռտեցին փոշիին ու ցեխին մէջ, իրարու աւելի եղբայրացած։

Ու անցան օրեր՝ այդպէս, փողոցներու մէջ, ինքնաշարժներու ետեւէն կամ հանրակառքերու կառչած։

* * *

Ու ահա օր մը, Վահան իմացաւ թէ իր ընկերներէն մին գործ էր գտած. հոյակապ գործ։ Վազեց հեւ ի հեւ, դպրոց յաճախելու տենչէն մտրակուած։

— Գարեգի՛ն, ըսաւ հեւասպառ, զիս ալ կ՚ընդունի՞ն աշխատած տեղդ։

— Շա՛տ ուշ. շա՛տ ուշ, ըսաւ Գարեգին հպարտ ձեւով մը։

— Գարեգի՛ն, ես աժան կ՚աշխատիմ, չե՞ն ընդունիր, ըսաւ Վահան թախանձանքով։

— Եկո՛ւր, կը խօսիմ վարպետիս, ըսաւ Գարեգին գործի մարդու լրջութեամբ։

Յաջորդ առաւօտ, խաւաքարտի գործարանի մը առջեւ, պատանի գլուխներու բազմութեան մը մէջէն, Վահան բարձր բռնած էր գլուխը։

Երկար սպասումէ ետք, եկաւ գործարանատէրը։ ակնարկ մը պտըտցուց պատանի գործաւորներուն վրայ և ընդունեց խրոխտ նայուածքներ միայն։

Երեկոյ։ Վահանին աչքերուն մէջ ուրախութիւնը

պար կը դառնար։ Կ'ուզէր որ հայրն ու մայրը իրմով հետաքրքրուէին։ Կ'ուզէր որ կեանքի մասին խօսէին, աշութեան մասին, հացի մասին։ Սակայն ամէն ոք իր մտահոգութիւններուն տակ կքած էր։ Պահ մը ետք հրճուանքը պոռթկաց պատանիի թոքերէն.

— Գործ գտայ հայրի՛կ, շատ լաւ գործ. շաբաթը վեց ոսկի։

Հայրը չպատասխանեց. ո՛չ իսկ մայրը։ Միայն քոյրը՝ հետաքրքիր՝ ուրախութեան «ո՞ւր», «ի՞նչպէս» մը արձակեց անարիւն շրթներէն ու պահ մը ետք ամէն ինչ նախորդ օրերուն թախծութիւնը զգեցաւ։

Մեսրոպ աղան տխուր ակնարկ մը սահեցուց Վահանին վրայ։ Ծով խանդավառութիւնը պատանիին բնաւ չհաղորդուեցաւ իրեն։

* * *

Աթոռակի մը վրայ, Վահան անընդհատ խաւաքարտի մեծ կտորներ սուր շեղբի մը տակ կը հրէր։ Ի՛նչ դիւրին գործ ու շաբաթական վեց ոսկի. չորս ամիսէ՞ն, վեց ամիսէ՞ն, տարուան մը կրթաթոշակս կ'ըսէր մտովին, և դեռ պիտի ունենամ բաւարար դրամ գիրք և տետրակ գնելու։ Այլեւս պիտի չպաղատիմ Անդրանիկին որ իր գիրքերը փոխ տայ ինծի։ Պիտի չաղերսեմ կտոր մը թուղթի կամ կտոր մը մատիտի համար։ Գրիչ ու մելան իսկ պիտի գնեմ։ Եթէ դրամս աւելնայ, ժամագիրք մըն ալ պիտի գնեմ։ Գալ տարի, գալ տարի... ո՞րչափ պիտի նախանձի Սարգիսը։ Հօ՞գս...։ Գիրք... տետրակ... մատիտ... ժամագիրք... «եալլահ... եալլահ... ավամ» ու ռնգային ձայնը գործարանատիրոջ, կ'ընդհատէր երազը պատանիին՝ խաւաքարտերու և սուր շեղբերու իրականութեան մը առջև։

Անցաւ երկու շաբաթ, Մայիսի մը պէս գեղեցիկ ու արեւոտ։ Տասներկու ոսկիներ մօրը քով՝ ապահով, կը սպասէին պայծառ օրերու։ Վահան կ՚ուզէր որ օրերը անցնէին ժամերու արագութեամբ և Կիրակիները ըլլային Զատիկ։ Սակայն պատառ մը կապոյտը որ կը ժպտէր Վահանին, եղաւ կարճ, րոպէական։ Պատերազմը նոր փուլի մը մէջ մտած էր ու ներածումներ արտասահմանէն՝ ցամքած։ Խաւաքարտի տուփերուն պահանջը կրկնապատկուած էր ու մօտ ատենէն պիտի եռապատկուէր, քառապատկուէր...։

Գործի յանկարծական յաւելումը շատ նեղ կացութիւն մը ստեղծած էր գործարանատիրոջ համար։ Գործաւորներէ աւելի, մեքենայի պակասը զգալի էր։ Սակայն գործնական միտքի համար անել գոյութիւն չունի։ Յաջորդ շաբաթն իսկ գործաւորները երկուքի բաժնուեցան. ցերեկուան խմբակ, գիշերուան խմբակ։ Վերջին խմբակը օրավարձի յաւելում պիտի ունենար։ Վահան վերջին խմբակին մէջ էր։

Մեսրոպ աղան՝ գործնական միտք, զգաց բան մը որ գէշ էր, չարագուշակ։ Խրատեց, արգիլեց, սպառնաց՝ անօգուտ։

— Հայրի՛կ, երեք ամիս միայն... եւ արցունքը կ՚ընդհատէր բառերը։

Անցաւ շաբաթ մը յաւելեալ օրավարձով, սակայն դիւրին գործ չէր։ Փողոցներու աղմուկն ու մխորը, կռիւն ու պոռչտուքը կ՚արգիլէին որ քունը խաղաղեցնէր պարտասած անդամները։ Ու երեկոներ՝ տասը ժամուան աշխատանք մը կը սպառէր, կը հիւծէր Վահանը։

Ու ահա երեկոյ մը, Վահան սովորականին պէս, աթոռի վրայ նստած, խաւաքարտէ կտորներ սուր շեղբին տակ կը հրէր։ Քունը սահեցաւ ներս, աչքերէն

ներս ու ամէն զգայարանք թանձր մառախուղի մէջ մխրճուեցաւ: Վահան դեռ կը հրէր խաւաքարտի կտորները մեքենական շարժումով: Բուռը տակաւ կլանեց ամէն ջիղ, ամէն հիւսուածք ու ահա խաւաքարտի փոխարէն... ան իր, իր մատները երկարեց...: Սուր ճիչ մը... և չորս մատները Վահանին խաւաքարտի կտորներուն խառնուեցան:

Առաւօտուն, շատ կանուխ ան քով էր, գործարանատիրոջ ընկերակցութեամբ: Եւ այդպէս, վեց շաբաթ յաճախեց: ան դարմանատուն, մինչև որ սպիացան այդ լորուենի վէրքերը:

Վերջին անգամ մըն ալ չօշափեցի այդ դժբախտ ձեռքը: Չորս նիհար կոճղեր աջ ձեռքին վրայ, անշարժ ու փայտացած, որբերու թախիծով: Կոճղերը այն չորս մատներուն, որոնք ուզած էին գիրք ու տետրակ, մատիտ ու գրիչ բռնել, սակայն սուր չեղբի մը սարսափը ապրած էին: Կոճղերը այն չորս մատներուն, որոնք կրնային իր ցեղին փառքը կերտող գրագէտի մը գրիչը շարժել, որոնք կրնային իր ցեղին ազատութեան համար մարտնչող հերոսի մը բռունցքը շինել, սակայն անոնք՝ այդ մատները, ճակատագիրներուն էն եղերականը ապրեցան, որովհետև...

— Տէ՜ր, խնայէիր գոնէ աջ ձեռքը անոր, որ կարենար իր գոյութեան հացը ճարել: Տէ՜ր, խնայէիր գոնէ ցուցամատը անոր, որ կարենար տաք ապուր մը խմելու գեղեցիկ պահը ապրել:

— Պատանի՛, կը մաղթեմ որ դուն ասկէ ետք թշուառ չըլլաս: Դուն ասկէ ետք անտէր ու անպաշտպան չըլլաս: Աւելին. հայրենիք մը կը մաղթեմ քեզի, պա՛տանի. քու սեպհական հայրենիքդ և այն վարժարանը ուր «Առաւօտ Լուսոյ» կ'երգեն: Եւ մաղթանքս այս հանապազօրեայ աղօթքի մը պէս վերածեմ:

Պահ մը մեր աչքերը իրարու սեւեռեցան։ Այդ աչքերուն մէջ կայծկլտող, այդ նայուածքին մէջ առնական, այդ ցնցոտիներուն մէջ տեսայ անհունութիւն մը, ցեղ մը ամբողջ՝ վիրաւոր, արիւնլուայ, սակայն միշտ կենդանի։ Ազգ մը բովանդակ՝ անդամահատուած, ջարդուած դարե՛ր շարունակ, սակայն միշտ ծլարձակ· Ժողովուրդ մը անտէր՝ անհաշիւ անդամներ խաչուած, խարոյկներու մէջ գլորած, սակայն միշտ ալ յարութիւն առած մոխիրներէն։

Բայց առեղծուա՜ծ... ինչո՞ւ, ինչո՞ւ չի մեռնիր այդ ազգը· պատանիին աչքերուն մէջ տեսած ազգս։ Ինչո՞ւ բորենի ազգեր չեն կարողացած յօշոտել զայն։ Ինչո՞ւ վիժած հանճարներ չեն կարողացած անդունդ գլորել, և օձե՛ր, օձե՛ր, դառնուկի անբիծ նայուածքներով՝ խածած, սակայն չեն կարողացած թունաւորել· ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...

— Վահա՛ն, պիտի գա՞ս...

Նայուածքս ձայնին ուղղութեան դարձուցի։ Դուրսը, պատուհանին մօտ, երեք-չորս պատանիներ, մոխիրի գոյն դէմքերով, գլխաբաց, սակայն ճառագայթող աչքերով, ներս կը նայէին։

Վահանը և իր ընկերները· փողոցներու մէջ, սակայն փողոցներէն շատ բարձր· աղտոտ, սակայն ա՜յնքան մաքուր, որքան մաքրութիւնը. փոքր մաս մը, սակայն ամբողջութիւն մը և ամբողջութեան չափ գեղեցիկ։

Հոկտեմբեր, 1942

ՆՈՅՆ ՈՒՂԻՒՆ

Այդ առաւօտ զուարթ էր օդը, ինչպէս՝ լոյսը։ Երգ կար միջոցին մէջ ու ծիծաղ։ Կեանք կար այդ առաւօտ ամէն տեղ. սենեակներէ ներս, հոգիներէ ներս մանաւանդ։ Մուրատ տեսաւ այդ բոլորը երկաթագործի իր աչքերովը, երկաթագործի իր հոգիովը։ Երկար տարիներ կեանքը այդ հիւրամերժ երկնքին տակ եղած էր խոժոռ, եղած էր անպատկառ՝ հայհոյանքի մը պէս։ Եղած էր միշտ հարուածելու գիրքին մէջ, յօշոտելու դիրքին մէջ՝ կեանքը։

Սակայն ինչո՞ւ այդ օր կեանքը կը ժպտէր իրեն ու կը յորդէր սենեակէն ներս, հոգիէն ներս։ Ինչո՞ւ. չէր գիտեր։ Սակայն գիտէր թէ այդ առաւօտ իր անցեալը — փէտային — կը յառնէր հոգիին սառերոտ անկիւններէն ու կը յորդէր աշխարհ մը կերտելու հոծութեամբ։ Ու Մուրատ վճռած էր անգամ մը եւս ապրիլ այդ անցեալը՝ ներկան ուրանալով, ներկան կոխկռտելով։

Բացաւ խանութը, նայեցաւ չորս պատերուն, չորս անկիւններուն — տխուր նայուածք մը — չօշափեց սալն ու մուրճը, չօշափեց չատ մը ուրիշ անպէտ գոր-

ծիքներ, որոնք իր պանդուխտ կեանքին հարազատ ընկերները դարձած էին։ Հաւաքեց բոլորը, զետեղեց անկիւն մը, ծածկեց քուրջի կտորով — չըլլայ որ մէկն այդ որբերը — ու երկու անգամ դարձուց բանալին։ Ողջագուրումի պահը գործիքներուն հետ, դրացիներուն հետ՝ վերջացած էր։

Գնաց՝ վճռական։ Ո՛չ ոք կրնար բեկանել իր որոշումը։ Սպասեց իր կարգին՝ լուռ։ Զինուոր իր մասնակցութիւնը տիրող ազմուկին, հրմշտուքին։ Երեք ժամ ետք արձանագրուած զինուոր էր արդէն։ Շատ հայեր չկային արձանագրուողներու մէջ։ Զուզեց պատճառը հասկնալ։ Չէր սիրեր անտեղի հարցումներով գլուխ ցաւցնել։ Զարմանալի բան ըսաւ մտովին ու գոհացաւ։

Մարզումի շրջանն ալ շատ կարճ եղաւ Մուրատին համար։ Ճարպիկ նշանառուներու խմբակին մէջ էր։ «Ինծի Ֆէտայի Մուրատ կ'ըսեն Խաւրում, դի՛ր գընդակը ու կը զարնեմ», ըսաւ օր մը տասնապետին, երբ ուսը շոյելով կուտ, կուտ, կ'ըսէր։ «Ծօ այս տկօֆիւնդիւներն ալ զինուոր եմ տկյի ճակա՞տ պիտի երթան։ Ծօ ասոնք ամելկ բապուրը իսկ չեն կրնար ըլլալ», կ'ըսէր Մուրատ խորունկ աչքերը տասնապետին սեւեռած: Տասնապետը բան չէր հասկնար այս հումկու օտարականին խօսքերէն, սակայն կը զգար ու կը ճօճէր գլուխը՝ գանգազ։

Հազիւ ամիս մը՝ և Ֆէտայի Մուրատ փոխադրուած էր մարզուածներու զօրաբաժինը ու շաբաթ մը ետք՝ ռազմաճակատ:

Կ'անցնէին օրերով ու շաբաթներով երկիրներէ ամա՛յի ու անծանօթ: Անծանօթ էր նոյնիսկ այն զօրաբաժինը որուն մաս կը կազմէր Ֆէտայի Մուրատ։ Չկային ծանօթ դէմքեր, ծանօթ ձայներ, ծանօթ նայ-

ուածքներ: Օտար էր ամէն ինչ. հացն ու ջուրն իսկ օտար։ Սակայն այդ բոլորը փոքր կարեւորութիւն ունէին Մուրատին համար։ Կարեւորը թշնամին ջախ-ջախելն էր։

Հասան վերջապէս երկիր մը ուր աւազ կար միայն. չէկ աւազ ու թնդանօթներու ձայն: Ռազմաճակատ է, կ՚ըսէին։ Զինուորներ զետեղուեցան աւազէ թումբե-րու ետին։ Ճակատամարտը իր սաստկագոյն օրերը կ՚ապրէր։ Փէտայի Մուրատ յառաջապահ գունդերու առաջին գիծին վրայ կը գտնուէր միշտ։ Կը խոյանար թումբէ թումբ, դիրքէ դիրք յովազի մը կատաղու-թեամբ ու կը հարուածէր, կը խորտակէր; կը քանդէր ամէն պատնէշ, ամէն զրահ։ Շաբաթ մը ետք յիշա-տակութեան արժանացաւ։ Մետաղէ կտոր մը կախեցին կուրծքէն։ Անիմաստ բաներ, ըսաւ ու մէկդի նետեց։ Սակայն մտահոգութիւն մը, քիչ կարեւոր թէեւ, տա-կաւ կը ջլատէր Մուրատին կռուելու եռանդը, խոր-տակելու կատաղութիւնը։ Ինչո՞ւ հայ զինուորներու չեմ հանդիպիր, կը կրկնէր մտովին։ Կ՚ուզէր խօսիլ շուրջիններուն. կ՚ուզէր հարցումներ ուղղել. կ՚ուզէր յուսադրել ու յուսադրուիլ կեանքի ու մահուան այդ գոյամարտին։ Սակայն բոլորն ալ չինարէն կը խօսէին հետը կամ անոր մօտ լեզու մը։ Չէր հասկնար զա-նոնք. չէին հասկնար զինք։

Ամիս մը ետք ուրիշ վայր մը փոխադրուեցաւ։ Հոն ալ փորձեց խօսիլ շուրջիններուն, սակայն շուր-ջինները անհաղորդ մնացին կամ ծիծաղեցան. ազատ ծիծաղ մը։ Մուրատ հայհոյեց. ան միշտ ալ տեղին կը հայհոյէր: Ու օր մը, Մուրատ տեսաւ զինուոր մը որ հայու կատարեալ դիմագիծ ունէր։ Քիթը, աչքերը հայերէն կը խօսէին կարծես։ Բնազդաբար հայերէն խօսեցաւ ու զինուորն ալ հայերէնով պատասխանեց։

Հայերէն բառերը անանուն կարօտ մը արթնցուցին ներսիդին: Ուրախութիւնը յորդեցաւ մարդկային սահմաններէն ու մօտեցաւ խենթութեան սահմաններուն։ Կ'ուզէր գրկել փոշիներու մէջ թաթախուած այդ հայը. կ'ուզէր համբուրել անոր աչքերէն, մօրուքէն, — որեւէ տեղէն, սակայն չըրաւ այս բոլորը. Ժամանակը շատ կարճ էր ու կային հարցումներ՝ շատ կարեւոր։—

— Ո՞ւր էք ախր, ի՞նչ կ'ընէք, ըսաւ Մուրատ հայ զինուորը գրկելու դիրքին մէջ:

— Ո՞ւր ենք մի, ըսաւ հայ զինուորը շուարած. չե՞ս գիտեր թէ ուր ենք: Աւազի մէջ ենք միշտ։ Երբեմն կը կռուինք, երբեմն կռուիլ կը ձեւացնենք, երբեմն կը փախչինք, սակայն յաճախ կը փախչինք ու կը սպասենք... ամսականներուն։

Ցէտայի Մուրատ չէր հասկնար կամ չէր կրնար հասկնալ այս խօսքերը։ Վայրի արտայայտութիւն մը դէմքին՝ գրեթէ պոռաց.

— Փախչի՞լ մը. ծօ մարդ կը փախչի՞ եղեր երբ հայրենիքը վտանգուած է։ Ու բառերը ապտակներու պէս իջան զինուորին դէմքի՛ն, գանկի՛ն...։

— Հայրենիք ո՛ւր, դուն ո՛ւր, ըսաւ զինուորը ինքզինքը անարգուած զգալով։ Կ'ուզե՞ս հայրենիքի համար կռուիլ. գնա՛ հոն, եթէ կրնաս։

— Սակայն ջախջախել թշնամին հոս կամ հայրենիքի մէջ, նոյն բաներն են, քանի որ նոյն է թշնամին, ըսաւ Մուրատ քիչ մը խաղաղած։

— Այո՛, ջախջախել թշնամին երբ հայրենիքը աւերակոյտի վերածուած է, այդպէս չէ՞, ըսաւ զինւորը հեգնանք խառնելով բառերուն մէջ։ Ու դե՛ռ... դե՛ռ... ջախջախել թշնամին մեր երկրին մէջ, շատ տարբեր նշանակութիւն պիտի ունենայ խաղաղութեան շրջանին, քան ջախջախել զայն օտար ու ան-

ծանօթ հողի մը վրայ։ Հասկցա՞ր: Սաոր սիեսեր կ'ըսեն նավրում, սիեսեր։

— Եա դուն ինչո՞ւ հոս եկար, ըսաւ Մուրատ թոյլ ու յուսահատ։

— Ե՞ս մը... բուֆլեր մը ընտանիք ու ամխսներով անգործ։ Դո՛ւն ըսէ, ուրիշ ի՞նչ կրնայի ընել։

— Ուրեմն մենք հոս որո՞ւ համար կը կռուինք, որո՞ւ համար արիւն կը թափենք, ըսաւ Մուրատ ակամայ ջղայնացած։

*
* *

Ֆէտայի Մուրատ աւազէ թումբի մը ետին, հրացանը թուլցած բազուկներուն մէջ՝ իր անցեալը կ'ապրէր։

Մուրատ երկար տարիներու ֆէտայի մը եղած էր, յեղափոխական մը։ Տասնըչորս տարեկանին մտաւ շարքերէն ներս ու եղաւ՝ ճարպիկ նամակատար մը, ռազմանիւթ փոխադրող մը։ Ո՛չ ոք կրնար յուսալ ա՛յդչափ ճարպիկութիւն, ա՛յդչափ տոկունութիւն և ուշիմութիւն այդ պատանիէն։ Տասնըմէկ տարիները կեանքը լեռներու և ձորերու մէջ բաժնեց, և լեռներն ու ձորերն ալ իրեն կեանք տուին։ Տասնըմէկ տարիներ տուաւ ցեղին իր միսէն ու արիւնէն, առանց սակարկութեան, ու ցեղն ալ տուաւ աղօթք և օրհնութիւն։ Շատեր իր ընկերներէն ինկան նեղ ու անլոյս ճանապարհներու վրայ, սակայն անոնց հոգիները հսկայ կաղնիներու վերածուեցան՝ ապաստան տալու օճախի կարօտ ֆէտայիներուն։ Ու Մուրատ վերապրեցաւ արիւնոտ զառիթափի մը վրայ։

Ձինադադարին, քանդուեցան շատ մը օճախներ, շատ մը յոյսեր. փշրուեցան երազներ։ Փշրուող երազներու հետ Մուրատ փշրեց իր զէնքերը ու հաստատ-

ուեցաւ Պէյրութ։ Չունէր արհեստ։ Գնեց սալ, գնեց մուրճ և եղաւ երկաթագործ։

Ամուսնացաւ։ Սակայն կեանքը հարուածեց ուժգին. երկու անգամ։ Աւելին. առաւ մէկ հատիկ զաւակը։ Մուրատ քէն ըրաւ կեանքին ու այս եղաւ իր առաջին նահանջը։ Առաւօտուն խանութին մէջ էր կամ խանութին շուրջ. երեկոներ՝ սենեակին անկիւնը՝ բարեկամներով կամ Շարկիլայով։

1939ին ազդեր դարձեալ սկսան արդարութիւն ու հաւասարութիւն պոռալ՝ թնդանօթներու փողերէն։ Մուրատ աւելի ատեց կեանքը։ Պատերազմ... ու կը շարժէր երկաթագործի գլուխը։ Յաղթել կամ յաղթուիլ՝ կորսնցնել կը նշանակէ հայուն համար, կ'ըսէր ան պեխերը սրելով։ Իր անցեալէն կը խօսէր։ Լուրերը շատ չէին ցնցեր ջիղերը։ Մտիկ կ'ընէր, ինչ որ կ'ըսէին, առանց մեկնաբանութեանց, առանց ձեռքով՝ ոտքով խօսակցութեան մէջ թաւալելու։ Սակայն օրին մէկը լուր մը դպաւ հայու հարազատ ջիղերուն ու փոթորկեց՝ ներաշխարհը։

— Ծօ՛ Մուրատ, այդ վախշիները Կովկաս հասեր են, Հայաստանի սահմաններուն մօտեցեր են, ըսաւ՝ երկաթագործ Կարապետ, որ յաճախ կ'այցելէր Մուրատին։

— Ո՞վ ըսաւ քի, հարցուց Մուրատ սրունքը յետոյքին տակ առած։

— Ղազէթաները կը գրեն կոր, ռատիօն կ'ըսէ կոր, դեռ ո՞վ պիտի ըսէ։

— Ծօ անոնց դէմ հի՛չ մէկը չկա՞յ եղեր, հի՛չ հայ չկա՞յ քի այդպէս ղօլայ ղօլայ Հայաստանի սահմաններուն կը մօտենան, ըսաւ Մուրատ հաւատալ չուզելով։

— Ի՛նչ ընեն խեղճերը. պիւթիւն եվրոպան ճանա-

վառնէրու պէս վրանին ընկեր են․ որո՛ւ դէմ դնեն․ ղօլայ բան չէ ։

Մուրատ չպատասխանեց․ մտահոգութիւն մը կաշկանդած էր խօսելու կարողութիւնը։ Լռութիւնը երկար տեւեց, բաւական երկար մինչեւ որ սպառեցաւ համբերութիւնը վարպետ Կարապետին եւ ձեռքերն ու աչքերը կարկառած, մարգարէանալ փորձեց․

— Ի՛նչ եղար քի, աշխարհը գլխո՞ւդ փլաւ։ Այդ չուները ինչպէս որ եկան այդպէս ալ կ'երթան․․․։ Ողջ մնայ Կարմիր Բանակը, մեր ղահրաման եղբայրները։

Յաջորդ օր Մուրատ հարցուց իր ծանօթներուն, նոյն բանը ըսին․ հարցուց անծանօթներուն, դարձեալ նոյն բաները ըսին կամ անոր մօտ բաներ մը։ Շուկայի մէջ կամ այլուր նոյն նիւթին շուրջ կը խօսէին գրեթէ նոյն ձեւով։

Հայրենիքը վտանգուա՛ծ․․․։

Ցնցուեցաւ Մուրատ, կարծես մրափող առիւծը իր անդամներուն քունը կը թօթափէր։ Ֆէտայիի մը համար մեծագոյն ամօթն էր, աններգանք մը, հայհոյանքի պէս բան մը՝ մնալ անտարբեր երբ հայրենիքը վտանգուած է։ Քսան տարիներու ընթացքին Մուրատ պահած էր ֆէտայիի հարազատ արիւնը երակներուն մէջ ու այժմ այդ արիւնը կ'եռար, կը յորդէր․․․։

Ո՛չ ոքի հարցուց․ պէտք ալ չունէր։ Կղպեց խանութը, ողջագուրուեցաւ դրացիներուն հետ ու զինուոր արձանագրուեցաւ հայրենիքի համար։ Սակայն ամիսներ ետք․․․ իրականութիւնը՝ անողոք, վճռի մը պէս։

*
* *

Պատերազմը կը սաստկանար․ ռումբերը կը պատռէին միջոցը ու կը թքնէին մահ, եռացող աւազին

վրայ։ Գէտայի Մուրատ նախկին հերոսը չէր։ Խոր-հրրդածութիւն մը կծկած էր զայն թումբերու ետին։ Կը սողար կամ կը նահանջէր․ երբեք չէր խոյանար։ Հրացանը քիչ անգամներ կը գոռար, ու ակամայ։ Հայ-րենիքէ հեռու որո՞ւ համար մեռնիլ, ինչո՞ւ մեռնիլ, կը կրկնէր մտովին։ Տասնապետը տեսաւ ընկճուած վիճակը այդ հուժկու զինուորին որ հայու խորունկ աչքեր ունէր։ Ընտանիքէն գէշ լուր առած ըլլալու է, ըսաւ ու լուռ անցաւ։

Երբ զինուորներէն մաս մը Սիւրիա կը փոխադ-րուէր, Մուրատ անոնց մէջ էր։ Այս պարագան քիչ մը յուսադրեց Մուրատը։ Սիւրիոյ հիւսիսային սահ-մանները տեղաւորուեցան․ Ռաս-Էլ-Այնի և Նիսիպինի միջև։

Այս շրջանը շատ անծանօթ չէր Մուրատին։ Քայլ մը դէպի հիւսիս կը գտնուէր Մերտինը ուր Մուրատ այցելած էր երեք անգամ իբր յեղափոխական գործիչ։ Աւելի հիւսիս կար Քիւրտիստանը, որուն ամէն մէկ քարը, ամէն մէկ ծառն ու ձորը իր քրտինքէն, իր արիւնէն հետքեր ունէր դեռ։ Քիչ մը վեր Պիթլիս, Վան, Պայազէթ ու․․․Երեւան։

Եւ ահա օր մը, գիշերուան մութն ու լռութիւնը լուսեղէն ճամբայ մը ծնան։ Մերտին, Քիւրտիստան, Պիթլիս, Վան, Պայազէթ սանդղամատերն էին դէպի իր երազուած հայրենիքը առաջնորդող։ Երեւակայութիւնը քայլ առ քայլ անցաւ բոլոր այն տեղերէն ուրկէ պիտի ճամբորդէր։ Ճամբան երկար էր, ճամբան տա-ժանելի՝ ուր վտանգներ իժերու պէս կը սպասէին։ Սակայն յանկարծ այդ լուսեղէն ճամբան հրեղէն սիւնի մը վերածուեցաւ, ուր կը պարէին կմախքները Գէտա-յիններուն․ (այս տեսիլ չէր այլ իրականութիւն՝ Գէտա-յին համար)։

— Ո՛չ, ըսաւ Մուրատ ձայնով մը որ ակամայ ար-ձագանգեց զօրանոցին մէջ ու արթնցուց շատ մը զին-ուորներ։ Հայրենիքի համար վտանգ չկայ. հայրենիքի համար մահ չկայ։

Շատ օրեր չանցան ծրագրին ու անոր գործադ-րութեան միջեւ։ Օր մը, կէս գիշերին, Մուրատ ան-ցաւ փշաթելերէն ու անհետացաւ մթութեան մէջ։ Նոյն օրը պահակագունդեր ձերբակալեցին ու յանձնե-ցին զինուորական ատեան։

— Ո՞ւր կը փախչէիր, ըսաւ հարիւրապետը զա-տախազի համազգեստին մէջէն նայելով։

— Հայաստա՛ն, ըսաւ Մուրատ խրոխտ։

— Ո՞ւր է Հայաստանը, ըսաւ հարիւրապետը շուարած. ի՞նչ գործ ունիս հոն։

— Հայաստանը իմ պապերուս հայրենիքն է, ուստի և իմ հայրենիքս, ըսաւ Մուրատ։ Ես կ'երթամ օգնել անոր պայքարին։

— Այդ քու գիտնալիքդ չէ, ըսաւ հարիւրապետը բարկացած. մենք պիտի օգնենք ձեր երկրին մեր ուզած ժամանակ ու մեր ուզած ձեւով։

Մուրատ նման խօսք մը լսած էր երբ Կիլիկիոյ վեր-ջին աղէտին, պաշարուած քաղաքի մը համար օգնու-թիւն կը խնդրէին, աւելի ճիշդը, օգնութիւն կու լա-յին քաղաքին բնակիչները։ «Մեր ուզած ժամանակ ու մեր ուզած ձեւով», ըսած էր զինուորականը ծխա-մորճը խածած։ Ու այդպէս, ծուխի քօղի մը ընդմէջէն, նուաղկոտ աչքերով, դիտած էր բոցէ հսկայ սիւները քաղաքին ու աղեխարշ ձայներ՝ այդ սիւներուն փաթ-թուած։

Մուրատ անգամ մը եւս տառապեցաւ այդ տեսա-րանը, որ նուաճելէ ետք Փէտայիին աշխարհը, խուժեց դուրս՝ կոկորդէն, աչքերէն։ Բառի կոյտեր, մռնչիւնի

նմանող ձայներ լեցուցին միջոցը։ Մուրատ ըսաւ բաներ մը կատաղութեամբ ու մոլուցքով, սակայն ո՛չ ոք հասկցաւ։

— Եօթանասուն օր բանտարկութիւն, պոռաց հարիւրապետը ջղայնացած։

Բանտին մէջ առանձին էր Մուրատ։ Թէև կային դասալիք զինուորներ, օտարազգի գողեր ու ոճրագործներ, սակայն չմտերմացաւ։ Հանգոյց մը կար, որուն մէջ մխրճած, որմէ կլանուած կը մնար այդպէս՝ լուռ, մտահոգ։ Ֆէտային կ'ուզէր իր պարտականութիւնը կատարել. կ'ուզէր կռուիլ, կ'ուզէր մեռնիլ հայրենիքին համար ու չէին ձգեր. ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...։

Եօթանասուն օր փորձեց լուծել այդ հանգոյցը ու չկրցաւ, չկրցաւ։ Եւ հանգոյցը մնաց մխուած ուղեղին մէջ՝ այդպէս՝ կրծող, մաշեցնող...։ Ու անցան այդ եօթանասուն օրերը տժգոյն ու խոնջ միօրինակութեամբ, հիւծող դանդաղութեամբ, գորշ տարածութեան մը վրայէն որ բանտի կեանքն էր, ֆէտայիին թշուառութիւնը։ Եւ ֆէտային կրեց այդ աներազ հանապազօրը ու տառապեցա՛ւ... տառապեցա՛ւ...։

Աշուն էր։ Տերեւաթա՛փը... երազներու։

*
* *

Ու ահա գիշեր մը, թանձր խաւարին մէջ, ան ընդոստ արթնցաւ։ Վաղը առաւօտ, արեւածագին, ինք և իրեն հետ շատ մը ուրիշներ, բեռնատար ինքնաշարժի մը մէջ, Պէյրութ պիտի փոխադրուէին ու տասնապետը պիտի ըսէր. «Ազատ էք»։

«Ազատ է՛ք... տխմար, էշու կտոր տասնապետ, մարդ ազատ կրնա՞յ ըլլալ երբ հայրենիքը վտանգուած է»։

Վաղը առաւօտ, ծագող արեւին հետ պիտի մահա-

նայլին իր երազները ու ինք պիտի ըլլար միսի գանգուած մը, պաղ մոխրակոյտ մը, մեղկ քաղաքի մը մէջ, մեղկ հոսանքներու եզերքը։

Խարխափելով գտաւ արեւելք նայող փոքր լուսամուտը։ Աչքերը լայն սեւեռումներ ունեցան։ Խորո՜ւնկ գիշերին, խորո՜ւնկ լռութեանը մէջ ամէն ինչ սեւ գանգուածի մը վերածուած էր։ Միայն հեռուն, շատ հեռուն աղօտ լոյս մը կար. կար ու չկար։ Նայեցաւ այդ լոյսին զգայարանքներուն բովանդակ կեդրոնացումովը։ Այդ լոյսին ուղղութեամբ ու անկէ անդին իր հայրենիքն էր։ Հայրենիքը՝ որուն դաշտերը հրդեհներ կը լիզէին եւ ուր մահը իր գիշային պարը կը դառնար։ Հայրենիքը՝ որուն զաւակները մահուան հետ կը գրկուէին։ Իսկ ի՞նք։ Ինք հոս էր, բանտին մէջ։

«Սակայն ինչո՞ւ բանտին մէջ եմ ես. ես գող չեմ, ոճրագործ չեմ ու բանտին մէջ...», կ'ըսէր Մուրատ մտովին։

Այս պարագան տեսակ մը կատաղութիւն առաջ բերաւ անդամներուն մէջ։ Անարդարութեան դէմ ըմբոստանալու ցեղային բնազդը տենդի մը պէս գալարեց ջիղերը եւ գալարուող այդ ջիղերը փարեցան ուժգին, ցաւի մը պէս, պատուհանի ձողերուն, ամէն ինչ քանդելու վճռականութեամբ։ Ցնցեց, ցնցեց պատուհանը իր հուժկու մարմինին բովանդակ կորովովը, յաղթելու իր բովանդակ հաւատքովը։ Սակայն ձողերը հաստ էին ու փշաթելերը՝ անգութ։

Սպառեցաւ...։ Թուլցան բազուկները. թուլցաւ հոգին։ Փորձեց հանգչիլ. չէր կրնար։ Ձեռքեր կարծես կը ճանկէին կոկորդը. ծանրութիւններ՝ կը նստէին կուրծքին վրայ, զգայութիւններ—հայհոյելու, լալու— կը խաչաձեւէին ջիղերուն մէջ։ Դարձեալ մօտեցաւ պատուհանին. դարձեալ նայեցաւ խորունկ խաւարին

անեզրութեան մէջ կարօտով, անձկութեամբ։ Դեռ հոն էր այդ լոյսը, այդ կայծը ու անկէ անդին... ու վարը...։

Յէտային անգամ մը եւս տառապեցաւ իր հայրենիքը, իր տկարութիւնը, անոր օգնելու իր անկարողութիւնը, ու այդ տառապանքը վերածուեցաւ ահռելի ույժի մը մը։ Ինքնաբերաբար դարձեալ փարեցաւ պատուհանին ձողերուն իր արիւնին բովանդակ տենդովը։ Ցնցեց ձողերը՝ բարբարոս, անկարեկիր, լինտերը խածած, եղունգները ափերուն մէջ մխրճած՝ այդպէս՝ վայրկեան մը, երկու, աւելի... ու պահ մը ետք, գերագոյն ճիգի այդ պոռթկումին մէջ, քանդըւած էին իր ազատութիւնը կաշկանդող արգելքները։

* *
*

Յաջորդ առաւօտ, եզերապահ գունդեր, սովորականին պէս մի քանի դիակներ գտան։ Անոնցմէ մին ծանր էր, հուժկու և յաղթանդամ։

Մարտ, 1944

ԱՆԱՒԱՐՏ ՆԱՄԱԿԸ

Մայիսի առաջին երկուշաբթին էր, երբ օտարական մը, թղթիկ մը ձեռքին, ներս մտաւ դարմանատունէն ու՝

— Դո՞ւք էք տօքթէօրը, հարցուց «Բարի լոյս»ի պաշտօնականութենէն ետք։

— Այո՛, ըսի։

— Ռուբէն Սարեանը մեռաւ. հաճեցէք իմաց տալ իր ընտանիքի անդամներուն և կամ պարագաներուն, ըսաւ։

— Ո՞վ է Ռուբէն Սարեանը, հարցուցի զարմացած։

— Ձեր հիւանդը զոր հիւանդանոց փոխադրած էիք անկէ մօտ երեք շաբաթ առաջ, ըսաւ մարդը շուարած։

— Ի՞նչպիսի մարդ մըն էր. ի՞նչ էր հիւանդութիւնը, հարցուցի հիւանդներու տետրակը պրպտելով։

— Միջահասակ, տկարակազմ, ճաղատ գլուխով մարդ մը, որ սիրտի հիւանդութենէ կը տառապէր, ըսաւ։

Երկար պրպտումներէ վերջ գտայ անունը։ 56 տարեկան ուսուցիչ մը, բնիկ Մշեցի, Նոր Ս. Թա-

ղէն, Առաքելական եկեղեցիին մօտ։

— Լա՛ւ, իմաց կու տամ, ըսի։

— Հաճեցէք շուտ իմաց տալ, ըսաւ․ այլապէս...

Գացի Նոր Ս․ Թաղը։ Բաւական փնտռտուքէ ետք, գտայ Ռուբէն Սարեանին բնակարանը, ու բախեցի, բախեցի․․․։ Ո՛չ ոք բացաւ դուռը, ո՛չ ոք պատասխանեց, ո՛չ ոք հետաքրքրուեցաւ։

— Ո՞ւր են այս տան բնակիչները, հարցուցի դրացիներուն։

— Այս տան մէջ միայն մարդ մը կը բնակի ու ան ալ հիւանդանոց փոխադրուած է, ըսաւ պառաւ մը։

— Կի՞ն չունի՞, զաւակներ չունի՞, հարցուցի զարմացած։

— Ո՛չ ոք ունի, ըսաւ պառաւը։

— Ազգականնե՞ր, բարեկամնե՞ր․․․

— Չեմ գիտեր եավրում, խապար չունիմ, պատասխանեց պառաւը, երբ տեսաւ թէ շատ կը հետաքրքրուէի այդ մարդով։

Այս պարագան իմաց տուի առաջնորդարանին։ Եւ Սրբազանը Թաղին քահանային, Թաղականի մը ու ինծի պարտականութիւն տուաւ խնդիրը կարգադրելու։

Կարգադրեցինք ամէն ինչ։ Եկեղեցիին զանգը հնչեց ընդհատ ընդհատ, և տխուր։ Քիչեր հետաքրքրուեցան այդ զանգով։ Եւ կատարուեցաւ թաղումը՝ երկու քահանայով, երեք դպիրով և ութ յուղարկաւորներով։

Սակայն մեզի յանձնուած պաշտօնը դեռ չէր վերջացած։ Պէտք է բանայինք հանգուցեալին բնակարանը ու ամէն ինչ որ կար, պէ՛տք է յանձնուէր առաջնորդարանին։ Այդպէս ալ ըրինք։

Փոշիներու մէջ կորսուած խրճիթ մըն էր այդ ուսուցչին բնակարանը, ուր ամէն ինչ յոգնած երե-

տոյթ մը ունէր։ Ցօղնած էին նոյնիսկ սարդի ոստայնները, իրենց երկար օրերու խաղաղութենէն։ Մերկ պատեր, մերկ պատուհաններ, մերկ ու աղտոտ յատակ մը, ու մրոտ լապտեր մը կը դիտէր այս ամբողջութիւնը, անլոյս աչքի մը թախիծով։

Ի՞նչ կար այդ ափ մը միջոցին մէջ։ Փայտէ մահճակալ մը, որ հնամաշ անկողինի մը ծանրութեան տակ կը տքար։ Խոշոր սնտուկ մը, իր փոքր և մեծ բնակիչներով, և ալիւրի, ցուարի, շաքարի փոքր տոպրակներ, մաշած նայուածքներով։ Անկիւն մը՝ օճախ մը, թէյաման մը, գաւաթներ և մի քանի պղինձէ անօթներ։ Սակայն ինչ որ ուշադրութիւն կը հրաւիրէր, փոքր սեղան մըն էր, գիրքերով, տետրակներով, լրագիրներով և... փոշիով ծանրաբեռնուած։

Ուզեցի հետաքրքրուիլ այդ սեղանով, ու ահա երկու նամակներ, գլուխին երկարած գիրքերու տակէն, կարծես ըսել կ'ուզէին. «Մենք պիտի պատմենք պատմութիւնը այս հիւղակի բնակիչին»։

Նամակին մէկը Հալէպէն էր. իր մէկ վաղեմի պաշտօնակիցէն. իսկ միւսը՝ անոր պատասխանը՝ անաւարտ։

Ահաւասիկ առաջինը.

Հալէպ, 26 Դեկտ. 1943

Սիրելի Ռուբէն,

Ստացայ Հոկտ. 29 թուակիր նամակդ ու այսօր միայն կրցայ առիթ մը գտնել պատասխանելու։

Այս րոպէին նամակդ կրկին կը կարդամ ու կը զգամ այն անձկութիւնը որ կը պատէ հոգիդ։ Կը գրես. «Այս տարի կարելի չեղաւ համաձայնիլ հոգաբարձուներուն հետ»։ Այո՛, կարելի չեղաւ, որովհետև անոնք քու յոգնած և սպառած մարմինդ տեսան միայն և բնա՛ւ հոգիդ՝ այնքան

կեանքոտ ու տաք։ Անոնք քու ներկայէդ դատեցին քեզ ու չուզեցին տեսնել անցեալդ։ Անոնք, անշուշտ թէ պիտի համաձայնէին, եթէ գիտնայիր խոնարհեցնել սէգ գլուխդ ու քծնիլ։ Սակայն դուն չըրիր այդ, ու զրկուեցար քեզի համար պաշտամունք դարձած նուիրական կոչումէդ։

Եւ ես հիմա՛ կը տեսնեմ իրականացումը այն բոլոր գուշակութիւններուն, զորս ըրած էիր ասկէ մօտ 7-8 տարիներ առաջ. — Զգէ՛ այդ ապերախտ ասպարէզը ու հետեւէ առեւտուրի։ Դուն պատասխաներ էիր. — Պէ՛տք է ծառայել այս ժողովուրդին ի գին ամէն զրկանքի։ Պէ՛տք է փրկել այս ժողովուրդը հակառակ իր կամքին։ Այո՛, ես ալ կ՚ըսեմ քեզի պէս. պէ՛տք է զոհուիլ երբ մարդիկ գիտեն դէթ պահ մը ճանչնալ զրկանքներդ, երբ մարդիկ գիտեն գնահատել նուիրումդ։ Սակայն պէ՞տք է զոհուիլ, երբ գութ ու կարեկցութիւն կը գտնես չուրջիններէդ, արհամարհանք ու հեգնանք։

Կը յիշե՞ս այն օրերը երբ Պոլսէն գաւառներ ղըրկուեցանք իբր ուսուցիչ ու գործիչ։ Եւ այն ատեն, ի՞նչպէս մեր խանդավառութիւնը հաւատքի վերածուած էր։ Այո՛, այն ատեն մենք բաշխեցինք մեր միտն ու հոգին «մաս»ի մը պէս, սպառեցինք մեր արիւնը, որպէսզի տաքնան և լուսաւորուին ուրիշներ։ Այո՛, տուինք ամէն ինչ որ ունէինք, որովհետեւ կար երիտասարդութիւն մը, որ կը վառէր գեղեցիկին պաշտամունքով։ Երիտասարդութիւն մը, որ նոր կեանք մը կերտելու հաւատքը ունէր։ Երիտասարդութիւն մը որ մահուան մէջէն կեանքը կ՚որոնէր։ Իսկ հիմա՛, կարժէ՞ զոհուիլ խաւարի սա բնակիչներուն համար, որոնք միայն նիւթը կը տեսնեն։ Կ՚արժէ՞ զոհուիլ երբ երիտասարդութիւնը կը նահանջէ միսի ճամբա-

ներէն։ Ուրիշներ՝ եղբօր մը արեան ծարաւը ունին դեռ։ Եւ ուրիշնե՛ր, որոնք կը սակարկեն ազգ, հայրենիք, գաղափար, և որոնց համար հայրենասիրութիւնը բառ է և հով միայն։ Ըսէ՛, կարժէ՞ զոհուիլ այս բոլորին համար։

Կը գրես. «Փոքր խնայողութիւնս ու գիրքերս կը բաւեն տարուան մը համար»։ Ուրեմն դեռ կը յամառի՞ս քալել այդ նոյն ճամբայէն որ անդունդի մը խորութեան մէջ կը վախճանի։ Չե՞ն բաւեր ա՛յնքան տխուր փորձառութիւնները անցեալին։ Սակայն զուր տեղ չեն ըսած իմաստուններ. «Մարդիկ չեն տառապիր, այլ՝ իրենք զիրենք կը տառապեցնեն»։

Ըսէ՛, դեռ ինչո՞ւ կառչիլ փշոտ զառիթափներուն։ Այսքան նուիրումէ ետք, դեռ մարդոց գութին ու կարեկցութեա՞ն ենթարկուիլ։ Ի՞նչ տուաւ ան՝ որուն համար զոհուեցար մօտ 35 տարիներ։ Զոհուեցար, ու տարիներդ ամիսներու, ամիսներդ ալ օրերու վերածեցիր, և զրկուեցար ընտանիք մը կազմելու գերագոյն հաճոյքէն։

Լոյսերո՛ւ մէջ ծաղկի հոգին Սերոբ աղային, որ կեանքս երջանիկ դարձուածքի մը մէջ դրաւ։ Այո՛, դժուար է բաժնուիլ միս ու ոսկոր դարձած անցեալէն, սակայն աւելի դժուար է շարունակել զրկանքի, անօթութեան, արհամարհանքի ճամբան։ Հիմա կեանքիս երջանիկ տարիները կ՚ապրիմ։ Սեպհական բնակարան մը, ընտանիք, երեք զաւակներ ու այն ամէն հանգիստն ու բերկրանքը զոր կը բերէ օճախի մը ջերմութիւնը։

Ա՛լ հեռու եմ բոլոր ազգային գործերէն։ Ժողով, հանդէս, դասախօսութիւն հրապոյր չունին ինծի համար։ Անիմաստ է ծառայել ժողովուրդի մը, որ գլուխ չունի, որ փշրուած երազներ ունի միայն. աննպատակ ու աններդաշնակ աղաղակներ։

Պարապոյ ժամերուս կը կարդամ ու կը գրեմ։ Կը գրեմ գրելու հաճոյքին համար։ Անիմաստ է թերթեր մրոտել՝ երբ գործադրութիւն չկայ։

Փոքրիկ Միհրանը 10 ոսկի կը ղրկէ քեզի կաղանդի առթիւ։ Այս տարի Նախակրթարանի երկրորդ դասարանը պիտի աւարտէ։ Շատ կը սիրէ կարդալ։ Վախնամ ուսուցիչ ըլլայ։

Կը փակեմ նամակս, այն հաւատքով որ օր մը դուն պիտի կրնաս դիտել կեանքը, աւելի իրական անկիւնէ մը։

Բարեկամդ՝ Զաւէն

Ահա անաւարտ նամակը։

Պէյրութ, Ապրիլ 14, 1944

Սիրելի Զաւէն,

Ստացայ 26 Դեկտ. թուակիր նամակդ։ Նամակներ բարեկամներէ՝ մեծագոյն հաճոյքը կը պատճառեն ինծի, սակայն այս անգամ աւելի վիշտ զգացի քան հաճոյք։ Պատճա՞ռը։ Քու արհամարհոտ կեցուածքդ այն ասպարէզին հանդէպ, որուն ծառայեցիր մօտ 25 տարիներ, բովանդակ հաւատքով ու նուիրումով։

Ինչո՞ւ այդ տխուր և արհամարհոտ կեցուածքը։ Միթէ դուն չէի՞ր գիտեր թէ ուսուցչութիւնը կը ծնի զրկանքէ ու տառապանքի մէջ կը վախճանի։ Միթէ դուն չէի՞ր գիտեր, թէ դարե՛ր, դարե՛ր շարունակ, յոյսին համար, խաւարին մէջէն քալած է հայ ուսուցիչը։ Իսկ այսօր դո՞ւն ալ, ինչպէս շատ մը ուրիշներ...։

Արտասահմանի մէջ հայ ուսուցիչը նուիրումի մարմնացումը եղած է։ Սակայն առանց զրկանքի կա՞յ նուիրում։ Եւ կա՞յ աւելի մեծ հաճոյք քան նուիրումի հաճոյքը, տալու հաճոյքը։ Տալ մէկու մը կեանքէդ, երբ այդ՝ ուրիշի մը կեանքը պիտի կազմէ։ Սակայն պէ՞տք

է ատել ժողովուրդ մը, երբ չէ կրցած գնահատել այս գերագոյն նուիրումը։ Պէ՞տք է սակարկել բարիքի մը համար։

Կը գրես. «Զոհուիլ, որո՞ւն համար»։ Ու ես կ'ըսեմ։ Ուրեմն դիտե՞լ այս կործանումը, մասնակի՞ց ըլլալ անոր։ Երբ կը նահանջեն, ինչո՞ւ չքանդել նահանջի ճամբաները։ Երբ աճուրդի կը հանեն ազգ, հայրենիք, սրբութիւն, ինչո՞ւ չպայքարիլ։

Կը գրես. «Անիմաստ է ծառայել ազգի մը որ փշրուած երազներ ունի միայն»։ Սակայն ինչո՞ւ չաշխատիլ իրականացնելու զանոնք։ Ես համոզուած եմ որ միայն գիրով ու գրականութեամբ կարելի է իրականացնել։ Արտասահմանի մէջ միայն գիրով կարելի է նուաճել բարձունքներ. և գիրին յաղթանակը, մեծագոյն յաղթանակը պիտի ըլլայ. ինչպէս անոր մշակներուն յաղթանակը։

Դարձեալ կը գրես. «Տարիներդ ամիսներու վերածեցիր»։ Սիբիլի Զաւէն, կարեւորը օրերու շատութիւնը չէ, այլ՝ ապրուած օրերու գիտակցութիւնը ունենալն է։ Երբ մեր քայլերը կը հպատակին մեր ներքին կանչին, երբ մեր իմացականութիւնը կ'ընթանայ մեր հոգիին կշռոյթով, այն ժամանակ մեր անձին միութիւնը կազմած կ'ըլլանք ու մենք խորապէս կ'ապրինք ու կ'երջանկանանք և կ'ապրեցնենք ու կ'երջանկացնենք մեր շուրջիններն։ Այն ժամանակ մենք անօթութեան մէջէն իսկ կրնանք կշտանալ, տգեղութեան մէջէն իսկ գեղեցկանալ, ու մահուան մէջէն իսկ ճառագայթել։

Սիբիլի Զաւէն, պէտք չէ դիտել ժողովուրդ մը փոքր լուսամուտներէ։ Եթէ կատար չկայ, պէ՛տք է կերտել։ Եթէ պետ չկայ, պէ՛տք է ստեղծել, և բնաւ չշփոթել գաղափարականը՝ առօրեայ ճղճիմ երեւոյթներու հետ։

Այո՛, տխուր է զրկուիլ գիրքերու մտերմութենէն՝ փոր մը հացի համար. տխուր է զգալ շուրջիններուդ դութն ու կարեկցութիւնը. տխուր է մանաւանդ զգալ թշուառութիւնը միւսներուդ մէջ ու միւսներէդ անդին, սակայն աւելի՛ տխուր է փակել ականջներդ հոգիիդ մեղեդիին դէմ ու չընթանալ անոր ուղիով։ Աւելի՛ տխուր է տեսնել ու կոյր ձեւանալ, լսել ու չվազել աղաղակին ուղղութեան։ Ու մանաւանդ, շա՛տ աւելի տխուր է բաժնել հոգիդ մարմինէդ ու զոհել առաջինը, որպէսզի ըլլայ երկրորդը պարարտ։

Սիրելի Զաւէն, թերեւս այս խօսքերը քառակուսի քարոզի մը տպաւորութիւնը թողուն վրադ, երբ մանաւանդ նամակիս խանութիդ մէջ կարդաս։ Ինծի համար կարեւորը բառերը չեն, այլ՝ այդ բառերով թըրթռալն է։ Ու ես վստահ եմ, դուն պիտի թրթռաս, երբ պահ մը ապրիս մեր անցեալը, գաւառին մէջ, մեր երկինքին աստղերով լուսաւոր։

Այսօր շատ տխուր եմ, փղձկելու աստիճան։ Ամիսէ մը ի վեր չնչարգելութենէ կը տառապէի և երբ բժիշկին գացի, սրտի անհանգստութիւն ունիս, ըսաւ ու բացարձակ հանգիստի անհրաժեշտութիւնը շեշտեց։ Անկողինի մէջ՝ նոյնիսկ չգրել, չկարդալ։

Սակայն ի՞նչպէս, ի՞նչպէս կարելի է այդ, ըսէ ինքզինքէս ելած։

Եթէ չէք կրնար, պէ՛տք է հիւանդանոց երթաք, ըսաւ բժիշկը ու թուղթ մը գրեց։

Ու հիմա՝ երթա՞լ թէ չերթալ...

* * *

Հոս կ՚ընդհատուի նամակը։

* * *

Հա՛յ ուսուցիչ, երեսուն հինգ տարիներ դուն ծառայեցիր ազգիդ և գութ ու կարեկցութիւն գտար

միայն և անփառունակ թաղում մը՝ իր վարձատրութիւն։ Ութ յուղարկաւորներ հետևեցան դագաղին, սակայն եթէ իմանային աշակերտները, քաղաք մը յուղարկաւորներ պիտի ունենայիր դուն, որոնք երեսունը հինգ տարիներու արեւոտ կեանքդ իրենց արցունքոտ հոգիներուն մէջ սեղմած, պիտի խոնարհեցնէին իրենց գլուխը, անշունչ մարմինիդ առջեւ։

Հոգաբարձուներ չէին կրնար գնահատել քեզ, որովհետեւ չէին կրնար ճանչնալ հոգիիդ բարձրութիւնը, ա՛յնքան պարզ, սակայն ա՛յնքան անըմբռնելի, որ կայ այս անաւարտ նամակիդ մէջ, և այն բոլոր վարժարաններու մէջ ուրկէ անցաւ քու բարի և մաքուր հոգիդ։ Նո՛յն ես դուն, մահէն առաջ ու մահէն ետք, որովհետեւ նոյնն են քու կեանքդ և քու նամակդ. անըսպառ մատաղ՝ սոված միտքերու և լուսեղէն ակօս՝ խաւար հոգիներու։

Հոկտեմբեր, 1944

ԱՄԲՈՒԽԷՆ ՎԵՐ

Հով, հով, հով, լուսաւոր ու լայն պողոտաներէ, անլոյս ու նեղ գուիններէ՝ հով, հով, հով։ Փետրուարէն Մարտ փոխանցուող գիշերուան հովն էր այդ, որ կը կոցէր, կը խայթէր։

Սողմոն կծկուեցաւ, փոքրացաւ, գլուխը ծունկին միացուց, սակայն կարելի չեղաւ քունի խաղաղութեան յանձնուիլ։ Ցուրտը կը շրջագայէր մարմնին բոլոր մասերուն մէջ՝ անարգել։ Կծկուեցաւ, փաթթուեցաւ նեղ ու կարճ վերմակին։ Փորձեց անգամ մը եւս քնանալ, սակայն չկրցաւ։

Այդ օր աքաղաղը չգիմաւորեց առաւօտը և ո՛չ ալ զանգակը՝ իր խռովիչ անուշութեամբ։ Սակայն զգաց բան մը որ բնաւ չէր զգացած։ Սուր հարուած մը ողնասիւնին ճիշդ մէջտեղը, մէկ, երկու, երեք...

— Ում, ում, ում...

Սողմոն բացաւ աչքերը։ Հիւանդ ու հազացող առաւօտ մըն էր. ու ինք մայթին վրայ, գոց խանութի մը դրան առջև։ Սակայն ինչո՞ւ մայթին վրայ էր ինք։ Դեռ երէկ ընդարձակ սրահի մը մէջ էր, հանգստաւէտ անկողինի մը մէջ, Աւետիսն ու Կարօն իր

աջ ու ձախ կողմերը, և այդպէս, հարիւրաւորներ իրեն պէս։ Ինչո՞ւ այդ օր առանձին էր, մայթին վրայ, կարճ ու նեղ վերմակի մը փաթթուած։

Յիշեց...

Երկու օր առաջ որբանոցի տնօրէնը ըսած էր, թէ ամէն ոք իր ծնողքին քով պէտք է երթայ, վաղն իսկ, վաղն իսկ։ Սակայն անոնք որ ծնող չունէին ո՞ւր, ո՞ւր, հարցուցած էին որբերէն շատեր։ Ամէն տեղ՝ բայց հոս մի մնաք, ըսած էր տնօրէնը բարկացած։

Դարձեալ նոյն կարծր հարուածը, սակայն աւելի ուժգին՝ ոտքերուն, յետոյքին, գլխուն...

— Ում, ում, ում...

Սողմոն նստաւ։ Վեր առաւ աչքերը։ Միջահասակ մարդ մըն էր, ճարպոտ, գինեմոլի այտերով, որ կը փչար ու բաներ մը կը կրկնէր։ Շատ բարկացոտ մարդ մըն էր ան ու հարուածելու գիւղի մը մէջ։ Շուտով հաւաքեց կարճ ու նեղ վերմակը և փորձեց քալել, սակայն ո՞ւր...։

Եթէ որբանոցի մէջ ըլլար, գիտէր թէ ո՛ւր պիտի երթար, ի՛նչ պիտի ընէր։ Կարօն, Աւետիսը և ինք (երրորդութիւն կը կոչէին զիրենք) դասարանի մէջ, բլուրներու վրայ կամ խոհանոցի շուրջ։ Այո՛, եթէ որբանոցի մէջ ըլլար, գիտէր թէ ի՛նչ պիտի ընէր։ Իսկ հո՞ս, մայթին վրա՞յ...։

Զգաց թէ անօթի էր և շատ անօթի։ Քալեց անծանօթ ճամբաներէ, կարճ ու նեղ վերմակը անութին տակ։ Քալեց, սակայն չհանդիպեցաւ որբանոցի ճաշարանին կամ անոր նմանող ոեւէ ճաշարանի։ Քալեց ամբողջ կէս օր ու երբ այլեւս չկրցաւ քալել, դրաւ վերմակը մայթին վրայ ու նստաւ։ Մօտիկ տեղէ մը խորտիկի խենթեցնող հոտը չոյեց ռունգերը։ Քալեց այդ ուղղութեան։ Մարդիկ փոքր

սեղաններու շուրջ կ'ուտէին ու կը խմէին։ Ինքն ալ ներս մտաւ վերմակը միշտ անութին տակ։ Մարդիկ տարօրինակ նայուածքներ փոխանակեցին։ Ոմանք ծիծաղեցան։ Ճաշարանապետը խորհելով թէ ստահակ մըն է, ըսաւ.

— Հոս ամէն ինչ դրամով է։

— Դրամ ունիմ, ըսաւ Սողոմոն հպարտութեամբ։

Բերին երկու տեսակ կերակուր, նաև խորտիկ։ Սողոմոն կերաւ այնպէս, ինչպէս կ'ուտէր որբանոցի մէջ։ Բերին նաև պտուղ։ Կերաւ։ Եւ երբ զգաց թէ կշտացած էր, ոտքի ելաւ, առաւ վերմակը անութին տակ և երկարեց տասը դահեկաննոցը զոր ունէր։

— Տասը դահեկա՞ն, ըսաւ ճաշարանապետը բարկացած. ո՞ւր կարելի է տասը դահեկանով ա՛յսչափ կերակուր ուտել։

— Մինչև հիմա ես ո՛չ մէկ դահեկան վճարած եմ կերակուրի համար, ըսաւ Սողոմոն։

— Ո՞ւր, ո՞ւր կայ եղեր ձրի կերակուր, ըսաւ ճաշարանապետը Սողոմոնին օձիքէն բռնած։

— Որբանոցը, մեր որբանոցը ո՛չ ոք դրամ կը պահանջէր, ըսաւ Սողոմոն վախցած։

— Որբանո՞ցը, ըսաւ ճաշարանապետը վայրի ձայնով մը: Հոս որբանո՞ց է։

Սողոմոն սարսափեցաւ, դողդղաց։

Ճաշարանապետին համար մեծ անակնկալ մը չեղաւ այս դէպքը։ Նման պարագայ մը պատահած էր երկու ամիսներ առաջ։ Պատանիներ դուրս կը ձըգուէին որբանոցէն, և անոնք կը շփոթէին դուրսի կեանքը, որբանոցի կեանքին հետ։ Ահա 12 տարեկան պատանի մը, կանգնած բարբարոս պեխերով ճաշարանապետի մը դիմաց։

— Դրա՛մ, կամ պէտ՛ք է աշխատիս հոս, ըսաւ ճաշարանապետը կոշտ բառերով։

— Կ'աշխատիմ, ըսաւ Սողոմոն քիչ մը ուրախ, եթէ ձրի կերակուր տաս։

Եւ Սողոմոն եղաւ սպասեակ։

* * *

Սողոմոն... Սոլոմոն... Սիւլէյմէն... ու ձայներ՝ մերթ կիրթ ու շոյող, մերթ կոշտ ու վայրի, կը բարձրանային ամէն անկիւնէ, ամէն սեղանէ ու կ'ըլլային խառնանուագ, պատանի սպասեակին պատանի ուղեղին մէջ։ Սողոմոն կը վազէր բոլորին, սակայն իր վազքին մէջէն իսկ կը խորհէր այս նոր կեանքին մասին, որ այնքան զարմանալի և տարօրինակ կը թուէր իրեն։

Հոս բոլոր մարդիկ ազգութիւններու բաժնուած՝ տարբեր լեզուներ կը խօսէին, տարբեր սովորութիւններ ունէին, տարբեր բնաւորութեամբ։ Ազգերն ալ իրենց կարգին դասակարգերու բաժնուած էին։ Լաւ ուտողներու և գէշ ուտողներու դասակարգ։ Լաւ հագնողներու և գէշ հագնողներու դասակարգ։ Իսկ դասակարգերն ալ՝ խումբերու։

Սակայն ահա տխուր պարագան։ Ինք՝ Սողոմոն, կը պատկանէր գէշ ուտողներու, գէշ հագնողներու դասակարգին։ Աւելին. մարդիկ այդ ճաշարանէն ներս մինչ կը հրամայէին իրեն. երբեմն արհամարհանքով, երբեմն կարեկցութեամբ կը նայէին։ Չկար երգ, չկար ծիծաղ, չկար կատակ այդ ճաշարանէն ներս։ Կար բիրտ բառերու, բարկացոտ նայուածքներու, նախատինքի, նոյնիսկ հայհոյանքի (ճաշարանապետին կողմէ) մըտրակում մը, հեւ ի հեւ վազք մը արեւածագէն մինչև

ուշ գիշեր։ Ու երբ պարտասած, ուզէր պահ մը հանգչիլ, ճաշարանապետը ծուռ կը նայէր, աղա եղար կ՚ըսէր, և դեռ ուրիշ խօսքեր, որոնց իմաստին չէր կրնար թափանցել։ Սողոմոն ոտքի կ՚ելլէր ու կ՚ապաստանէր կորսուած գարուններու յիշատակին մէջ։ Ի՞նչ լաւ էր որբանոցի կեանքը։ Ամէն ոք հոն նոյն լեզուն կը խօսէր, նոյն կերակուրը կ՚ուտէր, նոյն հագուստը կը հագնէր։ Հոն, ո՛չ ոք կը հրամայէր իրեն, ո՛չ ոք արհամարհանքով կը նայէր, ո՛չ ոք կը նախատէր, ու հոն, հոն, ի՞նչ լաւ էր կեանքը... «Սողոմոն... Սողոմոն... Սիւլէյմէն...», ու կ՚ընդհատուէր երազը։

Ամէն Կիրակի Սողոմոն առիթը կ՚ունենար օդ և արև ծծելու պողոտաներու վրայ ու պողոտաներէ անդին։ Սակայն հոն ալ նոյն բաժանումները, նոյն խաւերը։ Մարդիկ ինքնաշարժներու մէջ, պողոտաներու շքեղութեան մէջ, ծանրագին զգեստներով, շողշողուն կօշիկներով, փողկապներով։ Ուրիշներ՝ սրճարաններու մէջ, բացօթեայ պարտէզներու մէջ, խրախճանքէ ետք։ Եւ դեռ ուրիշնե՛ր, ուրիշնե՛ր, իրենց ընտանիքի անդամներով, իրենց թոմպուլիկ թոմպուլիկ զաւակներով... կը տեսնէր այս բոլորը։ Իսկ ի՛նք... իրենպէսնե՛րը... ինչո՞ւ, ինչո՞ւ զրկուած էին այս բոլորէն: Ի՞նչ էր իրենց յանցանքը, իրենց մեղքը։ Եւ «ինչու»ներ կը բարդուէին պատանի ուղեղին մէջ ու կը կազմէին հանգոյցներ, կը կազմէին թնճուկներ, ջղային անհանդիստ վիճակ մը ստեղծելով Սողոմոնին համար։ Եւ երբեմն կ՚ուզէր այս բոլորին պատճառը գիտնալ։ Կը հարցնէր շուրջիններուն։ Կը ծիծաղէին։ Կեանքը այսպէս եկած է ու այսպէս ալ պիտի երթայ, կ՚ըսէին։ Սակայն կարելի չէ՞ր այս կեանքը փոխել, հարց կու տար Սողոմոն ինքնիրեն։

***

Ու օր մը, դարձեալ Կիրակի, երբ Սողոմոն արեւոտ պողոտաներու մէջ աննպատակ կը թափառէր, թնճուկներ լուծել փորձելով, ահա հանդիպեցաւ որբանոցի իր ամենէն սիրելի բարեկամին՝ Աւետիսին։ Ուրախութիւնը արեւի պէս ցաթեցաւ ներսիդին, ու փարատեց շատ մը մթութիւն: Պահ մը նայեցան իրարու, յիշեցին անցեալի անուշութիւնները ու... գըրկուեցան։

Նախ՝ պատմեցին իրենց տխուր ներկայէն, կեանքի այս անարդարութենէն: Յետոյ պատմեցին արեւոտ անցեալէն: Աւետիս ներկայացուց իր նոր ընկերները՝ Փայլակը և Կայծակը: Անոնք ուրախ էին չորսով: Ամէն Կիրակի կը պտըտէին, կը կատակէին, կ'երգէին կամ երգել կը փորձէին, մոռնալով կեանքը իր մութ և մռայլ երեսներով։ Անոնք ամբողջութիւն մըն էին չորսով։

Ուրիշ Կիրակի մը Սողոմոն հանդիպեցաւ որբանոցի իր միւս բարեկամին՝ Կարոյին։ Անոր հետ ալ ողջագուրուեցաւ։ Անոր ալ պատմեց իր տխուր ներկայէն, կեանքի անարդարութիւններէն։ Կարօն ալ քակեց իր նոր կեանքին մէկ կծիկը։ Յետոյ Կարօն ներկայացուց իր նոր ընկերը՝ Արմէնը։ Սողոմոն ալ ուզեց ներկայացնել իրենինները, սակայն անոնք անհետացած էին։ Դիպուածի վերագրեց այս պարագան։ Ու անոնք պտըտեցան երեքով, խնդացին, կատակեցին, քիչ մըն ալ երգեցին հին ու անոյշ երգերէն...։

Յաջորդ Կիրակի երկա՜ր սպասեց Սողոմոն իր նախկին ընկերներուն։ Չերեւցան անոնք։ Ի՞նչ պատահած կրնար ըլլալ։ Հիւանդութի՞ւն, արկա՞ծ։ Ու օր մը, դիպուածով, տեսաւ զանոնք։

— Ո՞ւր էք, ո՞ւր էք, պոռաց Սողոմոն ձայնին մէջ համակ ուրախութիւն դրած։

— Դուն այլեւս մեր խումբին չես պատկանիր, ըսաւ Փայլակ, որ հազիւ 14 տարեկան կու գար։

Սողոմոն զարմացաւ, ուզեց պատճառը գիտնալ։ Անոնք ըսին թէ ինք Կարոյին խումբին հետ պտըտած էր, անոնց հետ խօսած, անոնց հետ երգած։

— Ի՞նչ է տարբերութիւնը անոնց եւ ձեր միջեւ, հարցուց Սողոմոն շուարած։

— Անոնք Հ... խումբին կը պատկանին, իսկ մենք՝ Դ... խումբին։

— Բայց անոնք ալ հայեր են, մենք ալ։ Անոնք ալ գէշ կ'ուտեն, մենք ալ։ Անոնք ալ գէշ կը հագնին, մենք ալ։

— Սակայն անոնք մեզի պէս չեն խորհիր, մեզի պէս չեն գործեր, ըսաւ Կայծակ որ հազիւ 13 տարեկան կու գար։

— Ի՞նչ է տարբերութիւնը անոնց եւ ձեր խորհածին միջեւ, հարցուց Սողոմոն։

— Միակ տարբերութիւնը սա է, թէ անոնք սխալ կը խորհին, իսկ մենք՝ ճիշդ. անոնք սխալ կը գործեն, իսկ մենք...

— Եւ քանի որ անոնք մեզի պէս չեն խորհիր, հայ չեն կրնար ըլլալ, ընդմիջեց Փայլակ։

— Սակայն ո՞վ ըսաւ թէ դուք ճիշդ կը խորհիք, իսկ անոնք՝ սխալ, հարցուց Սողոմոն այս հանգոյցը լուծելու յոյսով։

— Մենք կը խորհինք ու կը գործենք այնպէս, ինչպէս մեր մեծերը կը թելադրեն։ Ու մեր մեծերը սխալ չեն խորհիր, ըսաւ Կայծակ։

— Ուրեմն ես ի՞նչ ընելու եմ որ ձեր խումբին պատկանած ըլլամ, հարցուց Սողոմոն, իր ընկերները կորսնցնելու վախէն շփոթած։

— Շատ պարզ, ըսաւ Աւետիս։ Նախ՝ պէտք չէ անոնց հետ պոռալ. երկրորդ՝ պէտք է զանոնք տանիս (տանի՛լ, կրկնեց Սողոմոն ու ակամայ այդ գաղափարը արձագանգեց շրթներուն վրայ). երրորդ՝ պէտք է ծեծես կամ նոյնիսկ սպաննես զանոնք (սատկեցնես ընդմիջեց Փայլակ) եթէ մեր մեծերը այդպէս կը հրամայեն։

— Մեռցնե՛լ, ըսաւ Սողոմոն սարսափած։ Աւետի՛ս, չէ՞ որ մենք անբաժան ընկերներ էինք, երրորդութիւն մը։ Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս ծեծել Կարօն, և կամ մեռ... (ու չկրցաւ բառը արտասանել)։

— Այդ ընկերութիւնը որբանոցին մէջ մնաց, հոս ամէն ինչ տարբեր է, ըսաւ Աւետիս արհամարհանքով։

Սողոմոն լուռ մնաց պահ մը։ Անանուն թուլութիւն մը անցաւ միսերէն, յետոյ փլչելու զգայութիւն մը, և ծեծելու, մեռցնելու գաղափարին սարսափը։

Երբ ջիղերը խաղաղեցան, Սողոմոն տրամաբանեց.

«Ուրեմն գէշ ուտողներն ու գէշ հագուողներն ալ խումբերու բաժնուած են, ըսաւ մտովին։ Ու այս բաժանումը մեզմէ կախում չունի, այլ՝ լաւ ուտողներէն և լաւ հագնողներէն։ Աւելին. զիրար սիրելն ու ատելն ալ անոնցմէ կախում ունի։ Զիրար ծեծելն ու սպաննելն ալ անոնցմէ, ամէն ինչ անոնցմէ կախուած է, անոնց մէկ խօսքէն կամ բառէն»։

Նայեցաւ չորս դին։ Կը հեռանային անոնք։ Յանկարծ ժամանակը կարծես կանգ առաւ Սողոմոնին համար։ Անցեալ, ներկայ, ապագայ փշրուեցան գինիի սրուակի մը պէս։ Ա՜յսչափ ատելութիւն բարեկամներէ... ինչպէ՞ս բացատրել, կ՚ըսէր մտովին։ Յուսահատութիւն և տառապանք պատեցին Սողոմոնին զգայարանքները իրենց բովանդակ ծաւալով, և եղաւ

ամէն ինչ սեւ, մութ, քաոսային:

Պէտք է փախչիլ մարդոցմէ, փախչիլ ընկերութենէ կազմելու համար երիտասարդը պատանիին մէջ ու մարդը՝ երիտասարդին մէջ: Ու այդպէս ալ ըրաւ Սողմոն:

Առանձին էր ան, բոլորովին առանձին: Ուզեց այդպէս մնալ ու այդպէս ալ մնաց: Մենութեան պահերուն, յաճախ որբանոցը կենդանութիւն կը ստանար վառ եւ պայծառ գոյներով, ուր ամէն ինչ հաւասարութիւն էր եւ եղբայրութիւն: Ուր ամէն ինչ գեղեցիկ ամբողջութիւն մըն էր: Ինչո՞ւ կարելի չէր նոյն այդ կեանքը կիրարկել քաղաքներու մէջ, ժողովուրդներու մէջ, ամէն տեղ, ինչո՞ւ... եւ «ինչու»ներ կը վերածուէին հսկայ կեռերու, ուրկէ կը կախուէր Սողմոն, մահապարտի մը անձկութեամբ: Թէեւ ժամանակը փարատեց մաս մը այդ թանձր խաւարէն ու կեռերու սարսափէն, սակայն կեանքը միշտ ալ գորշ էր Սողմոնին համար, ուր սեւ գիծեր հաստ էին ու շատ:

Թաւալեցան տարիները անիւներու հանդարտ գնացքով: Ո՛չ վայրէջք եւ ո՛չ ալ վերելք՝ Սողմոնին համար: Եւ արդէն ան մենութեան կարծր պատեան մը չինած էր, անհաղորդ կեանքի եռուզեռին: Նոյնիսկ 1939ին, երբ աշխարհ ցնցուեցաւ իր յետին մասնիկներով, ու մարդիկ ոչխարներու սարսափով ապահով վայրեր խուժեցին, Սողմոն չշեղեցաւ իր ուղիէն: Գործէն տուն ու տունէն ալ գործ: Կեանքը ուրիշ ձեւ չէր կրնար ըլլալ Սողմոնին համար աշխարհի մը մէջ, ուր ամէն ինչ խումբերու բաժնուած էր, խաւերու: Ուր ամէն ինչ դասակարգ առ դասակարգ կը ճիւղաւորուէր մինչեւ յետին անհատը: Եւ չկար, կամ չէր կրցած գտնել մէկը, որ իրեն նմանէր, իրեն պէս խորհէր, իրեն պէս գործէր:

Թաւալեցան տարիները անիւներու հանդարտ գնացքով, Սողմոնին համար՝ անշուշտ:

* * *

Ու ահա դարձեալ սովորական Կիրակի մը, երբ սովորականէն մեծ չէնքի մը առջեւէն կ'անցնէր Սողոմոն, սովորականէն բարձր ու տարօրինակ աղաղակներ լսեց։ Կեանքի մէջ ի՞նչ երեւոյթ կրնար այսպիսի աղաղակներ խլել մարդոցմէ, ըսաւ Սողոմոն ու մտաւ ներս։

Ընդարձակ սրահի մը մէջ մարդի՛կ, մարդի՛կ բլուրներու պէս, լեռներու պէս իրարու վրայ դիզուած կը ծափահարէին, կ'աղաղակէին, կը պոռային, դարձեալ կը ծափահարէին։ Այսպիսի խելայեղ աղաղակներ հանելու համար, մարդիկ կա՛մ խենթ ըլլալու են և կա՛մ ալ հսկայ գանձերու տիրացած, կ'ըսէր Սողոմոն մտովին։

Երբ ծափ ու աղաղակ դադրեցան, Սողոմոն տեսաւ դրօշակներով զարդարուած բեմին վրայ մարդ մը, որ կը խօսէր։ Եւ այդ մարդը կը խօսէր իր ջիղերուն բովանդակ պրկումով, արիւնին բովանդակ ջերմութեամբ, զգայարանքներուն բովանդակ լարուածքով ու սրտին կրկնակ զարկով։ Կը խօսէր ան յորդող գետի մը առատութեամբ և աւերով։ Երբեմն կը պոռար, որպէս զի ունկնդիրներ ապրէին իր զգացումներուն հոծութիւնը ու հաւատային իր բառերուն անկեղծութեան, իր խօսքերուն ապագայ իմաստին։

Բարձրախօսը աւրուած ըլլալուն, Սողոմոն քիչ բան լսեց, սակայն այն ինչ որ լսեց, նոր ու անամպ երկինք մը պարզեց իրեն համար. նոր աշխարհ մը այնպէս, ինչպէս ինք կ'երեւակայէր։

... «Սովետ երկիրներու մէջ չկայ թշուառ, չկայ դժգոհ, չկայ ստրուկ։ Հոն երջանիկ է գիւղացին, երջանիկ է բանուորը, երջանիկ է աշխատաւորը, երջանիկ՝ բոլորը, բոլո՛րը...։ Որովհետև անոնք ունին

հող, ունին օճախ, ունին մեքենայ։ Որովհետեւ ապահով է անոնց ներկան, ապահով է անոնց ապագան, ապահով՝ գալիք բոլոր սերունդներու ապագան։

. . . .

. . . . «Խորհրդային Միութեան մէջ չկան խմբակներ, չկան դասակարգեր։ Հոն կայ միայն մէկ դասակարգ. առողջ և երջանիկ մարդոց դասակարգը։ Երջանիկ բանուորներ, երջանիկ աշխատաւորներ, երջանիկ մտաւորականներ եղբայրացած են իրարու լուսաւոր բարձրութեան մը վրայ. . . . .

«Չկան լեռներ ու ձորեր ազգերու միջեւ։ Հոն 16 այլացեղ և այլակրօն ազգեր եղբայրացած՝ կը կռուին Կարմիր Բանակի խիտ շարքերուն մէջ, Խորհրդային Միութեան դրօշին տակ։ . . . .

«Մեր փոքր հայրենիքը՝ Խորհրդային Հայաստանը, մէկ առողջ մասը կը կազմէ այդ հզօր միութեան (ծափե՛ր... ծափե՛ր...) . . . .

«Բոլոր ընկճուած և հայրենազուրկ ժողովուրդներ, բոլոր տառապող ազգեր, պիտի ունենան իրենց հայրենիքը, իրենց հողն ու օճախը, և պիտի ըլլան նոյնքան երջանիկ, երբ Սովետ դրօշակը ծածանի Պերլինի սիրտին, ֆաշիստ և Նացի ոճրագործներու գլխակոյտին վրայ»։ (Խելայեղ ծափեր և բարձրաղաղակ հուրրաներ)։

Սողմոն լսեց այս բոլորը, սակայն կարելի՞ էր հաւատալ։ Թերեւս կ'երազեմ, ըսաւ մտովին։ Շօշափեց ինքզինքը, շօշափեց շուրջինները...։ Ո՛չ, երազ չէր։ Թերեւս այդ մարդը կը կատակէր, կը ստէր։ Սակայն կարելի՞ էր ստել երբ հազարաւորներ կը ծափահարէին։ Որբանոցին մէջ իրենք կը ծափահարէին միայն լաւ և խելացի խօսքեր ըսողներուն։

Ուրեմն, այն ինչ որ կը լսէր, ճիշդ էր։ Ուրեմն, Խորհրդային Միութիւն կոչուած երկրի մը մէջ չկային

թշուառներ, չկային ստրուկներ, չկային անգործներ։ Ուրեմն հոն կար միայն ուրախ և երջանիկ աշխատաւորութիւն մը զանազան ազգերէ, զանազան ցեղերէ, որոնք եղբայրացած էին միևնոյն դրօշակին շուրջ։ Սակայն ամենէն կարևորը սա վերջին մասն էր։ Բոլոր զրկուած ու տառապող ժողովուրդներ, բոլոր անտէր ու անհայրենիք ազգեր, պիտի ունենային իրենց հայրենիքը, իրենց հողն ու օճախը, և պիտի ըլլային նոյնքան երջանիկ, ինչպէս Խորհրդային Միութեան ժողովուրդները, երբ իյնար Պերլինը և կարմիր դրօշակը ծածանէր Ֆաշիստ և Նացի գլխակոյտին վրայ։ Եւ Սողմոն կրկնեց այս վերջին նախադասութիւնը մի քանի անգամներ։

Երբ դուրս ելաւ, լոյս մը, լոյսեր, արև կար ներսիդին...։ Եւ Սողմոն փարեցաւ այդ լոյսին, հաւատքի վերածուած խանդավառութեամբ, նորընծայի մը ջերմեռանդ նուիրումով։ Փարեցաւ այդ լոյսին և կեանքին մէկ անբաժան մասը դարձուց զայն։

***

Կ'ուշանար Պերլինի անկումը։ Սպասումը տենդի մը վերածուած էր ու այդ տենդը կը սպառէր Սողմոնը։ Սակայն Սողմոն չյուսահատեցաւ։ Յաճախ կը հարցնէր շուրջիններուն.

— Ե՞րբ պիտի իյնայ Պերլինը։

Ոմանք կը ծիծաղէին. ուրիշներ դեռ շատ կայ, կ'ըսէին. իսկ ուրիշներ մերինները մօտեցան, կ'ըսէին։ Սողմոն երբեմն կը յուսահատէր, երբեմն հին օրերու տխրութիւնը կ'ապրէր, սակայն երբ յիշէր այդ օրուան բանախօսութիւնը, շուտով կը յուսադրուէր, կ'երիտասարդանար...։ Այդ մարդը սուտ չի խօսեր, հազարաւորներ անհիմն խօսքերու համար չեն ծափահարեր, կ'ըսէր մտովին։

Եւ Սողմոն սպասեց Պերլինի անկումին՝ տենդով և հաւատքով։

Ու գիշեր մը, ընդոստ արթնցաւ ան։ Աղմուկ, աղաղակ, պոռչտուք, կեցցէներ, հուռռաներ և դեռ անանուն ձայներ ու կանչեր։ Դուրս ելաւ զարմացած։ Մարդիկ տարօրինակ աղաղակներ կ'արձակէին, կը վազվռտէին, կ'երգէին, կը պարէին։ Հարցուց չուրջիններուն։ Ոմանք ըսին, թէ դահլիճը հրաժարեր է եղեր. ուրիշներ ըսին, թէ հացին գինը պիտի աժաննայ եղեր, սակայն երբ Սողմոն խառնուեցաւ ամբոխին, իմացաւ իրականութիւնը։ Պերլինը ինկած էր։ Կարմիր դրօշակը կը ծածանէր Պերլինի սիրտին վրայ։

Ուրախութիւնը ա՛յնպէս խուժեց ջիղերէն ներս, որ Սողմոն պահ մը կորսնցուց իր հաւասարակշռութիւնը և սկսաւ վայրի աղաղակներ արձակել։ Երբ ջիղերը խաղաղեցան, անսահման ուրախութիւն մը ծաւալեցաւ ներսիդին։ Ուրեմն վաղը յաճախորդներ պիտի չհրամայէին իրեն։ Ճաշարանապետը պիտի չքարկանար, պիտի չհայհոյէր։ Ուրեմն ինքն ալ լաւ պիտի ուտէր, լաւ պիտի հագնէր։ Ուրեմն ինքն ալ տուն պիտի ունենար, կին, զաւակներ... Այս բոլորը պիտի իրականանային քանի որ Պերլինը ինկած էր, քանի որ Կարմիր Բանակը ջախջախած էր ֆաշիստ և նացի բանակները։

Ամբողջ գիշերը Սողմոն ըրաւ այնպէս, ինչպէս հազարաւորներ կ'ընէին: Կարմիր դրօշակ մը ձեռքին, պոռաց, աղաղակեց թոքերուն վայրի պրկումով։ Վազեց քաղաքին բոլոր պողոտաներէն հեթանոս խանդով մը։ Ճօճեց ձեռքերը յաղթական նիզակներու պէս և պարեց ու երգեց ծանօթ ու անծանօթ երգեր, արիւնին բովանդակ թափով, մինչև առաւօտ։

Առաւօտուն, այդ խառնիճաղանճին մէջ Սողմոն

հանդիպեցաւ իր հին, հին բարեկամին՝ Աւետիսին, սովորական Փայլակներով և հասարակ Կայծակներով շրջապատուած։ Սողմոն յիշեց որբանոցի մտերմութիւնը ու փաթթուեցաւ վիզին։ Համբուրեց։ Պերլինը ինկած է, ըսաւ. մարդիկ հաւասար են, մարդիկ եղբայրներ են, մենք եղբայրներ ենք, և դեռ ուրիշ բաներ ալ պիտի ըսէր, սակայն... ինչո՞ւ այդ մութ և աղտոտ ժպիտը Աւետիսին։ Ինչո՞ւ այդ ցուրտ ու անտարբեր կեցուածքը, ինչո՞ւ...։ Սողմոն չկրցաւ այդ «ինչու»ներուն պատասխանել և ալիք մը բազմութիւն, բաժնեց զանոնք իրարմէ՝ հեռո՜ւ, հեռո՜ւ...։ Քիչ ետք Սողմոն գտաւ ինքզինքը քաղաքին ամենէն մեծ հրապարակին վրայ. խառնիխուռն մազեր, անքնութենէ ուռած աչքեր և չոր ու խեղդուած կոկորդ մը։ Սակայն դեռ նոյն խանդավառութիւնը, նոյն ոգեւորութիւնը նոյն թափով, նոյն ուժգնութեամբ։

Պահ մը ետք ամբոխը խուժեց քաղաքին հայաբնակ թաղերը առաջնորդող պողոտան։ Եւ ահա ցանցառ բազմութեան մէջէն, փոքր խումբի մը կեդրոնը. Սողմոն տեսաւ այդ նոյն մարդը, որ ամիսներ առաջ բանախօսած էր մեծ սրահի մը մէջ։ Վազեց։ Ուզեց խօսիլ հետը։ Ուզեց ըսել թէ առանց իրեն զրկուած պիտի ըլլար ուրախութեան այս գերագոյն պահէն։ Ուզեց մտերմանալ, ուզեց եղբայրանալ...։

Մօտեցաւ խումբին։ Ձգեցին։ Ըսաւ թէ շատ կարեւոր բաներ ունէր ըսելիք։ Շատ զբաղած է, ըսին։ Սակայն Սողմոն անպատճառ ուզեց տեսակցիլ, գէթ շնորհակալութիւն մը յայտնել։ Բարկացան։ Քիչ ետք ինքնաշարժ մը եկաւ կարմիր դրօշակներ պարզած։ Այդ փոքր խումբը ինքնաշարժին մէջ տեղաւորուեցաւ: Սողմոն ուզեց ինք ալ հեծնել: Ձգեցին. Նոյն-

իսկ հրեցին։ Ինքնաշարժը յառաջացաւ հայաբնակ թաղերու ուղղութեամբ։ Սողմոն պոռաց, կանչեց, որպէսզի զինք ալ ընդունին։ Լսել չուզեցին։ Զայրացաւ Սողմոն։ Ինչո՞ւ չէին ձգեր զինք։ Չէ՞ որ Պերլինը ինկած էր։ Չէ՞ որ մարդիկ հաւասար պիտի ըլլային, մարդիկ՝ եղբայրներ։ Շուարած կեցաւ պահ մը։ Ապրեցաւ անցեալի տխրութենէն վայրկեան մը, երկու, և այդ խորունկ տխրութեան մէջ ան փորձուեցաւ փշրել ամէն երազ, հասնելու համար կեանքի վերջակէտին։ Սակայն շուտով տրամաբանեց.

«Այդ մարդիկը անպատճառ ներկայ չէին եղած այդ մեծ հաւաքոյթին. կամ չէին ըմբռնած այդ բանախօսութեան իմաստը. և կամ անոնք նոյն բառերուն տարբեր իմաստ կու տային։ Պերլինի անկումը դասակարգերու բնաջնջումն էր, հաւասարութեան և եղբայրութեան յաղթանակը։ Պերլինի անկումը նոյն իմաստը ունէր այդ մարդուն համար, որ բանախօսած էր ամիսներ առաջ։ Ու այդ մարդը չտեսաւ զիս։ Եթէ տեսած ըլլար, պիտի ուզէր որ քովը նստէի, խօսակցէի, մտերմանայի։ Այդ մարդը պիտի ընէր ամէն ինչ որ հաւասարութիւն էր և եղբայրութիւն։ Պիտի խօսակցիմ այդ մարդուն հետ, անպատճառ, անպատճառ», ըսաւ Սողմոն մտովին ու վազեց ինքնաշարժին ետեւէն, կարմիր դրօշակը բարձր բռնած։

Ամբոխը պարպուած էր հրապարակէն։ Միայն ինք մնացած էր։ Ուրեմն այդ նոյն մարդը նոր բաներ պիտի խօսէր ժողովուրդին, նոր իրականութիւններ՝ զորս ինք բնաւ չէր լսած։ Ինքնաշարժը կը սուրար։ Սողմոն թափ տուաւ պարտասած անդամներուն, վազեց, կարմիր դրօշակը միշտ բարձր բռնած. ու միշտ ալ պոռալէն.

— Կեցցէ՛ Խորհրդային Միութիւնը, կեցցէ՛ Խոր-

հրդային Հայաստանը (տուն, ընտանիք, զաւակներ) կեցցէ՛ Կարմիր Բանակը...

Մօտեցաւ հայաբնակ թաղերուն: Ընդարձակ դաշտի մը մէջ, ամբոխը, հսկայ ալիքներու կշռոյթով կը տատանէր, մինչ մէկը բարձր տեղէ մը կը պատրաստուէր խօսելու: Այո՛, այդ մարդն էր, այդ մարդը որ դարձեալ պիտի խօսէր ու այս անգամ, ո՛վ գիտէ, ի՞նչ երազներ ձեւ ու մարմին պիտի առնէին...: Արտակարգ ճիգի մը մէջ Սողմոն պրկեց ջիղերը, պրկեց ծնդերները ու խոյացաւ...: Բազմութիւնը կը պոռար ու կ'աղաղակէր. կեցցէներ ու hուրրաներ հազարաւոր կոկորդներէ յաղթական չեփորներու պէս կը լեցնէին անշրջափակ միջոցը: Այդ մրրկոտ խանդավառութեան Սողմոն ուզեց անպատճառ ներկայ գտնուիլ: Քիչ մը եւս պրկեց ջիղերը, քիչ մը եւս բացաւ սրունքները, քիչ մը եւս փորձեց բարձր աղաղակել.

— Կեցցէ՛ Խորհրդային Միութիւնը (եղբայրութիւն, հաւասարութիւն), կեցցէ՛ Կարմիր Բանակը (ընտանիք, զաւակներ)... կե... ց... ց... է՛...

* * *

Երեք հոգի մօտիկ դարմանատուն մը փոխադրեցին երիտասարդ մը զգայազիրկ, անկենդան, որուն պրկուած ձեռքերուն մէջ կարմիր դրօշակ մը կար:

Բժիշկը կարճ քննութենէ մը ետք յայտնեց.

— Ուղեղին մէջ երակ մը պայթած է:

* * *

Լրագրավաճառ մը Պերլինի անկումը կը պոռար...

Բանուոր մը անգործ տուն կը վերադառնար...

Երեք հոգի մեռել մը կը թաղէին որ երբեմն Սողմոն, երբեմն Սոլոմոն և երբեմն ալ Սիւլէյման կը կոչուէր...:

Մայիս, 1945

ՍԻՐՏԸ

Երբ և ուր որ հանդիպէր ինծի, նոյն հարցումը կ'ուղղէր, նոյն հետաքրքիր շեշտով.

— Ի՞նչ նորութիւն...:

Եւ երբ գոհացուցիչ պատասխան մը չստանար՝

— Մեր գործը այսպէս եկած է և այսպէս ալ պիտի երթայ, կ'ըսէր ու կը հեռանար ափ մը լեցնող ձեռքերը շօյելէն։

***

Գէորգ Զավուշին հետ մեր բարեկամութիւնը կը սկսի այն օրէն, երբ աղգեր վար առին իրենց բարեկամութեան պիտակները։ Պատերազմը շատ մը յուսալքուածներ կեանքի կանչած էր, բայց մանաւանդ Գէորգ Զավուշը։ Վաթսունը անց այդ փէտային, որ քսան տարիներ լեռներու կեանքը ապրած էր, չէր կրնար չվերածնիլ պատերազմի մէջէն։ «Եթէ անցեալ պատերազմը մարեց ամէն հրագ, թերևս այս պատերազմը վառէ այդ հրագները։ Եթէ անցեալին տուինք մեր արիւնէն և ոչինչ ստացանք, թերևս այս անգամ տանք ու կրկնապատիկը առնենք», կ'ըսէր Գէորգ Զավուշ երիտասարդացած, երբ ամէն անգամ խօսակցութիւնը պատերազմի շուրջ դառնար։

Սակայն խանդավառութեան այդ օրերուն, Գէորգ Զավուշին մեծագոյն դժբախտութիւնը իր անգրագէտ ըլլալն էր։ Չէր կրնար կարդալ, ո՛չ իսկ կրնար անունը գրել։ Մեր գիւղին մէջ հայերէն գիրք չկար և որուն քով որ գտնուէր, կախաղանի կ'արժանանար, կ'ըսէր ան երբ իր այդ դժբախտութեան մասին խօսէր։

Երբեմն կու գար ան քովս և կը խնդրէր որ լրագիր կարդայի իրեն։ «Սանկ կարեւոր լուրերէն, մեզ հետաքրքրող լուրերէն», կ'ըսէր ու կը նստէր քովս, և լարուած ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր։ Յաճախ կ'ընդմիջէր զիս, կը վերլուծէր իւրաքանչիւր նախադասութիւն, իւրաքանչիւր բառ, եզրակացութիւններ կը հանէր, և իր կեանքէն փոքր դրուագներ պատմելէ ետք, կը հեռանար, «դեռ այս պատերազմը շատ ջուր կը վերցնէ», ըսելով։

Երբ Գերմանները Խորհրդային երկիրներու վրայ յարձակեցան, Գէորգ Զավուշին հետաքրքրութիւնը կրկնապատկուեցաւ։ Սակայն երբ Սովետական յարձակողականը սկսաւ, ա՛լ գրեթէ միշտ քովս էր ան։ Կարծես քսան տարիներ երիտասարդացած ըլլար վաթսունամեայ այդ մարտիկը։ «Ո՞ւր հասան մերինները, ո՞րչափ գերի բռնեցին», կը հարցնէր կայտառ ու խանդավառ, և կը խնդրէր որ քարտէսին վրայ ցոյց տայի իւրաքանչիւր քաղաք, իւրաքանչիւր գիւղ։ Կը նայէր ակնապլիշ, մատովը կը չափէր, բաւական մօտեցեր են մերինները, կ'ըսէր ու կը հեռանար, «ա՛խ, այս պատերազմին վախճանն ալ կը տեսնե՞մ», ըսելով։

Վերջացաւ պատերազմը, և Գէորգ Զավուշին ուրախութիւնը փշրեց սովորական չափն ու սահմանը և յորդեցաւ այդ փխրուն կառուցուածքը քանդելու աստիճան։ Սակայն ան գիտցաւ իր ուրախութիւնը սանձել, որովհետև դեռ չէին իրականացած իր երազները։

Երկու-երեք շաբաթ չերեւցաւ Գէորգ Զաւուշ, ու ահա օր մը դարձեալ եկած էր ան։

— Տեսանք պատերազմին վախճանը, սակայն մեր այս ողբերգութեա՞ն վախճանը, ըսաւ և վեր առաւ պեխերուն ինկած ծայրերը։ Ըսէ՛, ե՞րբ պիտի հետաքըրքրուին մեզմով. ե՞րբ վերջ պիտի տան այս անորոշ կացութեան։

— Օհօ՜, դեռ շա՜տ կարեւոր գործեր կան կարգադրելիք, ըսի։

— Մեր գործէն աւելի կարեւոր գո՞րծ կ'ըլլայ եղեր, ըսաւ Գէորգ Զաւուշ զայրացած։ Վեց հարիւր տարիներէ ի վեր դեռ չի՞ բաւեր մեր քաշածը։

Հանեցի լրագիրը գրպանէս ու կարդացի։

«Գերմանիոյ բաժանումի հարցը, Բոլոնիոյ հարցը, Թրիէսթէի հարցը...»

— Հարցե՜ր, հարցե՜ր, սակայն բնաւ հայուն հարցը, ըսաւ Գէորգ Զաւուշ և հեռացաւ անէծք թափելով դիւանագէտներուն գլխուն։

Այլեւս Գէորգ Զաւուշ քիչ անգամ կը հանդիպէր քով։ Երբ դիպուածով տեսնէր զիս, նորէն իր սովորական հարցումները։ Կը կարդայի լրագիրը։ Մտիկ կ'ընէր, գլուխը աջ ու ձախ կը դարձնէր ու կը հեռանար դժգոհ բառեր մրթմրթալէն։

Ատեն մը ի վեր մոռցած էի Գէորգ Զաւուշը։ Օր մը իմացայ որ հիւանդ է։

Գացի։ Գէորգ Զաւուշը երկար տարիներէ ի վեր շնչարգելութենէ կը տառապէր, սակայն այս անգամ նոպաները շատ զօրաւոր եկած էին։

— Հիմա ի՞նչ ունիմ որ, ըսաւ Գէորգ Զաւուշ երբ սկսայ քննել։ Երեկ գայիր տեսնէիր. մազ մնաց որ մեռնէի։

— Դուն այս տեսակ փոթորիկներ չատ տեսած ես, ըսի կատակելէն։

— Այս փոթորիկը վերջինը պիտի ըլլայ կ'երեւի, ըսաւ Զավուշը տխուր։

Երբ ներարկումի մը ազդեցութենէն քիչ մը հանդարտեցաւ, դարձեալ հետաքրքրութիւնը արթնցաւ ծերունիին մէջ։

— Է՛հ, ըսէ նայիմ, ի՞նչ նորութիւն... —

Սկսայ կարդալ լրագրէն։

«Քաղաքացիական կռիւներ Յունաստանի մէջ. պատերազմական ոճրագործներու դատավարութիւնը...»

— Որո՞նք են եղեր այդ ոճրագործները, ընդմիջեց Գէորգ Զավուշ հետաքրքիր։

— Գերման զինուորականներ քաղաքներու անպաշտպան բնակչութիւնը ջարդած են խժդժօրէն։ Գերման բժիշկները անգթաբար թունաւոր ներարկումներով հազարաւորներ մահացուցած են. ուրիշներ՝ թունաւոր կազերով հեղձամահ ըրած են կիներ, մանուկներ, ծերեր, և դեռ կատարած են ուրիշ անանուն և անմարդկային մահեր...։

Գէորգ Զավուշ լուռ մնաց պահ մը, յետոյ շարունակեց հեգնանքով.

— Խիղճ կամ արդարութիւն կոչուած բաներ գոյութիւն ունի՞ն եղեր դիւանագէտներու համար։ Ո՞ւր էին անոնք երբ աւելի եղերականներն և աւելի անմարդկայինները պատահեցան մեզի։ Մահեր՝ որոնց մասին կարելի չէ գրել, և ո՛չ իսկ խօսիլ։

Անհա դարձեալ անցեալը փոթորկած էր Գէորգ Զավուշին ներսիդին, ու ան սկսաւ պատմել հին օրերէն, արիւնոտ օրերէն։

— Ես տեսայ մահե՛ր, մահե՛ր, անթիւ ու ան-

համար մահեր հայրենակիցներուս, ըսաւ ու չտկուեցաւ անկողնին մէջ։ Տեսայ ցիցերու վրայ անդամահատուած երիտասարդներ, ծերեր, կիներ։ Տեսայ մորթազերծներու անհուն տառապանքը, երբ մտրակը կը չաչէր անոնց արիւնլուայ մարմնին վրայ։ Տեսայ քոյրեր ու եղբայրներ իրարու վրայ խաչուած իրենց ահաւոր ամօթին մէջ։ Տեսայ ճչացող երախաներ խոշոր կաթսաներու մէջ, և ծնողներ կաթսաներու տակ իբրև վառող փայտեր։ Ու ես տեսայ մայրե՛ր, մայրե՛ր որոնք խելագարեցան, երբ տեսան իրենց զաւակները ափսէներու վրայ ու մավզերը գանկերնուն, որպէս զի ճաշակեն անոնցմէ։

«Այո՛, այս տեսակ ու ասոնց նման մահեր տեսայ ես, և այսօր անոնց հեղինակները ո՛չ միայն անպատիժ մնացին, այլ՝ տիրացան մեր հողերուն, մեր տուներուն, մեր հարստութեանց, և կը վայելեն զանոնք իրենց սեպհական ինչքերուն պէս»։

Գէորգ Զաւրուշ լռեց պահ մը ու այդ լռութիւնը յղի էր։ Ան պատռած էր սիրտը և կ'ուզէր պարպել ամէն ինչ, որ կը կոտտար հոն։

— Մոռցայ այդ բոլոր մահերը, շարունակեց Զաւրուշը խորունկ տառապանք մը դէմքին։ Մոռցայ, և կ'ուզեմ չյիշել բնաւ։ Սակայն կարելի չէ մոռնալ մահը մեր տասնապետին՝ Արամ Զաւրուշին, որուն յաճախ վերյիշումը կ'ունենամ ակամայ։

«Զաւրուշ կը կոչէինք զայն, որովհետև տասներկու հոգինոց ֆէտայիներու խումբին ղեկավարն էր։ Քսան տարիներ լեռներու կեանքը ապրեցանք Սեբաստացի այդ կտրիճին հետ։ Ցաւի և ուրախութեան օրերուն, զրկանքի և ճոխութեան օրերուն իրարու հետ էինք միշտ։ Տասներկու հոգի ամբողջութիւն մըն էր, և Արամ Զաւրուշ այդ ամբողջութեան անքակտելի շաղախը, այդ ամբողջութեան մարմնա-

ցած ոյժն ու կեանքն էր. այդ ամբողջութիւնն էր։ Առանց Արամ Չաւուշի ամէն ինչ մութ էր և սև. ամէն ինչ յուսահատութիւն էր և նահանջ։

«Եւ մենք, մեր տանապետին շունչով հերոսացած, ազատեցինք շատ մը գիւղեր ու քաղաքներ հրդեհէ, թալանէ, ջարդէ։ Ազատեցինք շատ մը անմեղներ կախաղաններէ, անանուն և անմարդկային տանջանքներէ, և յաճախ տուինք արդար պատիժը այն բազմաթիւ հրէշներուն, որոնք անհաշիւ ոճիրներ գործած էին։

«Պայքարեցանք այդպէս քսան տարիներ, մեր կարելի բոլոր ոյժերով, և մեր ոյժերուն սահմաններէն շատ անդին։ Պայքարեցանք՝ մեր ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովելու յոյսով։ Թուրքը սանձեց իր վայրագութիւնները, երբ տեսաւ թէ ձեռք մը կար որ ժամանակին կը հասնէր։ Եւ մենք հասանք։

«Սակայն մեր բախումները կ'ըլլային միշտ ալ արիւնալի։ Որովհետև ուր որ յարձակէինք, մեր առաջ նպատակին հասնելէ ետք, մեր երկրորդ նպատակը կ'ըլլար խումբէն ո՛չ մէկը ձգել ռազմադաշտին վրայ։ Վիրաւոր կամ մեռեալ՝ միասին կը տանէինք։ Եւ երբեմն հարկ կ'ըլլար որ մեր մեռելներուն համար ալ կռուէինք՝ օրերով։ Եւ մենք կռուեցանք մեր մեռելներուն համար, որովհետև երդում էինք ըրած օտար հողի մէջ չթաղուիլ։ Եւ վերապրողներուն գերագոյն պարտականութիւնն էր մեռելներուն աճիւնները հայրենիք փոխադրել։ Տասնըհինգ տարուան ընթացքին երեք զոհ տուինք միայն։ Սակայն մեր մեռելներուն աճիւնները միշտ ալ միասին կը տանէինք։ Ե՛ւ անոր համար ալ մենք միշտ տասներկու հոգի մնացինք։ Կռուի ընթացքին տասներկու հոգիի թափով կը խոյանայինք։ Քէֆի ժամանակ կարծես տասներկու հոգիներու ուրա-

խութեան աղաղակը կը բարձրանար, իսկ ցաւի օրերուն՝ տասներկու հոգիներու հառաչը լսելի կ'ըլլար։

«Օր մը, պատահեցաւ մեծագոյն դժբախտութիւնը։ Թշնամին գալով բռնեց մեր տասնապետը։ Եւ արդէն ուրիշ ձեւով կարելի չէր զայն բռնել կամ մեռցնել։ Խումբը շուտով չորս մասի բաժնուեցաւ Արամ Ջավուշը ազատելու վճռականութեամբ։ Եթէ ո՛չ ազատել, գէթ մաս մը փրկել անոր մարմինէն, և այսպէսով կատարած պիտի ըլլայինք զինակիցի մեր մեծագոյն պարտականութիւնը։

«Չորս օր թափառումէ ետք, ես և Վանեցի Սագօն կռահեցինք, թէ ուր բանտարկուած էր մեր տասնապետը։ Ծպտուած՝ տուն մը գրաւեցինք Արամ Ջավուշին արգելարանէն հարիւր մեդր հեռաւորութեան մը վրայ։ Թուրքերը մեծ ուրախութեամբ կը պատմէին, թէ ի՛նչպէս բռնած էին Արամ Ջավուշը և թէ ի՛նչպէս կը չարչարէին զայն, որպէս զի իմաց տար իր տեղը, զինակիցներուն անունները։

«Երբ անուղղակի կերպով սկսանք արգելարանը քննել՝ մեր տասնապետը ազատելու բացարձակ անկարելիութեան առջև գտանք մենք զմեզ։ Հարիւրէ աւելի զինուորներ կը հսկէին այդ արգելարանին, որ փոքր ամրոց մըն էր։ Աչալուրջ կը հսկէին, որովհետև Արամ Ջավուշին քաջութիւնն ու յանդգնութիւնը առասպելի կարգ անցած էր։ Ամբողջ շրջանի Թուրքերուն սարսափը դարձած էր ան։

«Չարչարանքը իր ամենէն անմարդկային ձեւին մէջ իսկ չկրցաւ բառ մը խլել Արամ Ջավուշէն։ Լո՛ւռ, կը կրէր ան ամէն տառապանք և կը սպասէր վախճանին։ Թուրքեր՝ յուսահատ այդ լռութենէն, սկսան գործադրել իրենց զազրելի ծրագիրը։ Ամէն օր մաս մը կ'անդամահատէին Արամ Ջավուշին մարմինէն և կը

նետէին դուրս, ուր սոված շուներու խումբ մը կը սպասէր լարուած զգայարանքներով։

«Մի քանի օր ետք, մեր տանապետը ազատելու ա՛լ ամէն յոյս չքացած էր։ Սակայն եթէ կ՚ուզէինք որ լեռներու այդ խռոված ոգին խաղաղէր, պէտք է փըրկէինք գէթ մաս մը անոր մարմինէն, որպէս զի հայրենիքի մէջ թաղուելու իր գերագոյն փափաքը իրականանար։

«Երեսուներկու օր տեւեց այդ անասնական արարքը թշնամիին։ Ոճիրը իր քստմնելի ձեւերով կը պարզուէր մեր աչքերուն, իսկ մենք մեր անկարողութեան մէջ, ակռաներ կճռտել գիտցանք միայն։ Եւ հակառակ շատ մը յանդգնութիւններու, չկրցանք Արամ Զավուշին մէկ փոքր մասին իսկ տիրանալ։ Շուները վայրի թափով մը կը խոյանային և կը լափէին ոսկորներն իսկ։ Եւ եթէ անոնց տիրանալու մեր փորձը նշմարուէր, նոյն ահաւոր վախճանին պիտի արժանանայինք նաև մենք։

«Մեր մեկնումէն օր մը առաջ, երբ այդպէս յուսահատ կը հսկէինք մեր թաքստոցներէն, ահա մեծ մաս մը նետուեցաւ դուրս։ Շուներէն մին խոյացաւ և տիրացաւ ամբողջին։ Սակայն միւս շուներն ալ ուզեցին իրենց բաժինը ունենալ։ Պայքարը սկսած էր շուներուն միջև, և անոնք անզգալաբար մեր կողմը կու գային։ Երբ մեր անակին մօտեցան, տեսայ թէ նետուած մասը Արամ Զավուշին թոքը և սիրտն էր։ Յարմարագոյն առիթը նկատեցի և յարձակեցայ շուներուն վրայ, մինչ ընկերս կը հսկէր, որ վտանգի մը պահուն զիս կարենար պաշտպանել։

«Պայքարը իմ և շուներուն միջև՝ ահաւոր էր։ Ես կ՚ուզէի մեր տանապետին գոնէ մէկ մասին տիրանալ, իսկ անոնք կ՚ուզէին իրենց սոված ստամոքսները

լեցնել։ Եւ տասը վայրկեան տեւող վայրի այդ պայքարէն ետք, յաջողեցայ մեր տանապետին սիրտը խլել այդ սովածներուն երախէն։

Հոս պահ մը կանգ առաւ Գէորգ Զավուշ։ Ահաւոր վերյիշումը կը ստիպէր զինք որ մեծ ոստումներ ընէր անցեալի վրայէն։

— Անկէ ետք Զավուշ կ՚անուանէին զիս, որովհետեւ մեր տանապետին սիրտը քովս էր միշտ, շարունակեց Գէորգ Զավուշ ընկճուած։ Եւ ես գուրգուրացի այդ սիրտին վրայ, իմ սիրտիս պէս ու իմ սիրտէս աւելի։ Ցաւի եւ տառապանքի մէջ, զրկանքի եւ անօթութեան օրերուն, այդ աճիւնը յոյսի փոքր նշոյլի մը պէս տաքցուց զիս։ Հայրենիքի մէջ միասին թաղուելու մխիթարութիւնն էր այդ։ Սակայն այսօր, սա անիծուելիք չնչարգելութիւնը պիտի մարէ այդ նշոյլն ալ։

Ուզեցի յուսադրել Զավուշը․

— Այս քու ունեցածներդ պարզ նոպաներ են, ըսի ժպտելով․ մէկ-երկու շաբաթէն կը բուժուիս։ Եւ ես վստահ եմ, թէ ուշ չէ այն օրը, երբ դուն եւ Արամ Զավուշ պիտի ըլլաք հոն՝ ուր երազեցիք հասնիլ։

— Ձգենք գեղեցիկ երազները եւ գանք տխուր իրականութեան, ըսաւ Գէորգ Զավուշ զօրաւոր նոպայի մը սարսափը ապրելով։ Այս ձմեռը չկարենալ բոլորելու ահաւոր նախազգացումը ունիմ, ու գէթ այս առիթով, այդ թանկագին աւանդը վստահելի մէկու մը յանձնելու մխիթարութիւնը ունենամ։

Մինչ կը խօսէր, բառերը կը ստմկանային եւ կը սարսռային փշրուելու աստիճան։

— Քեզի կը վստահիմ այս մասունքը զոր քսաներեք տարիներ սիրտիս շատ մօտիկը պահեցի, ըսաւ ու գրպանէն հանեց փոքր տուփ մը։ Երբ Հայաստան երթաս, ցրուէ այս աճիւնը մեր հողերուն վրայ, որ-

պէս զի խաղաղի լեռներու շունչով աճած Սեբաստացի այդ հերոսին հոգին, որ քսան տարիներ իր ժողովուրդին երջանկութեան համար մարտնչեցաւ։ Երբ ես կը զրկուիմ հայրենիքի մէջ թաղուելու գերագոյն փափաքէս, գէթ ան... ան... և բառերը փշրուեցան, դողդըղացին և անլսելի դարձան։

Քսան տարիներ արիւնի ճանապարհէն քալած այդ ֆէտային, որ կաթիլ մը արցունք իսկ չէր թափած, երբ կը յանձնէր Արամ Զաւրեչին աճիւնը, սկսաւ արտասուել։

Առի այդ տուփը քուրմի մը երկիւղածութեամբ և հսկայ սարսուռի մը մէջ վերացայ։ Կեանքիս մինակ ու մեծագոյն վայրկեանն էր այդ ուր ա՜յնքան կեանք կը խտանար ներսիդիս։ Նայեցայ այդ աճիւնին՝ հոգիիս աչքերով, և ինչ որ տեսայ հոն՝ անհնար է սա թշուառական բառերով բացատրել։ Ամբողջ կեանք մը տեսայ հոն, քսան տարիներու հերոսի մը կեանքը, վեց դարերու ազգի մը կեանքը, հոն՝ այդ փոքր տուփին մէջ։

Ու ահա պահ մը ետք դողդղաց, փոթորկեցաւ այդ աճիւնը, ու դէմս կանգնեցաւ Սեբաստացի այդ հերոսը իր յաղթ հասակով, լեռներու կատարները ծեծող քամիի մը իր անհուն խռովքով։

Չէ կարելի ըմբռնել վայրկեանին բացառիկ գեղեցկութիւնն ու բացառիկ ողբերգութիւնը միանգամայն։ Նայեցայ անոր կրակի գոյն աչքերուն և տեսայ հոն սէր և ատելութիւն, գութ և անգթութիւն, անսահման հայրենասիրութիւն և անհուն վրէժ միանգամայն։ Տեսայ հոն բազմաթիւ տագնապներ, բազմաթիւ ուրախութիւններ, բազմաթիւ ցաւեր, ու միակ Ցաւը՝ հայրենիքէ զրկուած ըլլալու այդ ահաւոր Ցաւը։

Ու ես կը զգայի ափիս մէջ, այդ հուժկու մար-

գուն, հուժկու սիրտին, հուժկու զարկը։ Կարծես լեռներու սիրտին թափը ունէր այդ սիրտը, անհայրենիք ժողովուրդի մը սիրտին թափը, պայքարող ժողովուրդի մը սիրտին թափը։ Սիրտ մը՝ որ կեանք մը ամբողջ իր ժողովուրդին ազատութեան համար տրոփած էր, սիրտ մը՝ որուն գերագոյն տենչանքը հայրենիքի մէջ թաղուիլն եղած էր, սակայն այսօր, օտարութեան մէջ ան կը դողդղար խրճիթի մը անարգ անկիւնը, հայրենիքի կարօտէն։ Պէ՛տք է զետեղուէր այդ սիրտը Էջմիածնի խորանին էն մաքուր անկիւնը, պէ՛տք է բաշխուէր այդ սիրտը իր ժողովուրդին «մաս»ի մը պէս, սակայն...

Դեռ կը տրոփէր այդ սիրտը անծանօթ վայրերու մէջ մեռնող բոլոր հայ հերոսներու սիրտին թափով, անիրաւուած ժողովուրդի մը սիրտին թափով․ ու սիրտին այդ զարկին մէջէն ես կարծես կը լսէի սա խօսքը Սիամանթօյին․ «Ո՛վ մարդկային արդարութիւն, թող ես թքնե՛մ քու ճակտին»։ Եւ թափառող սիրտը այդ․ պիտի կրկնէր այդ նոյն բառերը, մինչև որ ան, իր ժողովուրդին հետ, հանգչէր հոն՝ ուր կ՚երազէր հասնիլ։

Գէորգ Ջաւուշ դեռ կ՚արտասուէր...։

Օգոստոս, 1945

ԱՄԵՐԻԿԱՅԵՆ ՄԻՆՉԵՒ ՊԷՅՐՈՒԹ ԵՒ ՄԻՆՉԵՒ...

Լռութիւնը տակաւ կ'երկարէր հիւրասրահին մէջ ու կը դառնար անախորժ։ Ուզեցի խօսակցութիւն մը սկսիլ, պահը զուարթ ու հաճելի դարձնելու համար. սակայն գաղափարներ կը խուսափէին, ինչպէս կը խուսափէին աչքերս՝ տանտիրուհիին աչքերէն։

Ահա դիմացի պատին վրայ ուշադրութիւնս գրաւեց Միւրիլյոյի «Մարիամ Մագթաղենացին», ոսկեզօծ շրջանակի մը մէջ, որուն ձախ կողմը Ճան Նիկըլի «Գիւղին Դարբինը», իսկ աջ կողմը Փիւշմանի «The book of life»*ը ճաշակաւոր կերպով զետեղուած էին։ Աւելի հեռուն, կային դաշտանկարներ, ծովանկարներ ինծի անծանօթ հեղինակներէ։*

— *Հրաշալի նկար մըն է Փիւշմանի* «The book of life»*ը, ըսի ու փարատեցի ճնշող մթնոլորտը։*

— Oh, it is marvelous, *ըսաւ տիկինը շրթներուն շրջանակի ձեւ մը տալով ու նկարին կողմը դարձաւ։ Փիւշման տաղանդաւոր ամերիկացի նկարիչ մըն է, որուն գործերը մեծապէս գնահատուած են Ամերիկայի մէջ։*

— Ներեցէք, տիկի՛ն, ըսի ձայնի հպարտ թոնով մը. Փիւչման հայ է։

— Oh, you armenians are funny people, ըսաւ տիկինը հեգնանքով մը որ արհամարհանքի կը մօտենար։ Ամէն տաղանդաւոր արուեստագէտ, գիտնական, դիւանագէտ կա՛մ հայ է և կա՛մ հայու ծագում ունի։

— Վստահ եմ, տիկի՛ն, շատ վստահ. Տիգրանակերտ ծնած հայ մըն է, Յովսէփ անունով, ըսի։

— Լաւ, ըսաւ տիկինը քիչ մը համոզուած. ընդունինք թէ հայ է։ Բայց ի՞նչ պատիւ կայ հայոց՝ Փիւչմանին հայ ըլլալով։ Ան իր ուսումը ստացած է Ամերիկա և իր տաղանդը կը պարտի ամերիկեան միջավայրին։

— Բայց տիկի՛ն, ըսի ոգեւորուած, ոգին՝ Փիւչմանի բոլոր նկարներուն մէջ, հայկական է։

— Եթէ Փիւչման հոս ըլլար, ըսաւ տիկինին ամուսինը նկարը զննելով, պիտի կարենա՞ր գեղարուեստի հրաշակերտներ արտադրել: Սուրիոյ և Լիբանանի հայութիւնը քսան տարիներու ընթացքին, կրցա՞ծ է տաղանդաւոր արուեստագէտ մը ունենալ։

— Անկասկած, ըսի, պիտի ունենայինք եթէ պայմանները նպաստաւոր ըլլային։ Հոս հայութիւնը գոյութեան պայքար կը մղէ և իր բոլոր ուժերը փոր մը հացի համար կը սպառէ։

— Կը սխալիք պարո՛ն, ըսաւ տիկինը ոտքը ոտքին վրայ վայելչօրէն դնելով. այդ չէ՛ բուն պատճառը։ Մտէք ձեր եկեղեցիներէն, ձեր դպրոցներէն ներս ու պիտի գտնէք բուն պատճառը այդ տխուր իրականութեան։ Poor people, եկեղեցի կ'երթան ու առանց բառ մը իսկ հասկնալու կը վերադառնան: Դպրոցներու մէջ ոչի՛նչ կը սորվեցնեն, բացի մի քանի հայերէն բառերէ։ Ու դեռ արուեստագէ՞տ... Armenians are sterile both in arts and sciences:

— Հայ Առաքելական Եկեղեցին ու Հայ Ազգային Վարժարանները զորս դուք կ'արհամարհէք, ըսի, մեր ազգային գոյութիւնն իսկ են։ Անոնք ցեղին ոգին կը փոխանցեն մեզի։ Ու այդ ոգին ամուլ չէ։ Ան կրնայ...

— Շատ լաւ, ընդմիջեց տիկինը դերասանական դիրք մը առնելով. ընդունինք թէ կրնայ ծնիլ, սակայն ե՞րբ, ե՞րբ...։ Եւ մանաւանդ Մերձաւոր Արեւելքի Հայութի՞ւնը, որ տարինե՛ր, տարինե՛ր անհամաձայնութեան, հատուածամոլութեան, արիւնոտ բախումներու և դեռ շատ մը ուրիշ բաներու թատերավայրը դարձած է։ Ան չէ կրցած իսկ տալ առաջնորդ մը, ղեկավար մը որ կարենայ այս բոլորը նոյն սեղանին շուրջ համախմբել ու ապրիլ գոնէ իբր մարդ, եթէ ո՛չ իբր հայ։ No, no, I can never be proud of the armenian spirit.

— Տիկի՛ն, ըսի պաղարիւն, հայութիւնը զոր կը տեսնէք և որուն կ'ակնարկէք, յիսուն տարիներու ընթացքին, յիսուն անգամ ջարդուած և քսան անգամ տեղահան եղած է։ Ան ուժաքամ է, հիւանդ է, հիւծած է. և հիւանդ մարմին մը կրնա՞յ առողջ գլուխ ունենալ։ Ինչո՞ւ դատապարտել ժողովուրդը և բնաւ պարագաները։

— Բայց մարդն է որ պարագաները կը ստեղծէ...։

Առանց իրեն ունկնդրելու՝ շարունակեցի.

— Բայց չի մեռնիր Հայը, քանի որ կը մնայ Հայու Ոգին։ Եւ երբ, օր մը, ազատ օդ ու արեւ շնչէ ան, այդ Ոգին, Ուիլլիըմ Սարոյեաններ կը ծնի, և հպարտութեամբ կ'աղաղակէ. «Հայ գրող մըն եմ ես։ Մեծապէս կը սիրեմ հայ գրողներու մեծ ընտանիքին պատկանելու պատիւը»։

— Սարոյեան մը չի կրնար փրկել կացութիւնը, երբ կործանումը անխուսափելի է, ըսաւ տիկինին ամուսինը նահանջող բառերով։

— Բայց համայն հայութիւնը արտասահմանի հայութեան վրայ դատելը՝ սխալ է, ըսի։ Անկասկած, առանց հայրենիքի, առանց Հայաստանի, արտասահմանի հայութիւնը գոյութիւն ունենալէ կը դադրի։ Ծառ մը առանց արմատի կը դառնայ վառելանիւթ։

— Հայրենի՜ք, Հայաստա՜ն, ըսաւ տիկինը ու փռնգտաց... Old dreams, old dreams...:

— Խնդրեմ, ձգեցէք այդ անիմաստ վիճաբանութիւնը, ըսաւ պատուելի մը, որ չուարած չէր գիտեր որ մէկուն իրաւունք տալ։ Ուրիշ նիւթ չմնա՞ց խօսակցելիք...

* * *

Տիկ. Լուսիկ (աւազանի անունով Լուսիա), ուսեալ տիկին մըն էր, համալսարանէ վկայուած, աշխարհ տեսած տիկին մը։ Շրջած էր Եւրոպա, Անգլիա, բայց Ամերիկայի մէջ կեանքը տեսած, կեանքը ապրած էր, ու անոր համար ալ ամերիկեան մշակոյթը, սովորութիւններն ու բարքերը արմատ ձգած էին իր մէջ։ Ամէն ինչ որ տոհմային էր, տեղի տուած էր այդ կոհակաձև յորդումին առջև որ ամերիկեան էր և որոնց առջև ան լայն բացած էր իր տան դռները, հոգիին դռները մանաւանդ։

Ամուսնացած էր երիտասարդի մը հետ, որ իրեն պէս համալսարանական մըն էր։ Բայց հակառակ հայաշատ գաղութի մը մէջ ապրած ըլլալուն, չունէր մասնիկ մը որ հայ ըլլար։ Իր ուսանողութեան շրջանին իսկ ան նախընտրած էր օտար շրջանակներու պաղջութիւնը ու միշտ խուսափած՝ հայութենէն։

Ամուսնութիւնը նոր հաճոյքներու, նոր երջանկութիւններու անհաշիւ դռներ բացած էր այս ամոլին առջև։ Նոր կեանք մը՝ նոր իտէալներով, նոր երազներով։

Կը բնակէին եւրոպական ճաշակով, ճոխ կահաւորումով շէնքի մը մէջ, ուր ոչինչ կար հայկական։ Ամէն առարկայ, ամէն դեկոր, ամէն նկար օտար էր, փոշին իսկ օտար, բացի Փիւչմանին «The book of life»էն որուն հեղինակը ամերիկացի կը կարծէին։

Օտար հաստատութեան մէջ բարձր պաշտօնեայ՝ պէտք չունէին իրենց ուղեղը նիւթականով չարչրկելու։ Կեանքի պայքարի մէջ յաղթական ելլողի հպարտութեամբ, անոնք կ'այցելէին օտար բարձր շրջանակներ, որոնց հետ ծանօթանալու, մտերմանալու մարմաջը իրենց միակ մտահոգութիւնն էր դարձած։

Սակայն հակառակ այդ ընտանիքին օտարամոլութեան, հակառակ տոհմային արժէքները վիրաւորելու իրենց սովորութեան, համակրութեան ջիղ մը ունէին դեռ։ Ինչպէս ըսի, զարգացած ամոլ մըն էր, մանաւանդ տիկինը։ Անթերի անգլերէն կը խօսէր ու հաճելի էր հետը գաղափարի փոխանակութիւններ ունենալ։ Որովհետև ճանչցած էր միջազգային պատմութիւնը, գրականութիւնը, նկարչութիւնը, երաժշտութիւնը, բայց մանաւանդ երաժշտութիւնը։ Ան գիտէր թէ որո՞նք էին Պեթհովէնի կամ Պրահմսի համերգները, քանի՞ ցայգերգ գրած էին Մէնտէլսօն կամ Շուման, Վակնէր կամ Շօփէն որո՞նց սիրահարուած էին, սակայն չէր իսկ լսած Կոմիտաս Վարդապետին անունը։

Հիւրասիրութեան մը առթիւ, երբ ռուս երաժշտութեան շուրջ էր խօսակցութիւնը, յիշեց Սպենդիարեանը զոր Սպենդիարօֆ հնչեց։

— Կը ներէք տիկի՛ն, Սպենդիարօֆ չէ, այլ՝ Սպենդիարեան, ընդմիջեցի։

— Please don't start the same old story, ըսաւ տիկին Լուսիլ։ Հայկական երաժշտութիւնը փարսախներով հեռու է եւրոպական երաժշտութենէն։ Հայերը

ո՛չ միայն կարող չեն եւրոպական երաժշտութեան իմաստին ու խորհուրդին թափանցելու, այլ՝ ճաշակն իսկ չունին զայն վայելելու։ Հայկական երաժշտութիւնը արեւելեան շարքիններու և ղազելներու մէկ տարբերակն է։

— Տիկի՛ն, ըսի ձայնիս թօնը ակամայ բարձրացուցած. միայն տառապած ազգեր կրնան երաժշտութիւն ունենալ, որովհետև երաժշտութիւնը ստեղծուած է ցաւեր ամոքելու։ Խորացէք եւրոպական երաժըշտութեան մէջ ու պիտի համոզուիք ըսածներուս ճշմարտութեան։ Ու հայը՝ դարեր շարունակ ամենէն խորունկ տառապանքը ապրած է...: Տիկի՛ն, ըսի գութի շեշտ մը դնելով արտայայտութեանս մէջ. լսա՞ծ էք Մակար Եկմալեանի, Կարա-Մուրզայի, Ռոմանոս Մելիքեանի անունները. լսա՞ծ էք մեր աննման Կոմիտասին անունը. ունկնդրա՞ծ էք անոր համերգներուն, մանաւանդ եկեղեցական համերգներուն, որոնք հեթանոս հոգիներն իսկ Աստուծոյ էութեամբ կ'ողողեն։ Ու վերջապէս, ունկնդրա՞ծ էք Ցարօ Ստեփանեանի և կամ Արամ Խաչատուրեանի համանուագներուն, որոնք ըստ օտար քննադատներու, հասցուցած են հայ երաժըշտութիւնը այնպիսի լուսաւոր կատարի մը որ համազօր է եւրոպականին։

Գորշ ժպիտ մը տիկ. Լուսիկին դէմքին ողորկութիւնը ճմռթկեց, որ աննշմար անցաւ ներկաներէն։

* * *

Տիկ. Լուսիկ տասը երկար տարիներ ճանչցած էր Պէյրութը, սակայն բնաւ ազգային շրջանակները: Պէ՛տք ալ չունէր, քանի որ պէտք չունէր հայ դպրոցին, հայ եկեղեցիին։ Երկու զաւակները՝ Ճանի և Կրէյս, օտար վարժարան կը յաճախէին, իսկ ինք, Կիրակի օրեր

մասըր Թօրմէնի կամ մասըր Բուքի ժողովասրահը կ'երթար իր ճաշակին գոհացում տալով քարոզներուն ունկնդրելու։ Երբեմն, տօնական օրերուն, Հայ Բողոքականաց Եկեղեցին կ'այցելէր, իրեն համակիր անձերուն հանդիպելու յոյսով։ Սակայն տիկ. Լուսիկ իր համակիրներուն հանդիպելու ամերիկեան այլ կերպերը գիտէր։

Ամէն Ուրբաթ, յետ միջօրէին, «five o'clock tea Party» մը եւրոպական մթնոլորտ մը կը ստեղծէր տան մէջ, ուր ներկայ կ'ըլլային ամերիկացի տիկիններ, տեղացի բժիշկներու և բրոֆէսորներու ընտանիքներ ու հայեր, այսինքն, տիկ. Լուսիկներ։

Ընտանեկան այս փոքր հաւաքոյթին մէջ տանտիկինը կը տիրապետէր։ Մինչ սպասուհիներ թէյ ու կարկանդակ կը սպասարկէին, տիկ. Լուսիկ իր ներդաշնակ մարմնին նազանքը կը պտըտցնէր սեղանէ սեղան, կ'ոստոստէր և խօսակցութեամբ ու ժպիտով կամ ծիծաղախառն սրամիտ բառերով, պահը կը դարձնէր հաճելի և մթնոլորտը՝ ջերմ։ Եւ հրաւիրեալները կը խմէին գաւաթ մը թէյը, դանդաղ, շատ դանդաղ, և իւրաքանչիւր ումպին հետ քրքիջներ, բառերու ժայթքումներ կը լեցնէին միջոցը։ Ու այդպէս, ծառերու տակ, ծաղիկներու մօտ, գաւաթ մը թէյի մտերմութիւնը աւելի կը մօտեցնէր տիկ. Լուսիկը այդ հայ լայֆ դասին, և հայ լայֆ դասն ալ անքակտելի ամբողջութիւն մը կը կազմէր տիկ. Լուսիկով։

Եւ կ'անցնէր կեանքը տիկ. Լուսիկին համար, նուագի մը քաղցրութեամբ։

* * *

Հոկտեմբերի կիրակի մըն էր։ Տիկ. Լուսիկ եկեղեցի կ'երթար զաւակներուն ընկերակցութեամբ։

Հեռուէն տեսաւ իրենց դրացին՝ տիկ. Թագուհին։ Թէև նոյն համբայէն կ'երթային, սակայն ո՛չ նոյն եկեղեցին։ Ուզեց օգտագործել այդ դիպուածական հանդիպումը։ Կարեւոր ըսելիք մը ունէր. թէև կարճ, սակայն կարեւոր։ Կրկնապատկեց քալուածքին թափը, փոքրերը սկսան վազել, սակայն կարելի չեղաւ։ Տիկ. Թագուհին եկեղեցի մտած էր արդէն։ — Երկու բառ է ըսելիքս, ըսաւ տիկ. Լուսիկ մտովին. կ'ըսեմ, կ'ելլեմ:

Տօնական օր մըն էր։ Երբ եկեղեցի մտաւ, դպրաց դասը Կոմիտաս Վարդապետին «Տէր-Ողորմեա»ն կ'երգէր քառաձայն։ Մոմեր, կանթեղներ ջահերու պէս կը վառէին և խունկի շղարշ մը սրբութեան պէս կ'ալեծփէր աղօթողներուն վրայ։ Շարականներու դաշնաթաւալ խաղեր, երկնաման գմբէթէն արձագանգելէ ետք, օրհնաբեր անձրեւի մը պէս կը ցնցուղուէին հաւատացեալներուն վրայ։ Պահը սուրբ էր, և սրբութենէ աւելի բան մը, ուր կարծես Աստուծոյ Ոգին կը թեւածէր՝ խունկի և լոյսի այդ անհունութեան մէջ։

Տիկ. Լուսիկ աղօթքներու և լոյսերու այդ ներդաշնակութեան մէջ մոռցաւ նպատակը որուն համար եկեղեցի մտած էր: Կը զգար խորունկ ապրում մը որ կու գար անցեալէն, շատ հեռաւոր անցեալէն, սակայն չկրցաւ կապել ներկան այդ հեռաւոր անցեալին։ Ողողուած այդ անուշ զգայութիւնով, ան ինքնաբերաբար սուզեցաւ խորը, խորը իր եսին։

Պահ մը ենթագիտակցութիւնը գիտակցութեան վերածուեցաւ, և զգաց թէ ներդաշնակ այդ Ամբողջութիւնը անծանօթ չէր իրեն։ Աւելին. այդ ներդաշնակ Ամբողջութեան մէջէն կը լսէր իր արեանը շատ հարազատ ձայներ։ Ձայներ... հեռուներէ՛ն...։

Մինչ շարականներ իրար կը յաջորդէին, յիշո-

ղութեան ծալքերը գիրքի էջերու պէս բացուեցան, ու-ահա յիշեց մանկութեան երջանիկ օրերը, ուր մօրը հետ եկեղեցի կ'երթար, երբ հազիւ վեց-եօթը տարեկան էր։ Յիշեց եղբայրը, հազիւ տասը տարեկան, որ «չափլիկ» կը հագնէր, և լաւ ձայնաւոր ըլլալուն, յաճախ առանձինն կ'երգէր դպրաց դասին մէջ։ Յետոյ յիշեց արցունքի, արիւնի, արհաւիրքի օրերը՝ Կիլիկիոյ Կոտորածը, ուր իր ընտանիքին բոլոր անդամները ջարդուած ու միայն ինք հրաշքով ազատուած էր, և ամերիկացի միսիոնարի մը հոգեզաւակը դարձած։ Եւ այս բոլորը տեսաւ երկու բիբ արցունքներու պրիսմակին մէջէն։ Սակայն զգացումներու հոծութիւնը արգիլեց որ կեանքի գիրքին միւս երեսն ալ դարձնէր։

Ցնցուեցաւ։ Նայեցաւ չորս դին։ Ո՞ւր էին զաւակները։ Դպրաց դասին մօտ — մարմնացած հրեշտակներ — լոյս նայուածքներով մտիկ կ'ընէին իրենց համար անըմբռնելի, սակայն իրենց էութեան կշռոյթով բաբախող այդ երաժշտութեան։

Դուրս ելաւ։ Մութ էր տիկ. Լուսիկին շրջապատը։ Այս պարագան եկեղեցիի լոյսերուն և երանգներուն ճոխութեան վերագրեց։ Տուն վերադարձաւ առանց այլ տեղ երթալու։ Մութ էր նաև տունը։ Նկարներ, գեղօրներ, ամէն ինչ մութ և գորշ երևոյթ մը ունէին։ Մութ և գորշ երևոյթ ունէին նաև տան բնակիչները․ և ցուրտ շունչ մը՝ այդ մթութեան մէջ։ — Ինչո՞ւ այս մթութիւնը, ինչո՞ւ այս ցուրտ հեւքը մեր տան մէջ, հարց կու տար տիկ. Լուսիկ ինքնիրեն։

Եւ երբ կը փորձէր այդ «ինչու»ներուն պատասխանը գտնել, ահա տխրութիւն մը ծայր տուաւ ներսիդին։ Տխրութիւն մը խոր, քանդող, որ տակաւ կը վերածուէր կեանքի մէջ պարտուածի մը գիտակցութեան։ Տխրութիւն մը, որ կը սիրէ անդամներուն,

ջիղերուն, բոլոր զգայարանքներուն ու կը զգետնէ։
— Սակայն ինչո՞ւ պարտուածի, ինչո՞ւ յուսահատի այս զգայութիւնը, կը կրկնէր մտովին։ Ինչո՞ւ, պարտուա՞ծ եմ ես, երբ բարձր դասին յարգանքը կը վայելեմ, երբ ճոխութիւն կայ տանս մէջ, ճոխութիւն՝ ընտանիքիս մէջ, ճոխութիւն՝ ամէն տեղ ուր ես կամ։ Ինչո՞ւ։ Բայց տխրութեան զգայութիւնը կը խորանար հոգիին ամենէն թագուն ծալքերուն մէջ իսկ ու կը պեղէր, կը պեղէր...։ Եւ տիկ. Լուսիկ կեանքին այս ամենէն տխուր րոպէներուն միայն կրցաւ ըմբռնել Էմըրսընի սա խօսքերը. «Ներքին պարտութենէ զատ չկայ ուրիշ պարտութիւն». և խորհրդածութիւններու շարք մը ծայր առաւ մտքին մէջ։

«Ամէն տխրութիւն պարտութեան մը հետեւանքն է։ Եւ քանի որ բոլոր պարտութիւնները ներքին են, ուրեմն ես ներքնապէս պարտուած եմ։ Ուրեմն իմ քայլերս չեն հպատակած հոգիիս նուագին։ Ուրեմն իմ զգացումներս չեն բաբախած այդ նուագին կշռոյթով։ Եւ քանի որ գերագոյն ճշմարտութիւնը, գերագոյն հաճոյքը հոգիին թրթռացումէն կը ծնի, ուրեմն ես չեմ ապրած հարազատ կեանքը։ Գոյութիւնս շպար մը եղած է միայն։ Համալսարանի կրթութիւնս ջնարակած է մարմինս. բայց ներքի՞նս, ե՞ս...»։

Ահա երկուութիւն մը ծայր առաւ ներսիդին և տիկ. Լուսիկ տառապեցաւ իր անձին ներդաշնակութիւնը կորսնցնող մարդու մը այդ ահաւոր տառապանքով։ Կարծես երկու հակընդդէմ ուժեր կը պայքարէին, դրոշմելով մութ ու խորունկ գիծեր դէմքին վրայ։ Կարճ ժամանակի մը ընթացքին, աչքերուն ժպիտը սառած էր արդէն, ինչպէս եռանդը՝ ջիղերուն մէջ։ Արդուզարդը իր շռայլ պերճանքէն մերկացած էր ու ակնառու թերութիւններ՝ խոշընդոտներու պէս կը ցցուէին քիչ մը ամէն տեղ։ Այլեւս «Five o'clock tea

Party»ներ, օտար բարձր անձնաւորութիւններ չունէին իրենց նախկին հրապոյրը։ Ընդհակառակը, կը լայնցնէին այն ներքին ձեղքը, որ տակաւ կը դառնար վտանգաւոր։

Տառապանքը կ'առնէր թափ, կ'առնէր ծաւալ ու կը սպառէր տիկ. Լուսիկը ամէն օր, ամէն ժամ։ Յաճախ գիշերները ընդոստ կ'արթննար։ Քունը ժամերով կը խուսափէր աչքերէն, ինչպէս անդորրութիւնը՝ հոգիէն։ Ու անքնութեան այդ ժամերուն, մանկութիւնը կը տողանցէր մթութեան մէջէն հրեղէն ժապաւէնի մը պէս։ Կարծես կը տեսնէր ծնողները, եղբայրը, քոյրերը՝ Կարծես կը լսէր անոնց կանչը։ Կարծես անոնք բան մը ըսել կ'ուզէին ու ինք չէր ըմբռներ։ Եւ կը կրկնուէր այդ մղձաւանջը, յաճախ, կրկնակ թափով, կրկնակ ուժգնութեամբ։ Երբեմն քնաշրջիկի մը պէս կը թափառէր սրահին մէջ և՝ — Պէ՛տք է վերջ տամ այս կացութեան, պէ՛տք է վերջ տամ, կ'ըսէր պարտուածի մը կատաղութեամբ, սակայն ի՞նչպէս, ի՞նչպէս...։

Ու օր մը, սրահին լռութեանը մէջ, երբ տիկ. Լուսիկ իր անհաւոր տառապանքը կ'ապրէր, յանկարծ կայծ մը անցաւ խորերէն, որուն գիտցաւ կառչիլ։ — Այսչափ տառապանք անձիս երկուութենէն առաջ կուգայ, անձիս խորտակուած միութենէն, ըսաւ ինքնիրէն։ Ուրեմն անձիս միութիւնը պէտք է չինեմ, հոգիիս միութիւնը։ Եւ նոր մը չինելու համար պէ՛տք է քանդեմ հինը։ Այս գաղափարին զուգահեռ՝ ույժ մը պատեց անդամները։ Ոտքի ելաւ, նայեցաւ նկարներուն, գեղօրներուն, ամբողջ սրահին։ Տունը մերկացած էր իր ճոխութենէն, իր իմաստէն։ Սրահին մէջ ամէն առարկայ քրքիջ մը ունէր կարծես. հեգնող, խարազանող քրքիջ մը։

Եւ... խաւարին ու ցրտութեան մէջէն տիկ. Լու-

այլ տեսաւ իր նոր կեանքին ճամբան, լոյսէ երիզի մը պէս։ Տեսաւ նաեւ խոչընդոտները այդ ճամբուն վրայ բրգացած։ Պահ մը ետք, վայրի բնազդ մը գազանօրէն ծառացաւ ներսիդին ու ան սկսաւ քանդե՛լ, քանդե՛լ, հիմնայատակ կործանել։ Մոցարդին գաճէ արձանը, որ տարիներէ ի վեր դաշնակին վրայէն սրահին կը տիրէր, ոտքերուն տակ փոշիացած էր արդէն: Ժան Նիկըլի «Գիւղին Դարբինը» ձեւագիրը, անկիւն մը նետուած էր, եւ ամէն ինչ որ օտար էր, նոյն ճակատագրին դառնութիւնը ապրեցաւ։ Ու երբ սպառած, պահ մը կանգ առաւ՝ իր հին կեանքին աւերակներուն վրայ նոր մը կառուցանելու համար, վայրի այդ ույժը, կործանարար այդ ույժը, հոգեկան աննախընթաց հրճուանքի մը վերածուեցաւ։

Երբ ամուսինը տուն վերադարձաւ, անորոշ սարսափով մը համակուեցաւ։ Զարագուշակ դէպքեր իրարու կը յաջորդէին երկվայրկեաններու արագութեամբ։ Կինը՝ խելացնոր, կը քանդէ՛ր, կը քանդէ՛ր... Ու ձայնով մը որ մարդկային չէր, աղաղակեց.

— Ի՞նչ կ'ընես Լուսիլ, ի՞նչ կ'ընես, խենդեցա՞ր. խենդեցա՞ր...։

Բայց կինը չլսեց, աւելի ճիշդը, չէր կրնար լսել, երբ իր հոգիին նուագին կ'ունկնդրէր։ Եւ ամուսնին վայրի ձայնը, այդ նուագին քաղցրութեան մէջ մարեցաւ։ Անոր դէմքին աններող արտայայտութիւնը, կնկան լուսաւոր դէմքին պայծառութեանը մէջ հալեցաւ, ցնդեցաւ։

*
* *

Յաջորդ երեկոյ Ճանի եւ Կրէյս նոր գիրք մը ուշի ուշով կը թղթատէին, առանց բառ մը իսկ հասկնալու։ Անկարող այդ «առեղծուած»ը լուծելու, լալու աստիճան

յուզուած, վազեցին իրենց մօրը ու ըսին, շատ թերի հայերէնով ըսին սա արցունքոտ բառերը.

— Մամի, սորվեցուր. այս ալֆապետը մեր ալֆապետին չնմանիր:

Մայրը ուզեց պատմել իր անցեալէն, իր ներկայէն ու մանաւանդ այդ նոր ալֆապետին մասին ուզեց պատմել, սակայն չկրցաւ: Յուզումը կաշկանդած էր խօսելու կարողութիւնը:

Ու այդ երեկոյ երեքը միասին «Ա. Բ. Գ.»ի իրենց առաջին դասը սորվեցան:

Ապրիլ, 1943

ՄԱՍ ՄԸ ՈՐ ՉԻ ՄԵՌՆԻՐ

Ու եղերական օր մը, կարգ մը նաւեր ժողովուրդի մը բեկորները Միջերկրականի եզրին նստած նաւահանգիստի մը մէջ թափեցին։ Ուրիշներ միացան անոնց կարաւան առ կարաւան։ Ոմանք եկան ինքնաշարժներով, ուրիշներ՝ կառքերով, ուրիշներ՝ հետիոտըն և դեռ ուրիշներ՝ քաշկռտուելով։ Այո՛, եկան այդ ժողովուրդին խլեակները ամէն ձեւով ու ղլգուեցան իրարու վրայ։ Դիզուեցան և կազմեցին մարդկային այլանդակ բլուրներ, մարդկային լեռներ, և աղաղակ, և պոռչտուք այդ լեռներէն բարձրացող։

Այդ բարձրացող աղաղակները տարածուեցան անէծքի թեւերով մինչև չորս ծագերը երկրագունդին, և արթնցուցին հետաքրքրութիւնը շատ մը բարեսիրտ ժողովուրդներու։ Ու մարդիկ խուժեցին, խուժեցին, օգնելու համար, գթալու համար, իրենց ձանձրոյթը փարատելու համար, և դեռ ուրիշ բաներու համար։ Եւ երբ տեսան մարդկային այդ զանգուածները, սարսափեցան։ Եւ որպէս զի չխռովի իրենց ներքին խաղաղութիւնը, ցրուեցին զանոնք այնքան հեռու, որքան կրնային։ Ցրուեցին՝ ամէն տեղ ուր կար ամայութիւն, ուր կար փուշ և աւազ. ամէն տեղ ուր կար ճանճ, ուր կար մժեղ և հով։

Երբ ձմեռ եկաւ, անձրեւը քամիի թեւերով խոյացաւ այդ ժողովուրդին վրայ. կարկուտը աւելի խոշոր ու աւելի վայրի տեղաց անոնց գլխուն, և փոթորիկը յաճախ քանդեց անոնց հիւղերը։ Երբ ամառ եկաւ, խոշոր մժեղներ խայթեցին զանոնք, խոշոր ճանճեր թառեցան անոնց հացին վրայ, և մլուկներ անոնց անբաժան դրացիները դարձան։

Ծայր տուաւ անանուն թշուառութիւն մը։ Անօթութիւն, հիւանդութիւններ և անողոք հարուածները բնութեան, սպառեցին այդ ժողովուրդը մասնիկ առ մասնիկ, մինչև որ անոնք դադրեցան իբրև ժողովուրդ ապրելէ։

Նախ՝ անոնք կրեցին այդ հարուածները, լուռ, անտրտունջ, սակայն եկաւ պահ մը երբ այլևս կարելի չէր տոկալ, սկսան օգնութեան աղաղակներ արձակել։ Մաս մը անոնցմէ իրենց ձեռքերը դէպի Հարաւ, ուրիշ մաս մը դէպի Հիւսիս, ուրիշ մը դէպի Արեւմուտք երկարեցին, սակայն ո՛չ ոք դէպի Արեւելք:

Հասաւ օգնութիւնը։ Հոսեցան փշրանքներ Հիւսիսէն, փշրանքներ Հարաւէն, փշրանքներ Արեւմուտքէն, որոնց խառնուած էին սերմեր մոլութիւններու, սերմեր այլասերումի և վատասերումի։ Եւ սպառած բեկորները այդ ժողովուրդին, լափեցին ամէն ինչ որ կու գար Հիւսիսէն, Հարաւէն և Արեւմուտքէն։

Կարճ ժամանակի մը ընթացքին, սերմեր մոլութիւններու, սերմեր այլասերումի և վատասերումի, ծիլեր արձակեցին, եղան տունկեր, եղան ծառեր, ծաղկեցան և պտուղներ տուին։

Շատեր փոխեցին իրենց անունները, մկրտեցին իրենց մականունները և տարօրինակ ու այլանդակ լեզուներ խօսեցան։ Ուրիշներ՝ պարասրահներու, սինեմաներու մէջ պչրեցին, և դեռ ուրիշներ՝ բախտա-

խաղի սեղաններու շուրջ մսխեցին իրենց ներկան ու ապագան, մինչև որ մնացին մերկ՝ հոգիով ու մարմինով։ Անոնք քանդեցին տաճարները և նոր աղօթավայրեր չինեցին, պաշտելու համար աստուածները ուրիշ երկիրներու։ Երբ անօթեցան, ծախեցին սիրտ, ողնասիւն և դարձան թուլամորթ ու անողնայար։ Դեղին կամ ճերմակ մետաղի համար անոնք սակարկեցին ազգ, հայրենիք, կրօնք և երեսուն արծաթի փոխարէն, տասը արծաթով մատնութեան համբոյրներ փոխանակեցին։ Փոքր փառքեր անոնց աչքերը կուրցուցին և անոնք սկսան զիրար հալածել, զիրար ծեծել, զիրար դաշունահարել, ու ահա ծնունդ առաւ ոճիրը։ Ոճի՛րը... ահաւոր քայլերով արշաւեց այդ ժողովուրդին մէջ, մինչև որ ամէն ինչ եղաւ քաոս, քաոս, քաոս...։

Ու այդ քաոսին մէջ շատեր մեռան, քիչեր ճարպտեցան, ու շատ շատեր ալ մահամերձ մնացին։ Ու մահամերձները կ՚ուզէին ապրիլ, չէին կրնար, կ՚ուզէին մեռնիլ, չէին կրնար։ Եւ մահամերձներուն թիւը կ՚աւելնար ամէն օր, ամէն ժամ։

Եւ ո՛չ ոք կրցաւ փրկել այդ ժողովուրդը քաոսային այդ վիճակէն, որովհետև բոլորն ալ մեղկ էին հոգիով. ծերացած միտքեր, անթռիչ հոգիներ։ Չկրցան փրկել, որովհետև պառաւցած էր անոնց արիւնը ու թունաւորուած։ Անոնցմէ շատեր յիշեցին իրենց մեծ նախորդները և ուզեցին անոնց նմանիլ։ Սակայն երբ մէկ ելան, երկու իջան. երբ երկու ելան, տասը իջան, և երբ տեսան թէ իջնելը աւելի դիւրին է քան ելլելը, անոնք իջան, իջան, իջան, մինչև որ խրեցան ցեխերու մէջ, խրեցան աւազի մէջ իրենց հետ տանելով ամբողջ զանգուած մը խլեակներու։ Եւ եղաւ քաոսը կատարեալ։ Ու այդ քաոսին մէջ գլուխներ ցեխերու մէջ մխրճեցան և ոտքեր երկինքներու մէջ քալեցին. աչքեր եղան ականջներ,

ականջներ եղան քիթեր, և ամէն ինչ եղաւ լեզու։

Անա վերջին արարը ողբերգութեան։ Անծանօթ մարդիկ, հեռաւոր երկիրներէ, մուտք գործեցին խըլ-ակներու այդ ցանդուածին մէջ։ Անոնք «Աւետարան-ներ» ունէին իրենց անութին տակ, թուղթեր՝ գրպան-նին, և դեռ ուրիշ բաներ՝ ուրիշ տեղեր։ Սողոսկեցան անոնք դառնուկի անմեղ նայուածքներով, և երբ բա-րեկամացան, յարձակեցան այդ բեկորներուն վրայ «Onward christian soldiers» երգելով ու յօշոտեցին անթիւ ու անհամար խլեակներ այդ ժողովուրդէն, «փրկութեան» անունով։

Կ'ըսեն թէ տառապանքը յաճախ կը ստիպէ որ մարդ էակը որոնէ, չինէ, ստեղծէ։ Սակայն տառա-պանքը այդ ժողովուրդին տարբեր տեսակ տառապանք մըն էր, որ ո՛չ միայն չէր ստեղծեր, այլ՝ ստեղծուածն ալ կը քանդէր։ Եւ այդ ժողովուրդը քանդեց ստեղծա-գործութիւնները իր նախահայրերուն։ Ան մոռցաւ իր Երկիրը, իր Նարեկը, իր «Առաւօտ Լուսոյ»ն։ Մոռցաւ իր Գիրը, իր Երգը, իր Շարականը։ Եւ երբ ուզեց իր լեզուն խօսիլ, ան ծռեց քիթն ու բերանը, և օտար չնչտով արտասանեց իր բառերը։ Դիպուածով երբ տաճար մտաւ, սկսաւ ծիծաղիլ։ Եւ այդպէս՝ ան թքաւ անցեալին վրայ, քանդեց բոլոր սրբութիւնները ու իջաւ վար, վար, վար...։

Ո՛չ մէկ բան կրնար փրկել այդ ժողովուրդը վերջ-նական կործանումէ, բայց հրաշքը։ Եւ որպէս զի չուտ պատահէր այդ հրաշքը, ծերունի պապեր ու մամեր որոնք դեռ իրենց Աստծոյն զօրութեանը կը հաւատա-յին, դէմքերնին դարձուցին դէպի Արևելք, և ծըն-րադիր՝ աղօթեցին մահամերձ իրենց ժողովուրդին համար։

— Ո՛վ հայուն Աստուածը, մինչև ե՞րբ այս տառա-

պանքը ցեղիդ։ Տէ՛ր, ցեխերու մէջ ենք, սինեմանե-րու մէջ, ժողովարաններու մէջ։ Տէ՛ր, կը քանդենք քու տաճարներդ, քու դպրոցներդ, քու օճախդ։ Տէ՛ր, կը մոռնանք քու գիրդ, քու սրբութիւններդ, քու անցեալդ և նոյնիսկ քեզ, և կը կառչինք օտարին։ Հայուն Աստուածը, ներէ՛ մեր փառասիրութիւններուն, մեր ուրացումներուն, մեր ոճիրներուն և գթա՛ մեզի։ Շտապէ՛, մահամերձ ենք, անդունդներու եզրերը կը դեգերինք։ Աճապարէ՛, հաւաքէ մեզ պողոտաներէն ու պարասրահներէն, հաւաքէ մեզ սինեմաներէն ու ժողովարաններէն, քանդէ մեր մէջ օտարամոլութեան կուռքերն ու նախկին նախարարութիւնները, աթոռ-ներն ու աթոռամոլութիւնները, և տուր մեզ հոն՝ ուրկէ բերիր։ Հայուն Աստուածը, լսէ՛ մեզ։

*
* *

Երբ ոյժը այդ ժողովուրդին կը բաժնուէր, կը ցրուէր, կը սպառէր օտարութեան մէջ, հոն, այդ նոյն ոյժը հայ-րենիքի մէջ կ'ըլլար կեանք, կ'ըլլար սլացք, կ'ըլլար խոյանք։ Այդ նոյն ոյժը կ'ըլլար զրահ, կ'ըլլար նետ, կ'ըլլար շատ մը ուրիշ բաներ։ Եւ օր մը պայթեցաւ այդ կուտակուած ոյժը հազար ռումբերու աղաղակով։ Եւ ահա այդ պայթիւնէն յաջորդեց ռազմի շեփոր մը ա՛յն-քան յուզիչ, որ ակամայ արցունքներ խլեց բոլոր անոնց-մէ, որոնք ականջներ ունէին լսելու։ Այդ ռազմի շե-փորը հնչեց երկա՛ր ու խորո՛ւնկ և տարածուեցաւ չորս ծագերը սփիւռքի։

Կարճ ժամանակ մը յետոյ, ռազմի շեփորին յա-ջորդեց յաղթանակի շեփորը։ Նոյն երկրէն կու գար այդ շեփորը՝ գոռ, բամբ, դաշն։ Նոյն երկրին նոյն լեռներէն կու գար այդ շեփորը, տաճարներէն, հիւ-ղակներէն, գործարաններէն, կը տարածուէր սփիւռքի

մէջ ցրուած էր ժողովուրդի բեկորներուն վրայ։

Եւ ահա յաղթական այդ շեփորին մէջէն խորունկ ձայն մը լսուեցաւ.

— Ո՛վ անտէր, ո՛վ ցիրուցան, ո՛վ բզկտուած ժողովուրդն իմ։ Ուր որ գացիր ես քեզ տեսայ, ուր որ գացիր ես քեզ լսեցի։ Ես քեզ տեսայ սինեմաներու մէջ, պարասրահներու մէջ, ժողովարաններու մէջ՝ անծանօթ դէմքերով, անծանօթ նայուածքներով, անծանօթ ձայներով։ Ես քեզ տեսայ մայթերու վրայ, ցեխերու մէջ անէծք ու հայհոյանք շրթներուդ։ Ես քեզ տեսայ բախտախաղի սեղաններու շուրջ, ուր կը մսխէիր քու անցեալդ, քու սրբութիւններդ։ Ես քեզ տեսայ արիւնի մէջ, ոճիրի մէջ՝ եղբօր մը դիակին շուրջ պար բռնած։ Եւ երբ դուն ինկար, ո՛չ մէկ ճիգ ըրիր ոտքի կանգնելու։ Երբ մարդիկ քեզի գթացին, դուն ձեռքերդ աւելի երկարեցիր։ Դուն ծախեցիր ողնասիւնդ, ծախեցիր սիրտդ, որպէս զի կարենաս երկարել մահամերձ վիճակդ։ Քու ամենէն յուսահատ պահերուդ, դուն օգնութիւն աղաղակեցիր Արեւմուտքին, օգնութիւն աղաղակեցիր Հիւսիսին և Հարաւին, սակայն բնա՛ւ Արեւելքին։ Անոնց փշրանքները դուն սնունդ կարծեցիր ու լափեցիր. անոնց մտադարութիւնները դուն պատգամներ կարծեցիր և երկրպագեցիր, առանց գիտնալու թէ անոնք կը կողոպտէին քեզ, կ՚առնէին քու գոհարներդ, կը ծծէին արիւնդ և կու տային իրենց կեղտն ու գաղջութիւնը։ Երբ մայթերու վրայ նետուած մսի զանգուածի մը վերածուեցար, անոնք կոխկռտեցին քեզ։

«Սակայն գիտցիր, ո՛վ ցիրուցան ժողովուրդդ իմ, որ դեռ կ՚ապրիս ու կորովի ես ներքնապէս։ Դեռ ունիս գանձեր, զորս օտարը չկրցաւ կողոպտել. դեռ ունիս մաս մը տաք արիւն, որ չէ պաղած։ Մարակէ՛

թուլցած հոգիդ, թօթափէ՛ մարմինէդ ու հոգիէդ օտարին կեղտն ու չարը, և դուն պիտի կարենաս ազատիլ ցեխէն, և դուն պիտի կարենաս ոտքի կանգնիլ, և դուն պիտի կարենաս կատարներ նուաճել։

«Ձեզի՛, բոլոր պարտուածներ, ձեզի՛, բոլոր մահամերձներ, յուսացէք ձեր անյուսութեան մէջէն։ Որովհետև երբ դուք պարտուեցաք առանց կռուելու, ձեր եղբայրներն ու քոյրերը գիտցան յաղթել ահաւոր պայքարէ մը ետք։ Երբ դուք մահին տենչացիք, ձեր եղբայրներն ու քոյրերը կեանքին տենչացին ու տիրացան անոր՝ մահուան մէջէն իսկ։ Դուրս ելէք մթութեան մէջէն, դուրս՝ ցեխէն և նայեցէք դէպի Արևելք։ Գիտցէք թէ, դեռ կան արշալոյսներ, որոնց շողերուն պայծառութիւնը դուք չէք տեսած. դեռ կան աստղեր, որոնց անդենական նուագը դուք չէք լսած։ Դուք ապրած էք յուսահատ վերջալոյսներ միայն, սակայն բնաւ խաղաղ արևածագներ։ Դուք պիտի ապրիք այդ խաղաղ ԱՐԵՒԱԾԱԳԸ, եթէ գիտնաք ոտքի կանգնիլ, եթէ գիտնաք ձեր դէմքը դէպի Արևելք դարձնել, եթէ գիտնաք ձեր Աստուածը պաշտել»։

Եւ խորունկ այդ ձայնը արձագանգեց «Երևանից մինչև Հալէպ և Հոլիվուտ հեռաւոր»։

Եւ խորունկ այդ ձայնը ցնցեց հայրենազուրկ բեկորները։ Ցնցե՛ց, և անոնց ջիղերը արթնցան թմբիրէն, և անոնց աչքերը սկսան տեսնել, և անոնց ականջները սկսան լսել։ Ցնցե՛ց, ցնցեց այդ ձայնը, և անոնք զգացին թէ ցեխի մէջ էին, պարասրահներու մէջ էին, ժողովարաններու մէջ։ Զգացին թէ մաս մը անդունդին ծայրն էր, ու մաս մըն ալ մէջը։ Ցնցե՛ց, ցնցեց այդ ձայնը, և անոնք յիշեցին իրենց անցեալը, իրենց «Երկիր Դրախտավայր»ը, իրենց սրբութիւնները, և դարձուցին դէմքերնին դէպի Արևելք։

Դարձուցին դէմքերնին դէպի Արեւելք, և այդ խլեակները տեսան աստղ մը։ Բեթղեհեմի Աստղին չափ ու անկէ փայլուն աստղ մըն էր այդ, որ կը փայլէր Նոյեան Տապանին հանգչած լերան կատարէն։ Եւ այդ Աստղը փարատեց խորունկ մթութիւնը այդ բեկորներուն։ Եւ այդ Աստղը պայծառացուց միտքերը այդ բեկորներուն ու անոնք տրամաբանեցին.

«Եթէ չարունակենք լեցնել սինեմաները, պարասրահներն ու ժողովարանները, որ մըն ալ այդ վայրերուն աւերածները պիտի դառնանք։ Եթէ մոռնանք մեր անցեալը, մեր սրբութիւններն ու նշխարները, որ մըն ալ մեր զաւակները մեզ պիտի մոռնան։ Եթէ չարունակենք քանդել մեր տաճարները, որ մըն ալ մեր անձը քանդած պիտի ըլլանք»։

Եւ ահա աներեւոյթ ոյժ մը ծաւալեցաւ այդ ժողովուրդին բեկորներուն մէջ, և անոնք եղան զանգուածներ, եղան հսկայ ամբոխներ, բոլորն ալ դէպի Արեւելք դարձած։

*
* *

Եւ ես հիմա՛ կ՚ըմբռնեմ թէ ինչո՛ւ բազմազառամ ծերունի մը իր բոլոր խնայողութիւնը Սրբազանին կը յանձնէր հայրենիքի վերաշինութեան համար։ Հիմա՛ կ՚ըմբռնեմ թէ ինչո՛ւ բողոքական փոքր աղջիկ մը «Հայաստանի Միջավայր»ով կը հետաքրքրուէր։ Հիմա՛ կ՚ըմբռնեմ թէ ինչո՛ւ երիտասարդ բարեկամս միշտ շրթներուն վրայ կը պահէր Հայաստանէն եկած գլանիկ մը։ Հիմա՛ կ՚ըմբռնեմ թէ ինչո՛ւ երբ պատուիրակ մը գար Հայաստանէն, ժողովուրդը խելագարած հսկայ ամբոխներու պէս կը խուժէր անոր ետեւէն, և կամ երբ պատգամաւորներ Հայաստան երթային, առաջին առիթով հողը կը համբուրէին։

Այսօր այդ բոլորը ինծի կ՚երեւան լուսաւոր դէմքերով։ Բողոքական փոքր աղջիկը, երիտասարդ բարեկամս, Հայաստան գացող պատգամաւորները, բազմազառամ այդ ծերունին՝ բոլորն ալ իրարու մօտ, իրարու կապուած միեւնոյն աներեւոյթ ոյժով։ Եւ անոնց ետեւ հազարաւոր փոքր աղջիկներ, հազարաւոր երիտասարդներ, հազարաւոր տարեցներ ու ծերեր, բոլորին դէմքն ալ դէպի Արեւելք. լարուած զգայարանքներով կը սպասեն այդ միւս շեփորին։ Անոնք վստահ են թէ պիտի հնչէ այդ միւս շեփորը, սակայն չեն գիտեր թէ ե՞րբ…։ Անոնք վստահ են թէ Հայուն Աստուածը պիտի չդատապարտէ զիրենք, ինչպէս հրեային Աստուածը դատապարտեց Մովսէսը «Աւետեաց Երկիր»ը հեռուէն տեսնելու միայն։ Անոնք վստահ են թէ պիտի տեսնեն իրենց «Աւետեաց Երկիր»ը, պիտի ապրին զայն, պիտի շնչեն զայն։

Եւ այդպէս, հազարաւորներ, մաքրուած, սրբուած, ցեղին կանթեղները ջահերու վերածած, կը սպասեն երրորդ Մեծ Շեփորին, տրեխնին կապած, մախաղը ուսերնուն, ճամբորդի մը անհամբերութեամբ։

Սեպտեմբեր, 1945

ԵՐԲ ՄԱՐԴԻԿ Կ՚ԱՊՐԻՆ

ԲԺԻՇԿԸ՝ ՄԱՀՈՒԱՆ ՀԵՏ ՈՒ ՄԱՀԷՆ ՎԵՐ

Բարեկամ մը ունէի որ տարօրինակ հետաքրքիր մըն էր։ Համալսարանական մըն էր ան, սակայն այդ «հիւանդութիւն»էն կը տառապէր։ Բարեկամներու, ծանօթներու՝ ամէն նիւթի շուրջ հարցումներ, բացատրութիւններ ու յաճախ... տարօրինակ։

— Ինչո՞ւ այսքան հարցում, ըսի օր մը։

— Միայն այսպէսով կարելի է իրականութեան մօտենալ, ըսաւ։

— Ի՞նչպէս, ըսի։

— Շատ դիւրին, ըսաւ։ Ամէն մարդ մաս մը ունի իրականութենէն, ու համադրութիւնը այս բոլորին՝ աւելի իրական է քան մասը։

— Իսկ իրականութեան մօտենալ ի՞նչ կը նշանակէ, ըսի զինք նեղի ձգելու դիտումով։

— Մօտենալ իրականութեան կը նշանակէ տեսնել կեանքը. իսկ տեսնել՝ կը նշանակէ ապրիլ, *ըսաւ փիլիսոփայի մը երեւոյթով։*

Հակառակ տրամաբանական այս բացատրութեան, երեւոյթը ինքնին ձանձրացուցիչ էր ու երբեմն՝ անհաճոյ։ Եւ ես կը խուսափէի այդ բարեկամէս, թէև դիպուածը յաճախ մեզ իրարու քով կը բերէր։

Ու օր մը դարձեալ հանդիպեցայ այդ բարեկամիս՝ հիւանդի մը քով որ «ծանր» է, կ՚ըսէին. անբուժելի։ Բժիշկներ իրենց կարելին ըրած էին, փորձած նոյնիսկ անկարելին։ Անօգո՜ւտ...։ Քաղցկեղը իր ճիրաններուն մէջ առած էր աղիքներուն մէկ մեծ մասը ու կը սպառնար կեանքին՝ ամէն օր, ամէն ժամ։ Բժշկութեան մէկ ամօթալի պարտութիւնն էր այդ հիւանդը, հիւանդութիւնը մանաւանդ։

Ամիս մը, և կը տառապէր հիւանդը անկողնին մէջ, ու այդ տառապանքը մահամերձի մը տառապանքէն շատ աւելի բան մըն էր. յուսահատ, պարտուածի տառապանքը. ամբոխներէ կոխկռտուողի մը տառապանքը, ուր ամէն մասնիկ նահանջի մէջ է։ Մերթ ալ կը դառնար, մերթ ձախ, մերթ կը նստէր, «օֆ» մը, «ախ» մը, դարձեալ կը պառկէր ու այդպէս՝ ցաւի պրկումներ դէմքին, աչքերուն մէջ, մերթ կ՚անիծէր, մերթ կ՚աղերսէր ու կը գալարուէր, կը գալարուէր աղաղակի փշրանքներ շրթներէն կախ։

Ու ահա ներս մտաւ բժիշկ մը որ կեանքը ապրած մարդ մըն էր։ Ան կը ճանչնար կեանքը մտերիմ բարեկամի մը պէս։ Ուրախացայ։ Անախորժ պարտականութենէ մը ազատուած կ՚ըլլայի։

Երկար քննութենէ ետք դեղագիր մը սկսաւ գրել:

— Կ՚աղաչեմ բժի՛շկ, ըսաւ հիւանդը պաղատելով. առանց մօրֆինի այս ցաւերս չեն անցնիր. մօրֆին... մօրֆի՜ն...

— Հոգ մի ընէք, ըսաւ բժիշկը պաղարիւն. պէտք եղածը գրած եմ արդէն։

Եւ քիչ ետք լռութիւնը տիրեց բռնապետի մը պէս։ Ի՞նչ կարելի էր խօսիլ հիւանդի մը հետ կամ հիւանդի մը ներկայութեան երբ բժիշկներ փախսացած էին ականջին. «Անբուժելի՛...»։ Սփոփե՞լ, մխիթա-

րե՞լ, անիմաստ...։ Ու լռութիւնը տակաւ կ'երկարէր և ներկաներ կ'ապրէին... մահը՝ աթոռներու վրայ, քարացած լեզուներով, քարացած նայուածքներով։ Ու բարեկամս յանկարծ փարատեց մղձաւանջը.

— Դուք բժիշկներդ կեանքի մէջ ի՞նչ բանի կը հաւատաք, ըսաւ խաղաղ կեանքի մը երեւոյթը տալով մթնոլորտին։

Այս հարցումը անակնկալի բերաւ բժիշկներս։ Ի՞նչ պատասխան կարելի էր տալ այդպիսի հարցումի մը, երբ ամէն տրամադրութիւն ջլատուած էր։ Դարձեալ լռութիւն տիրեց, ու լռութիւնը այս անգամ չառաչուն ապտակ մըն էր բժիշկներուս երեսին։ Պահ մը խորհեցայ ըսել.— Բժիշկներս պատասխան չունինք այդպիսի անիմաստ հարցումներուն. սակայն պաշտօնակիցս շուտով փրկեց կացութիւնը։

— Մենք՝ բժիշկներս, մահուան կը հաւատանք, ըսաւ։

— Տարօրինակ, ըսաւ բարեկամս։ Դուք՝ «կեանքի պաշտօնեաներ»դ, պէտք է կեանքին հաւատաք միայն։

— Այո՛, մենք կը հաւատանք միայն այն բաներուն որոնք կեանքին իմաստ կու տան, ըսաւ բժիշկը։

— Սակայն մահը ի՞նչպէս իմաստ կու տայ կեանքին, ըսաւ հետաքրքիր բարեկամս։

— Չէ՞ք խորհիր թէ անվախճանութիւն մը անիմաստ պիտի դարձնէր կեանքը. ըսաւ բժիշկը։

— Եթէ այդպէս է, ըսաւ բարեկամս, մարդիկ ինչո՞ւ կը սոսկան մահէն։

— Մարդիկ շատ մը ուրիշ բաներէ ալ կը սոսկան, ըսաւ բժիշկը, ինչպէս ծովերէն, անդունդներէն, երկինքէն։ Կը սոսկան ո՛չ թէ որովհետև գէշ են անոնք կամ չար, այլ՝ խորութիւն ունին, վեհութիւն։

— Սակայն կարելի՞ է սոսկալ խորունկ ու վեհ բաներէ, ըսաւ բարեկամս։

— Անշո՛ւշտ, ըսաւ բժիշկը. եթէ մարդիկ նոյն խորութիւնը չունին։ Եւ մահուան խորութեան կամ բարձրութեան վրայ ըլլալու համար կը պահանջուի ոգեկան ուժգնութիւն և լուսաւորութիւն։ Եւ որպէս զի ներկաները ալ ըմբռնէին խօսակցութեան իմաստը, բժիշկը անցաւ տեսականէն՝ գործնականին, ու պատմեց.

— Երբ դեռ նոր շրջանաւարտ էի, սանաթօրիում զրկուեցայ։ Սակայն սանաթօրիում մը չէր այդ, այլ ծառերու մէջ ընդարձակ գերեզմանոց մը։ Ո՛չ մէկ կեանք, ո՛չ մէկ շարժում, և հիւանդներ — կենդանի դիակներ — դամբուած անկողիններու, կը սպասէին լո՛ւռ... ի՞նչ բանի, չէի գիտեր. մահուան թերեւս։ Ժպիտի ո՛չ մէկ նշոյլ աչքերու մէջ. երգի ո՛չ մէկ խազ շրթներու վրայ. ոչինչ կար դէմքերու վրայ, բացի տառապանքէ. անհուր տառապանք մը՝ արձանացած ահռելի դիմքի մը մէջ։ Երկրագունդի բոլոր մահապարտները հոն հաւաքուած ըլլային կարծես։

«Պարտուածնե՛րը...։

«Սակայն օր մը նոր հիւանդ մը եկաւ։ Տժգոյն երիտասարդ մըն էր ան, բարձրահասակ, նիհարակազմ։ Այդ օրէն իսկ կեանքը սկսաւ խլրտիլ սանաթօրիումին մէջ։ Փոքր ձայներ, աղմուկներ, երգի փշրանքներ լսելի եղան։ Զարմացայ։ Ու հետաքրքրուեցայ։ Նոր եկող հիւանդն էր՝ Խալիտը։ Կը ծիծաղէր ան, կ'երգէր, կը սուլէր, կը կատակէր և ծլող կեանքը այդ, հաղորդուեցաւ բոլորին՝ օրհնութեան մը պէս։ Ամիս մը ետք նոր կեանք մը, նոր ոգեւորութիւն մը ստեղծուեցաւ սանաթօրիումին մէջ։ Շատեր կ'երգէին, շատ մը ուրիշներ կը կատակէին, կը խնդային ու Խալիտ կ'ըսէր.— Խնդացէ՛ք, խնդացէ՛ք, րոպէի մը ուրախ կանչը յաւիտենական լռութիւնը կ'արժէ։ Ու կը ծիծաղէր, կը խնդար ան. կեանքըա։ Եւ ահա կարճ

ժամանակի մը ընթացքին, Խալիտ կեդրոնաձիգ ոյժ մըն էր, կեանք մը՝ ինքնին։

«Բաջալերուած՝ ան առօրեայ մասնաւոր յայտագիր մը պատրաստեց։ Առաւօտուն, ժամը 9ի հանգիստէն ետք աճպարարութիւն, կատակ ու ապա դերասանութիւն: Կը հագնէր հիւանդապահուհիի մը ճերմակ շրջազգեստը ու կը կապկէր բոլորը, մանաւանդ ամերիկացի մեծաւորուհին, անոր քալուածքը, խօսելու կերպը, բարկանալու ձեւը։ Կը կապկէր նաև բժշկապետը, անոր քննելու ձեւը, դեղագիր գրելու ձեւը, ու կը խնդայի՜ն, կը խնդայի՜ն բոլորը։ —

«Ժամը 4ի դադարէն ետք բժշկական դասախօսութիւն։ Ակնոցը աչքերուն՝ կը սկսէր.— Թոքա՛խտը, թոքա՛խտը, հրաշագործ թոքախտը, հիւանդութեանց թագուհին։ Երեք աստիճան ունի ան. և ցոյց կու տար թուղթի կտորի մը վրայ։ Առաջին՝ անորոշ բորբոքում մը. երկրորդ՝ փոքր վէրք մը. երրորդ՝ խոռոչ մը։ Սակայն այն ինչ որ ես ունիմ, քարայր մըն է, քարայր, ու երբ մեռնիմ, հոն թաղեցէք զիս։ Տղա՛ք, եթէ հո՛ս մեռնիմ, ինծի համար չլաք, հա՛։ Ո՛վ որ լայ, կ'ելլեմ կը հայհոյեմ, հասկցա՞ք։ Պէ՛տք է պարէք դագաղիս շուրջ բոլորդ միասին, պէ՛տք է պարէք. ու կը պարէր ինք, մինչ հիւանդներ կը խնդային լիահագագ։

«Երեկոներ՝ իր սիրային արկածներուն մասին կը պատմէր՝ երիտասարդներուն մանաւանդ։ — Տասնըհինգ տարեկան էի երբ սկսայ համբուրել, կ'ըսէր իրեն յատուկ ձեւով, ու առաջին համբուրածս 25 տարեկան աղջիկ մըն էր, աչքէն, բերանէն, քիթէն... և քահ քահ մը անանուն կենդանութեամբ կը լեցնէր ապաքինարանը։

«Երբ հիւանդ մը արիւնահոսութիւն ունենար, կը ձգէր ամէն ինչ ու կը վազէր՝ ինծմէ առաջ։ Նորէն

արիւնդ շատցեր է, կ'ըսէր խնդալէն։ Լաւ որ կ'ար-տաքսես այդ մակարոյծը, այլապէս կրնայիր կաթուած ունենալ ու դառնալ միսի զանգուած մը, գութի և կարեկցութեան արժանի։ Թքի՛ր, թքի՛ր. ինչ որ ունիս շատ խակ է. ու կը կատակէր, կ'երգէր, կը խնդար ուրիշներ ալ հաւաքած շուրջը։

«Խալիտ քանի մը անգամներ սանատորիում մտած ու ելած էր։ Ու այս հինգերորդ անգամն էր։ Բժիշկ-ներ կրկին ու կրկին կը թելադրէին շատ չխնդալ, չերգել, չկատակել։ Անօգուտ։ Օր մը բժշկապետը ըսաւ.— Խալի՛տ, եթէ այսպէս շարունակես, մեծ երակ մը կրնայ պայթիլ ու յանկարծամահ կ'ըլլաս։ — Հո՞գս, կ'ըսէր Խալիտ, թող այդ խաֆած մահը ինձմէ վախնայ։

«Ժամանակէ մը ի վեր Խալիտ միութիւն մը կազ-մակերպած էր՝ Թոքախտի Մանրէներու Պաշտպան Միութիւն, և որուն նախագահն էր։ Ու Զատկի առա-ւօտ մը՝ այդ Միութիւնը մեծ ցոյց մը կազմակերպեց։ Քառասունէ աւելի հիւանդներ մէյ մէկ թքաման ձեռ-քերնին ու խոշոր վերտառութիւններ վիզերնէն կախ, կը շրջէին բակին մէջ։ Սպաքինարանը ոտքի էր այդ օր։ Տեսակ տեսակ վերտառութիւններ կային գրուած. ահաւասիկ մի քանիներ զորս կը յիշեմ։ «Կեցցէ՛ Թո-քախտի մանրէն որ կրցաւ այսքան երիտասարդներ քով քովի բերել»։ «Անկցի՛ բժշկութիւնը որ կը պայ-քարի Թոքախտի դէմ»։ «Մենք կը թքնենք բոլոր անոնց վրայ որոնք կեանք կը մուրան»։ «Մենք երգե-լով կ'երթանք մահուան», և այլ ուրիշներ։

«Խումբը տակաւ կը ստուարանար. մինչ երգ, ծիծաղ, կատակ, պոռչտուք կը գրկուէին իրարու հետ, հին ու անոյշ կարօտի մը պէս։ Ու ցուցարարներ այդպէս՝ երգի ուրախ կանչին ընդմէջէն, հասան խոհա-նոց։— Կ'ուզե՛նք, կ'ուզե՛նք պոռացին. կ'ուզենք հաւ,

ձուկ, անուշեղէն, կ'ուզե՜նք... ու երգել փորձեցին։ «Կեցցէ՛ Թոքախտի մանրէն որ արքայութեան դռները կ'առաջնորդէ մեզ»։ Ու խնդացի՜ն, խնդացի՜ն...։

«Ու այդպէս կեանքը երգ մըն էր, ու ծիծաղ, ու խնճոյք սանաթօրիումին մէջ։

«Օգոստոսի յետ-միջօրէ մըն էր, հանգիստի պահս», ըսաւ բժիշկը ձայնին մէջ թախիծ խառնելով։ «Յանկարծ հեռաձայնս հնչեց ուժգին։ Պահ մը ետք դարձեալ, աւելի ուժգին։ Հազիւ ընկալուչը ականջիս դրած, հիւանդապահուհին ներս խուժեց՝ շնչասպառ.— Արիւնահոսութիւն, բժի՛շկ, արիւնահոսութիւն, վտանգաւո՛ր, վտանգաւո՛ր...

«Վազեցի՝ գիշերանոցով։ Խալիտն էր։ Արիւնահոսութի՜ւն... սակայն ահռելի էր. արիւնը կը խուժէր բերանէն, քթախորշերէն, սրբանէն...։ Զիս տեսնելուն, Խալիտ անգամ մը եւս փորձեց ժպտիլ, ու փակեց աչքերը՝ յաւիտենականութեան մէջ բանալու համար կարծես։

«Բոլոր սանաթօրիումը ողբաց կորուստը այդ երիտասարդին։ Միայն չորս հոգի ըրին այնպէս՝ ինչպէս Խալիտ փափաքած էր։ Անոնք երգեցին, խնդացին, պարեցին դագաղին շուրջ, սակայն վստահ եմ, անոնք ալ լացին, հաւանաբար գիշերը, լռութեան մէջ։

«Ահա մենք այսպիսի մահերու կը հաւատանք», ըսաւ բժիշկը ձեռքը բարեկամիս ուսին դրած։ «Մէկը որ գիտէ խեղդել իր ցաւերը, վիշտը, տառապանքը։ Մէկը որ գիտէ չաղերսել, չպաղատիլ, չանիծել, չլալ։ Մէկը որ գիտէ նայիլ մահուան աչքերուն՝ խրոխտ ու արհամարհել, արհամարհել զայն։

«Մարդիկ զարմանալի արարածներ են», ըսաւ բժիշկը ոտքի ելած։ «Կը վախնան մահէն, սակայն կը տենչան յաւիտենականութեան, առանց գիտնալու թէ

յաւիտենականութեան ամենէն մօտ եղող իրականութիւնը կեանքի մէջ՝ մահն է»։

Բարեկամս ուրիշ հարցումներ ալ հարցուց և դեռ ուրիշներ ալ պիտի հարցնէր, եթէ բժիշկը զբաղած չըլլար։

Բաժնուեցանք...։

* * *

Անցան մի քանի օրեր այդ դէպքէն, ու օր մը հանդիպեցայ նոյն հիւանդին՝ դիպուածով։ Չէի ուզեր հաւատալ զգայարանքներուս։ Ինչ որ կը տեսնէի, գիտութեան կալուածէն անդին կ՚անցնէր, շատ անդին։ Հիւանդը բուժուած էր, կատարեալ բուժուած և առողջ էր ան, կեանքոտ, վառվռուն, թէև հոն էր դեռ քաղցկեղը, հրէշային միսի այդ կոյտը, աղիքներուն մէջ, աղիքները ճանկռտող։ Անկէ ետք յաճախ առիթը ունեցայ հանդիպելու այդ մարդուն։ Ան իր առեւտուրով զբաղած էր, իր ընտանիքով, իր զաւակներով, իր ապագայով։ Ու անցան այդպէս ամիսներ՝ առոյգ, կայտառ, կեանքը աչքերուն մէջ, շրթներուն վրայ, ու օր մըն ալ իմացայ թէ մեռած էր, ո՛չ թէ քաղցկեղէն, այլ... արկածէ մը։

ՍԷՐԸ

Սրահի մը կայտառ ջերմութեանը մէջ կը վիճէին հիւրեր՝ ամէն տարիքէ, ամէն սեռէ։ Շատ հին ու մաշած նիւթ մըն էր շրթներու վրայ, որ կենդանութիւն կը ստանար ու կը պայծառանար միտքերու մէջ։

— Սէրը ազնիւ ու վեհ զգացումներու ճառագայթում մըն է․ կ'ըսէր մին։

— Ո՛չ, կ'ըսէր ուրիշ մը․ սէրը ձգտում մըն է դէպի բարին ու գեղեցիկը։

Ուրիշ մը կ'ընդմիջէր․

— Սէրը ստեղծագործութիւն է։

Դեռ ուրիշներ․

— Սէրը հոգիներու խոյանք մըն է անհունին մէջ։

— Սէրը աղօթք մըն է բնութեան տաճարին մէջ։

Եւ կը պատմէին դէպքեր, պատմութիւններ, իրենց տեսակէտը փաստելու առաջադրութեամբ։

Ու ահա սրահին խորերէն տկար ձայն մը լսելի եղաւ։

Նօթանատունը անց ծերունի մըն էր։

— Սէրը, ըսաւ ան կենդանի բառերով, սէրը գեղեցիկ ու տգեղ, վսեմ ու բարբարոս զգացումներու խառնուրդ մըն է։ Անիկա Աստուծոյ ու սատանայի մէկ արիւնոտ պայքարն է. կեանքի ու մահուան մէկ ահաւոր բախումը։

Ցնցուեցան ներկաները։ Աչքեր՝ զարմանքի մէջ թաղուեցան ու ձայներ, չչուկներ՝ մահացան։ Շարունակեց ծերունին, քիչ մը աւելի կեանքոտ, քիչ մը աւելի կայտառ։

— Սէրը խաւարի մէջ փայլատակող կայծակ մըն է, ու դարձեալ խաւար։ Անդենական մեղեդի ու խժալուր ձայն. գահավէժ անկում և երկնասլաց խոյանք մըն է միանգամայն։

Աւելին.

— Սէրը ձգտում չունի, սկզբունք չունի։ Անիկա ծածանող դրօշակ մըն է և կոխկռտուող քուրջ մը։ Տաճար է ան ու աղբանոց. աղօթք ու հայհոյանք. ստեղծագործութիւն և ոճիր միանգամայն։ Անիկա չի ճանչնար ոչ գութ, ոչ ջիղ, ոչ արիւն։ Անիկա չունի ուղղութիւն, բարձրութիւն, ցածութիւն: Անոր ուղղութիւնը աւերակ սիրտի մը անեզրութեան մէջ աննպատակ սլացք մըն է։

Եւ երբ վերջացուց ծերունին, սիրտեր կը խօսէին միայն. պարտուած սիրտերը երիտասարդութեան։

Երիտասարդ մը խզեց լռութիւնը։

— Սէրը չի կրնար խտացնել երկու հակասող ոյժեր, երկու հակընդդէմ իրականութիւններ։ Բիւրեղացած ամբողջութիւն մըն է ան։

— Ահա ճիշդ հո՛ն է սիրոյ գեղեցկութիւնը, անոր աւերը, անոր անպարտելիութիւնը, ըսաւ ծերունին։ Եւ

որպէս զի համոզուին ներկաները, պատմեց ան զան-գաղ, սակայն կենդանի։

— Գ... քաղաքին մէջ կը բնակէր մայր մը իր երկու աղջիկներով։ Անոնք երեք էին մէկ անձի մէջ։ Անոնց համար ո՛չինչ գոյութիւն ունէր բայց եթէ ընտանիքը, անոր բարօրութիւնը, անոր երջանկութիւնը։ Ո՛չինչ գոյութիւն ունէր բայց եթէ օճախի մը կայտառ ջեր-մութիւնը։ Սէր կար անոնց նայուածքին մէջ, ձայնին մէջ, արտայայտութեանը մէջ, ամէն տեղ, ամէն ժա-մանակ։ Գեղեցիկ ամբողջութիւն մըն էր այդ ընտա-նիքը, ներդաշնակ ամբողջութիւն մը։

«Երջանի՜կ ընտանիք... երազուա՛ծ ընտանիք...։

«Ու օր մը պատահեցաւ բան մը, շատ սովորա-կան բան մը երիտասարդ-երիտասարդուհիներու հա-մար։ Ժագլին՝ տարեցը, ծանօթացաւ Ժան անունով երիտասարդի մը։ Ու Ժան իր երազներուն տղան էր։ Սլացիկ հասակ, խորունկ նայուածքներ ու առնական գեղեցկութիւն։

«Բռնկումը եղաւ վայրկենական ու խելայեղ։ Առաջին օրէն Ժան իր աշխարհը եղաւ, իր տենչերը, իր անկրկնելի երազը։ Ներկան, ապագան, կեանքը իմաստ կը ստանային Ժանին ներկայութեան միայն։ Ժագլինին համար Ժանն էր միակ իրականութիւնը։

«Ժանն ալ փարեցաւ Ժագլինին, իր արիւնին բո-վանդակ տենդովը։ Սիրեց զայն առաջին սիրոյ թափով մը։ Իր տաճարն էր ան՝ Ժագլինը, իր խորանը։

«Անցան այսպէս՝ տասը ամիսներ, տարի մը՝ կեանքը երազի մը վերածած ու երազն ալ՝ իրակա-նութեան։

«Սակայն կեանքը միշտ ալ երազ չէ, միշտ ալ երգ ու ծիծաղ չէ, — ընդմիջեց պատմութիւնը ծերունին։ Կեանքը ծիծաղ է ու արցունք, երգ ու հառաչ, երազ և տխուր իրականութիւն։

«Ու օր մը Ժագլին ապրեցաւ անողոք իրականութիւնը փշրուող երազներուն։

«Այդ գիշեր քունը չմատնահարեց Ժագլինին կոպերը։ Այդ գիշեր հակընդդէմ մտածումներ, հակասող վճիռներ, ջիղերու զօրաւոր պրկումներ, սիրտի ուժգին զարկեր զիրար կը կոխկռտէին քաոսի մը մէջ, վայրի թափով մը։ Այդ գիշեր Ժագլին կը նմանէր անդունդ գլորող արկածեալի մը, որ կորսնցուցած է ամէն կռուան, ամէն յոյս։

«Շաբթուան մը ցրտութիւնը վերջնական խզում առաջ բերած էր իր և Ժանին միջև։ Եւ օր մը ամէն կասկած իրականացած էր։ Ժան և քոյրը ծովեզերեայ ժայռի մը վրայ, իրարու սեղմուած, լուռ, անհուն կապոյտին յառած՝ իրարու մէջ թաղուած էին կարծես: Ամիս մը ետք, գրեթէ նոյնացած էին անոնք։ Իրարու հետ էին ամէն օր, ամէն ժամ երբ առիթը ներկայանար։ Ժագլին չէր կրնար հանդուրժել, չէր կրնար ներել այս բոլորին։

«Ժա՞ն կը լքէր զինք, թէ քոյրը խլած էր զայն իրմէ. չէր գիտեր։ Սակայն շատ հաւանական կը թուէր վերջին պարագան։ Այս տխուր իրականութեան պատճառը՝ քոյրը։ Իր դժբախտութեան, իր կործանումին պատճառը՝ քոյրը։

Այդ օրէն իսկ, ցուրտ քամի մը տիրեց այդ տան մէջ։ Այդ օրէն իսկ սառեցաւ ամէն ժպիտ, ամէն անոյշ նայուածք, և մահացաւ սէրը։ Մայրը չկրցաւ հասկընալ այդ ցրտութեան պատճառը, սակայն զգաց ահաւոր փոթորիկի մը սարսափը... որ չուշացաւ:

«Ռօզին յաճախ ուշ կը վերադառնար տուն: Կէս գիշերուան ոտնաձայները մուրճի հարուածներու պէս կ'իջնէին Ժագլինին գանկին։ Կարծես մին աղտոտ կօշիկներով կը կոխկռտէր իր մարմնին թարմութիւնը,

իր սիրտը։ Ու ան կը տառապէր, կը գալարուէր մինչեւ առաւօտ։

— Մինչեւ ե՞րբ պիտի շարունակես անհանգիստ ընել մեզ, պոռաց Ժագլին օր մը քրոջը, ատելութեամբ եւ վրէժով։

— Այդ իմ գիտնալիք գործս է, ըսաւ Ռօզլին անտարբեր։

— Գիտնալիք գո՞րծդ, գիտնալիք գո՞րծդ, կճռտեց Ժագլին ու խոյացաւ։

«Երկու քոյրեր գալարուող օձերու պէս փաթթուած, կը տապլտկէին գետնին վրայ․ պոռչտուք, ոռնոց, հայհուչ։

«Սարսափեցաւ մայրը, ոսկորներն իսկ դողդղացին ու մահուան շունչը շօշափեց անոր մարմինը։ Փորձեց բաժնել զանոնք արցունքոտ բառերով... ի զո՜ւր։ Անոնք արիւնի ծարաւ ունէին։

«Այդ օրէն իսկ արեւը չժպտեցաւ այդ տան մէջ, թռչուններ չերգեցին երդիքներու վրայ։ Այդ օրէն իսկ քամիին սոյլը լսելի եղաւ միայն ու մահուան ոտնաձայնը՝ ծանր, դանդաղ։ Մայրը քա՜նի քա՜նի անգամներ փորձեց հաշտեցնել, սակայն կարելի չեղաւ երկու քոյրերը բաժնող անդունդը կամրջել։

* * *

«Երբ սիրոյ մակընթացութիւնը Ռօզլինը նոր ու անծանօթ աշխարհներու ափունքները կը փոխադրէր, Ժագլին կը խեղդուէր այդ մակընթացութեան մէջ։ Մերկացած կեանքի բոլոր գեղեցկութիւններէն, սպառած ու յուսահատ, ան կը նմանէր հրդեհուած ապարանքի մը, կամ գետի հոսանքին յանձնուած արկածեալի մը, որ կը գիտակցի իր վախճանին, սակայն դեռ կը փորձէ կառչիլ արիւնոտ եղունգներով։ Իր

անցեալին տիրանալու տենչը, արիւնոտ բոցերու վերածուած էր աչքերուն մէջ.— Ապրելու համար պէտք է յաղթել, ու յաղթել ի գին ամէն զրկանքի, կ՚ըսէր մտովին։

* * *

«Կիրակի էր։ Դաշտագնացութիւն մը կազմակերպուած էր լեռներու թաքնուած գեղեցկութիւններու մէջ։ Շաբաթ մը ամբողջ Ռօզին իր երազները ապրեցաւ, մինչ Ժագլին ցաւի, ատելութեան, ոխի խառնարան մըն էր, ուր վճիռներ կը դարբնուէին։

«Կանուխ ըրաւ այդ առաւօտ նախաճաշը ու մեկնեցաւ Ռօզին, սիրոյ առագաստները աչքերուն մէջ պարզած։

«Ինքնաշարժի մէջ ծիծաղներ, երգեր, աղաղակներ կը դրկուէին, դրկուող հոգիներու կշռոյթով։ Նայուածքներ՝ կը հալէին իրարու մէջ, մաշող հոգիներու պաղատանքով ու կեանքը կը յորդէր ինքնաշարժէն, ինչպէս սէրը՝ աչքերու շատ խորունկէն։

«Յանկարծ Ռօզին ցաւեր ունեցաւ։ Կարճ ժամանակի մը ընթացքին ցաւերը ահռելի թափ մը ստացան։ Պահ մը ետք, ցաւի ահաւորութիւնը կաշկանդեց ամէն զգայարանք ու զգետնեց Ռօզինը։ Ժպիտ, ծիծաղ, երգ մահացան ակնթարթի մը մէջ ու փշրեցաւ այն երազը, որուն կառչած էին տարփոտ նայուածքներով։

«Հարկ տեսնուեցաւ որ Ժան քաղաք փոխադրէր Ռօզինը, բժիշկի մը խնամքին յանձնելու համար։ Այդպէս ալ ըրին։ Սակայն հազիւ դրան սեմին, ահա արիւնահոսութիւն մը....։

— Ձեր տիկի՞նն է, հարցուց բժիշկը։

— Այո՛, տիկինս, ըսաւ Ժան բառերը խածած։

— Վիժում, ըսաւ բժիշկը։

«Ժան այլայլեցաւ, սարսափեցաւ։

— Հիւանդանո՛ց, հիւանդանո՛ց, ըսաւ բժիշկը յուսահատ բառերով։

«Փոխադրեցին։

«Թէեւ կարելի եղաւ կասեցնել արիւնահոսութիւնը, սակայն՝ ուշ։ Ռօզին երեք օր քաշքշեց գոյութիւնը, ու ապա մարեցաւ Ժանին նայուածքին խորութեանը մէջ թաղուած։

«Մայրը վիշտի ահաւորութեան մէջէն իսկ կրցաւ տրամաբանել ու գէթ փրկել պատիւը ընտանիքին։

— Զաւա՛կս, զաւա՛կս, կեանքդ արկածի մը զոհ տուիր, կ՚ողբա՛ր ան, խեղդուողի մը հառաչով։

«Ժագլին իր քրոջ մահուան մէջէն իսկ տեսակ մը հաճոյք կը զգար։ Վայրի, հեթանոս հաճոյք մը որ պարտուած հոգիի մը ծնունդն է։

«Թաղումի յաջորդ օրն իսկ, ան կը սպասէր Ժանին վերադարձին. կը սպասէր՝ լարուած զգայարանքներով, լարուած հոգիով, ջիղերու բովանդակ կեդրոնացումով։ Կը սպասէր... անցեալին ու ներկան վաղուան երազին մէջ թաղելու յոյսով։ Սակայն չեկաւ Ժան, և ժամեր, օրերու թափով կը բազմապատկէին իր ցաւը, իր անանուն տառապանքը։ Ու չեկաւ Ժան։

*
* *

«Զատկի առաւօտ մըն էր։ Դուրսը կեանքը հազար երգ էր ու ծիծաղ, սակայն Ժագլինին համար կեանքը ձիւնամրրիկ մըն էր, ուր ամէն ինչ յուսահատութիւն է ու կործանում։

«Նոյն օրը, Ժագլին հանդիպեցաւ Ժանին, հանրակառքին մէջ, աղջկայ մը հետ, տաք խօսակցութեամբ, տաք նայուածքներով։ Պահ մը ետք Ժան մեկնելու ատեն նշմարեց Ժագլինը, ժպիտ մը, ու հեռացաւ։

«Մագլին գահավէժ անկում ունեցողի մը պահը ապրեցաւ. ահռելի անկում մը, ուր ամէն ինչ կը ճարճատի, կը փշրուի։ Ալ ի՛նչ բան կարելի էր ապահով կռուան մը նկատել։ Ալ ի՛նչ բանի կարելի էր կառչիլ։ Ամէն ինչ կործանում մըն էր իրեն համար: Ալ ի՛նչ բան կրնար իր գոյութիւնը արդարացնել։ Ընտանի՞ք, սէ՞ր, կեա՞նք, բնա՞զդ...։

«Այո՛, բնազդ... կառչիլ վայրի բնազդի մը ու կործանել, քանդել ամէն ինչ ու մխրճիլ խաւարին մէջ: Այո՛, կառչիլ ալիքներուն, թքնել բոլոր մաքրութիւններուն, թքնել արեւին և աստղերուն ու անէանալ։ Ահա վերջին խիզախութիւնը պարտուած հոգիներու։

«Վերադարձաւ տուն՝ վճռական, առանց շրջապատին գիտակցութիւնը ունենալու։ Երբ բացաւ դուռը, յանկարծ աչքին զարկաւ մեծադիր լուսանկարը քրոջ, սիրոյ ժպիտի մը մէջ թաղուած։ Ու ահա լոյսի շատ մը ճառագայթներ անցան հոգիին խաւարէն։

«Յիշեց գեղեցիկ մաս մը անցեալէն, որ մեղեդիի մը գգուանքը եղաւ ջիղերուն. ապա գազանային կռիւը, յետոյ մարող աչքերուն թախիծը, և... յանկարծ յիշատակներ վերածուեցան ահռելի պոռթկումի մը։

«Ու այդ պոռթկումը սովորական պոռթկում մը մը չէր։ Պարտուած հոգիի մը յուսահատ կանչն էր այդ, պատռուող սիրտի մը արիւնոտ կանչը, որ արձագանգեց վիրաւոր սիրտերէ ներս: Մայր ու աղջիկ, երկար օրերու լռութիւնը աղեխարշ հեծկլտուքի մը մէջ խեղդեցին։ Մին՝ իր զաւակը կ՚ողբար: Մի՞ւսը... չէր գիտեր. ու ատոր համար ալ Մագլինին լացը եղաւ աւելի ուժգին, աւելի քանդող։

«Իր ցաւին անհունութեան մէջ կծկուած, Մագլին մնաց այդպէս՝ երկա՛ր... Կ՚ուզէր անհետանալ քրոջը պէս անոր միանալու փափաքով։ Անէանալ, այո՛, միակ դարմանը քանդուող հոգիներու։

«Սակայն ժագլին չկրցաւ ո՛չ մէկ բան ընել։ Արդէն քայքայուած էր միտք, հոգի, բանականութիւն։ Կ'ըլլային պահեր, ուր ան կը մոռնար իր անձը, իր շրջապատը, կ'ունենար գալարումներ, աղաղակներ, բառերու անիմաստ պոռթկումներ որոնց մէջէն յաճախ կը լսուէր.

— Ես քոյրս, քո՛յրս թունաւորեցի։

«Եւ ներկաներ խենթութեան նոպաներու կը վերագրէին ամէն ինչ»։

Երբ վերջացաւ պատմութիւնը, ծերունին ճշմարտութիւն մը պատգամողի կեցուածքով, վերջին սահմանումը տուաւ նիւթին։

— Սիրոյ բոլոր նուաճումներուն և վսեմացումներուն անխուսափելիօրէն կ'ընկերանան նոյն ուժգնութեամբ հակադիր երեւոյթներ։

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՈՅԺԸ

Հոկտեմբեր էր, և ես հոգաբարձու էի։

Այդ օր եռուզեռ կար դպրոցին մէջ. կայտառ, առողջ եռուզեռ մը, որ յոյս կու տայ, որ կեանք կու տայ։ Առոյգ կանչեր, երգի փշրանքներ պատանի շրթներէ, կը փարատէին երեք ամիսներու անախորժ լռութիւնը ու կը բերէին անոյշ յուշեր անցեալէն։ Այդ օր դպրոցը կը նմանէր իր ճիւղերը քամիին յանձնած ծաղկող նշենիի մը, և կամ փոքր լիճի մը՝ որ կը ծափէ ժեռոտ ափերուն։

Տեսչարանն էի։ Պահը ուրախ էր և տխուր։ Դուրսի ծաղկող կեանքը և ներսի տխուր իրականութիւնը կարծես կը քալէին քով քովի, կեանքի պատկերը գծելով։ Ուսուցիչներ ներս կը մտնէին, նոյնպէս՝ ուսուցչուհիներ. կը խօսէինք պահ մը ու կը հեռանային թէև ժպտուն, սակայն յաճախ դժգոհ։ Ինչպէ՞ս գոհացնել բազմութիւնը այդ ուսուցիչներուն, իրենց ա՛յնքան արդար պահանջներով, երբ միջոցը երկու ափերու տարածութիւն մըն էր միայն։

Ժամը տասն էր. ահա ներս մտաւ երիտասարդ մը՝ բարձրահասակ, ցանցառ մազերով, որուն դէմքին

վրայ ճակատագիրը իր անգութ ափը պտըտցուցած էր ու ճմռթկած, սակայն չէր կարողացած եղծանել պայծառութիւնը անոր աչքերուն, ուրկէ կեանքը կը յորդէր։

— Պիտի ուզէի ուսուցչական ասպարէզը ընդգրկել, ըսաւ երիտասարդը, «բարի լոյս»ի պաշտօնականութենէն ետք։

— Ձեր անո՞ւնը, հարցուցի։

— Սուրէն Թաշեան, ըսաւ։

Սուրէն Թաշեա՜ն, ըսի մտովին զարմացած։ Ուսուցչական ասպարէ՜զ Սուրէն Թաշեանին՝ մեր վարժարանէն ներս. կարելի՞ էր։ Յետոյ շարունակեցի.

— Նկատի կ՚ունենանք ձեր պարագան։ Կը հաճի՞ք վաղը անգամ մը եւս հանդիպիլ, ըսի։

— Սիրով, պատասխանեց երիտասարդը ու մեկնեցաւ։

Յաջորդ առաւօտ, որոշեալ ժամէն առաջ կը սպասէր ան ինծի։ Կարճ խօսակցութենէ մը ետք ըսի.

— Պարո՛ն, կը ցաւինք ըսելու, թէ հոգաբարձութեան որոշումով պիտի չկրնանք դրական ընթացք տալ ձեր դիմումին։

— Պիտի ուզէի՞ք պատճառը ըսել, ըսաւ։

— Այդ մասին թեր ու դէմ կարծիքներ յայտնուեցան երէկուան մեր ժողովին մէջ, և հոգաբարձուներէն շատեր ձեր անցեալը կ՚առարկէին, ըսի։

— Սակայն ես քանդած եմ անցեալս ու թաղած ամէն բան։ Այժմ կեանքս նոր ու անբիծ էջով մը կը սկսիմ, ըսաւ։

— Բայց անջնջելի հետքե՞րը, ըսի։

— Ամէն մարդ մեղքէ կը տառապի, ինչպէս տարափոխիկ հիւանդութենէ, ըսաւ երիտասարդը. սակայն պէ՞տք է մեկուսացնել, երբ բուժուած է ան, թէեւ կան սպիներ։

— Սակայն հոս տարբեր է պարագան, ըսի։ Անձ մը չէ որ պիտի վճռէ, այլ՝ հանրային կարծիքը։ Դէմ կենալ հանրային կարծիքին, կը նշանակէ բախումներ ունենալ, ու յաճախ...։

— Եթէ ամէն մարդ հանրային կարծիք կոչուած այդ հոսանքին մէջ մխրճուէր, միթէ պիտի ունենայի՞նք սուրբեր, հերոսներ, հանճարներ, ըսաւ երիտասարդը։

— Ձեր ըսածը շատ ճիշդ է, ըսի։ Սակայն յաճախ տեսականը գործնականին հետ հաշտ չէ եղած։ Պիտի ուզէի փոքր դէպք մը պատմել, եթէ ձանձրոյթ պատճառած չեմ ըլլար ձեզի, ըսի։

— Խնդրեմ, ըսաւ։

— Անցեալ տարի ուսուցչուհի մը ներկայացաւ։ Մերժեցինք, որովհետեւ անցեալ մը ունէր։ Խնդրեց որ մոռնանք իր անցեալը եւ ընդունինք զինք։ Այդպէս ալ ըրինք, թէեւ հոգաբարձուներէն շատեր՝ տարեցներ՝ ընդդիմացան։ Հազիւ ամիս մը ու ահա ուրիշ անախորժ դէպք մը։ Բոլոր թաղը ոտքի ելաւ։ Այպանեցին, պախարակեցին աւելի հոգաբարձութիւնը քան ուսուցչուհին։ Հազիւ կրցանք հեռացնել։ Այժմ լաւ լուրեր չենք առներ այդ ուսուցչուհիին մասին։

— Այդ ճիշդ կրնայ ըլլալ իգական սեռին համար միայն, ըսաւ երիտասարդը։

— Զարմանալի, ըսի։

— Զարմանալի ոչինչ կայ, ըսաւ։ Այրերու համար ամէն անկում մեծութեան մը սկզբնաւորութիւնն է, բարձրութեան մը չուկէտը. սակայն իգական սեռին համար անկում մը յաճախ ուրիշ անկումներու կ՚առաջնորդէ, ըսաւ երիտասարդը։

— Պատճա՞ռը, ըսի։

— Պատճառը պարզ է, ըսաւ: Որովհետեւ կեանքը խոր արմատներ չէ նետած անոնց մէջ ու անոր համար ալ անոնք մակերեսային առնչութիւններ եղած են միշտ։ Սակայն այրերու մէջ կեանքը կը ներկայանայ իր այլազան երեւոյթներով ու կը ճիւղաւորուի իր յատուկ մանրիկներով։ Հոն են հրէշն ու հրեշտակը, տգեղն ու գեղեցիկը։ Հոն են անդունդներ և լուսաւոր կատարներ քով քովի, յաճախ իրարու ընդելուզուած։

— Իսկ ձեր անցեա՞լը, ըսի նիւթէն չշեղելու համար։

— Իմ անցեալս իմ տեսակէտս կը պաշտպանէ, ըսաւ երիտասարդը։ Սակայն մարդիկ կը սիրեն շրջել ամէն ինչ ու ապա դատել, և վճիռ արձակել։ Մարդիկ՝ անողոք դատաւորներ։

Եւ երիտասարդը պատմեց իր անցեալը։

* * *

— Կեանքս կը սկսի այն օրէն, երբ Երկսեռ Բարձրագոյն Վարժարան մը հրաւիրուեցայ դասաւանդելու: Առաջին օրէն իսկ այդ վարժարանը եղաւ իմ աշխարհս։ Առաջին օրէն իսկ փարեցայ դասերուս՝ բուռն, արիւնիս բովանդակ խանդովը։ Տուի բոլորին կորովէս, եռանդէս, սպառելու աստիճան։ Ջիղերուս պրկումները, արիւնիս ջերմութիւնը, հոգիիս թռիչքը բառերու վերածած՝ տուի, տուի բոլորին նշխարի մը պէս, ու աշակերտներս ալ ըմբոշխնեցին ամէն բառ, ամէն տառ ուխտաւորներու ջերմեռանդութեամբ։

«Անցաւ երեք ամիս։ Արդի՞ւնքը... Կարելի՞ էր որ այդքան ոյժ, այդքան եռանդ, այդքան խանդավառութիւն ապարդիւն մնային: Եւ ծաղկեցան միտքերը աշակերտներուն, նոյնպէս և հոգիները։ Աշակերտներ՝ որոնք նախապէս տող մը իսկ կարող չէին գրել

առանց սխալի, մի քանի ամսուան խանդավառ աշխատանքէ վերջ սկսան գրել էջե՛ր, էջե՛ր անսխալ, ուր կեանք կար, ուր ապրում կար։ Ծնողներ յաճախ իրենց հիացումը կը յայտնէին անձամբ կամ գրաւոր, իմ այս նուիրումիս համար։

«Աւարտական դասարանին մէջ աշակերտուհի մը արտակարգ զգայնութիւն մը ունէր. գիծեր, գոյներ, ձայներ համադրելու արտակարգ կարողութիւն մը, ու զանոնք հոգիին պրիսմակին մէջէն ցոլացնելով, թուղթին յանձնելու հմայիչ ու ճկուն ձեւեր։ Աւերին. ունէր սուր յիշողութիւն, զօրեղ երեւակայութիւն ու թռիչք։ Ունէր կապոյտ աչքեր, ոսկի ծամեր ու բաղեղի մը սլացքը։ Եւ այդ կապոյտ աչքերուն մէջ ես տեսայ ապագայ արուեստագիտուհի մը։ Ուզեցի որ ինք ալ գիտակցի իր այդ բնածին կարողութեան, որպէս զի աւելի մշակէ ինքզինքը։ Օր մը կանչել տուի.

— Ատրինէ՛, ըսի, դուն արուեստագիտուհիի մը բոլոր գիծերը կը խտացնես։ Քեզի կը մնայ մշակել այն հողը, զոր ժառանգած ես նախահայրերէդ։ Մանաւանդ թող ըլլայ կարդալ, կարդալ հայ թէ օտար հեղինակներ։ Եւ ես իմ բոլոր կարելի միջոցներովս պիտի օգնեմ քեզի, ցոյց տալով ուղիներ, ուրկէ պէտք է քալես։

— Շատ շնորհակալ եմ պարո՛ն ու մեծապէս երախտապարտ՝ ձեր այս թելադրութիւններուն և ցուցմունքներուն համար, ըսաւ ու հեռացաւ ժպտելով։

«Ու անկէ ետք շաբաթը երկու կամ երեք անգամ կու գար ան քովս, գիրք մը կամ գրուածք մը ձեռքին, ու կը սրբագրէի, ուղղութիւններ կու տայի, թելադրութիւններ կ՚ընէի, մինչ առոյգ շունչը զեփիւռի մը պէս կը գգուէր դէմքս ու խարտեաշ մազերը իրենց թաւիշ շոյանքը կը պտըտցնէին ճակտիս վրայ. և

մերթ աչքերը, այդ կապոյտ, կայծկլտող աչքերը, կը սեւեռէին աչքերուս՝ վայրկեան մը, ուրկէ իր կեանքին հրայրքը կը հաղորդուէր ինծի։

«Օր մը, երբ դասարան մտայ, անհուն թախիծ մը զգացի։ Թախիծ՝ որ ամէն ինչ սեւ ու քաոսային կը դարձնէ, որ ամէն կենսունակութիւն կը ջլատէ, կը քանդէ։ Պատճա՞ռը... չէի գիտեր։ Յանկարծ Ատրինէին աչքերը սուզեցան հոգիիս խորերը, երկինքի մէջ մոլորած աստղի մը պէս և կանգ առին աչքերուս առջև, խորանի զոյգ մը կանթեղներուն նման։ Նայուածքներն այդ, հոգեկան տիրող զօրութեան մը, երկնային գեղեցկութեան ցոլացումներն էին։ Անմիջապէս ըմբռնեցի տխրութեանս պատճառը։ Ատրինէն նուաճած էր զիս՝ ակամայ։ Եւ նուաճող ոյժին այդ զօրութիւնը, անգութ այդ տիրապետութիւնը կը զգայի հոգիիս մէջ ամէն օր՝ աւելի, աւելի...։

«Երիտասարդ էի, սակայն կեանքս կատարելագործելու ձգտումիս մէջ սանձած էի ամէն փափաք, ամէն իղձ և նոյնիսկ չափ մը բնազդներ. սակայն այդ օրերուն կրկնակ սանձ մը դրի, որպէսզի չգայթակղիմ, որպէս զի դաւած չըլլամ կոչումիս։

«Այլեւս, կարճ ժամանակի մը ընթացքին, խորապէս համոզուած էի, թէ Ատրինէն մէկ անբաժան մասը կը կազմէր գոյութեանս։ Ան կեանքիս աղբիւրը եղած էր։ Ան լուսեղէն սիւն մըն էր կարծես, աստղերէն ծնունդ առնող ու էութեանս խաւարը փարատող։ Ան շողեր հագած գինովութիւն մըն էր, զոր Արարիչը ղրկած էր կեանքս քաղցրացնելու համար։ Սակայն դպրոցէն ներս, ո՛չ մէկ նայուածք, ո՛չ մէկ ժպիտ, ո՛չ մէկ շոյող բառ։ Ընդհակառակը, քիչ մը աւելի խստութիւն, քիչ մը աւելի պահանջկոտութիւն։ Որովհետև համոզուած եմ թէ դաւել կոչումի մը, կը նշանակէ ընել մեծագոյն վատութիւնը։

«Տարին իր վախճանին կը մօտենար ու ես կարողացած էի սանձել ամէն ջիղ, ամէն յորդում, և այս մեծ յաղթանակ մըն էր ինծի համար։ Սակայն սանձուող իղձերս որոշում մը կը դարձնէին, Ատրինէն իմս...։

«Վերջացան դասերը, վերջացան քննութիւնները, Դաշտագնացութեան մէջ էր դպրոցը՝ ուրախութեան և խնջոյքի պահ մը։ Աշակերտ-աշակերտուհիներ խումբ առ խումբ կը քալէին նեղ կածաններէ, երգի ու ծիծաղի գինովութիւն սփռելով, մինչ ես, սիրոյ սարսուռ մը ներսիդիս, կը հետևէի այն խմբակին, ուր Ատրինէն կար։ Քիչ ետք, կարծես հաղորդուած սարսուռիս, ան դանդաղեցուց քայլերը և սկսաւ ծաղիկներ քաղել։ Մօտեցանք իրարու. և երբ տեսաւ զիս՝

— Պարո՛ն, տե՛ս, վայրի ծաղիկներ քաղեցի, ըսաւ։ Ո՛րչափ կը սիրեմ վայրի ծաղիկները. անոնք հեռու կաշկանդումէ՝ ճշմարտութիւնը կ'ըսեն։

«Լուռ մնացի։

— Պարո՛ն, ի՛նչ սիրուն են ճշմարտութիւնը խօսող այս ծաղիկները, ըսաւ ու երկարեց։

«Ու երբ ծաղիկները կ'առնէի, ձեռքերը ձեռքերուս մէջ դողաց։ Ջիղերս անոյշ պրկումներ ունեցան։ Եւ ես պիտի ուզէի որ այդ պահը ըլլար օր, տարի, յաւիտենականութիւն։ Յետոյ վեր առաւ աչքերը ու մեր նայուածքները իրարու մէջ սուզեցան։ Այդ զոյգ մը կապոյտ լիճերը ամբողջ տարուան մը պատմութիւնը կ'ըսէին։ Երբ մեր զգայարանքները կը խօսէին, ինչպէս մեր սիրտերը, յարմար դատեցի որ գործնական քայլ մը առնեմ։

— Ատրինէ՛, վայրի ծաղիկները ճշմարտութիւնը կ'ըսեն, սակայն ես քեզի աւելի մեծ ճշմարտութիւն մը պիտի ըսեմ, ըսի. բայց ոչ հոս։ Ծաղիկներ կամ

թռչուններ թերեւս լսեն ու նախանձին։ Վաղը առաւօտ... տեսչարան... ըսի ու բաժնուեցանք։

«Քունը չայցելեց զիս այդ իրիկուն եւ ժամացոյցին իւրաքանչիւր զարկին հետ ես Ատրինէն երազեցի, Ատրինէն տառապեցայ։

«Առաւօտուն ինձմէ կանուխ եկած էր ան։ Առանձնացանք։

— Ատրինէ՛, ինչ որ պիտի խօսիմ այսօր, հոգիիս բառերն են զորս շրթներս պիտի արտասանեն, ըսի։ Ու հոգիս չի գիտեր դաւել։ Մենք պիտի չինենք տնակ մը, ուր ձայներ պիտի ըլլան նուագ եւ քամիներ՝ զեփիւռ։ Պիտի կազմենք ընտանիք մը, ուր մեր հոգիները պիտի գիտնան երգել ու աղօթել միայն։

«Շառագունեցաւ Ատրինէն, եւ լուռ՝ հակեց գլուխը։

— Ատրինէ՛, այս խօսքերս ա՛յնքան իրական են, որքան դուն եւ ես այս սենեակին մէջ, ըսի։ Ու դեռ ուրիշ բաներ ալ պիտի ըսէի, սակայն ձայներ ու աղմուկներ ստիպեցին որ բաժնուինք։

«Անկէ ետք, մենք ժամադրուեցանք յաճախ, ու ամէն անգամ քիչ մը եւս մօտեցանք, քիչ մը աւելի կերտեցինք մեր ապագան։

«Օր մը դարձեալ ժամադրուած էինք, քաղաքէն հեռու, անտառներու խորերը սուզելու։ Շատ կանուխ եկած էի ժամադրավայրը, որովհետեւ սենեակս կամ փոքր միջոցները հեղձուցիչ կը դառնային այլեւս։ Սպասեցի ժամ մը, երկու, աւելի, տրոփուն սրտով, լարուած զգայարանքներով ու չեկաւ ան։ Ի՞նչ կրնար պատահիլ...։

«Յաջորդ օր, երբ ճամբան դիպուածով հանդիպեցայ պաշտօնակիցներէս մէկուն, անակնկալօրէն իմացայ թէ Ատրինէն նշանուած էր։ Ակամայ թուլցան ջիղերս, եւ փլչելու զգայութիւն մը ունեցայ, որուն

յաջորդեց լալու զգայութիւն մը։ Կ'ուզէի չլալ. չէի կրնար։ Կ'ուզէի խեղդել ամէն ցաւ, ամէն պոռթկում. չէի կրնար։

«Պարոն բժիշկ, հիմա՛ կ'ըմբռնեմ, թէ ի՛նչ էր պատասխանը,— ըսաւ երիտասարդը իրական տառապանք մը դէմքին։ Այդ աղջկան հոգիին անհունութիւնը տեսած էի ու զայն կուռքի մը վերածած։ Շունչիս բոլոր ջերմութեամբ, կեանքիս բոլոր վարդերով, հոգիիս բովանդակ երաժշտութեամբ ու խունկով պճնած էի զայն ու քանդած մէջս ամէն գեղեցիկ իրականութիւն, տեղի տալու համար այդ կուռքին։ Երբ քանդուեցաւ այդ կուռքն ալ, աւերակոյտ մը մնաց միայն, գորշ պարապութիւն մը։

«Այդ օրերուն անյատակ վիհի մը եզրին կը քալէի, ու քայլ մը առաջ կամ քայլ մը ետ՝ ճակատագիրս պիտի վճռէր։ Կը նմանէի տերեւ մը կախուած ցօղի մը որ զեփիւռին քմայքին յանձնուած է։ Թէև մահը կը զգայի երակներուս մէջ, սակայն սիրտս դեռ կեանքով կը բաբախէր։ Կ'ուզէի ապրիլ, բայց կարելի՞ էր այդ առանց կառչելու հոգեկան արժէքներու։ Ամէն գեղեցիկ իրականութիւն քանդուած էր ներսիդիս։

«Տրամաբանեցի․

«Երբ ամբողջ երիտասարդութիւնս միտքի ու հոգիի թռիչք մը եղած էր, երբ ամբողջ կեանքս գեղեցիկին ու բարիին պաշտամունքը դարձած էր, երբ տարինե՛ր, տարինե՛ր չարունակ խեղդած էի մէջս միսի խորունկ աղաղակը՝ գեղեցիկին ի խնդիր, ու հասած անդունդի մը եզրը, ալ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ քալել նոյն ուղիներէն, անիմաստ երազներու կառչած։

«Ուզեցի այլեւս չխեղդել բնազդներուս պահանջքը։ Գուցէ ան կրնար փրկել զիս այս դահավէժ անկումէն։

Գուցէ ան կրնար կեանքիս իմաստ մը տալ ու ապահով հանգրուանի մը առաջնորդել զիս։

«Ու ես արհամարհեցի բոլոր գեղեցիկ ու մաքուր բաները և յանձնեցի ինքզինքս արուի անսանձ կիրքերուս։

«Անցայ լայն ու լուսաւոր պողոտաներէ, շողշողուն սրահներէ, ուր կար պար, ուր կար գինի և մերկութիւն։ Անցայ նեղ ու անլոյս գռիհներէ, ուր կար կիրք, ուր կար միս։ Մխրճեցի դունչս միսի ու գինիի մէջ մինչև արեւածագ։ Ընկերներս յաճախ գտան զիս մայթին վրայ, ցեխերու մէջ, զգայազիրկ, գինով։ Գտան զիս կողոպտուած, պատառատուն զգեստներով անձրեւին տակ, ջուրերու մէջ։ Ու այդպէս՝ մսխեցի երիտասարդութիւնս խոնաւ ու անլոյս վայրերու մէջ։

«Անցան ինը-տասը տարիներ։ Մոռցայ անցեալը, Ասրինէն, ու թաղեցի ամէն յիշատակ գինիի ու միսի հեշտանքին մէջ։ Կեանքը այդպէս լաւ կը թուէր ինծի համար, քանի որ կ'ապրէի։

* * *

«Օր մը գործով ուրիշ քաղաք մը գացած էի։ Կէսօր էր երբ հասայ։ Պանդոկի մը մէջ ճաշելէ ու հանգիստ առնելէ ետք, երբ կը պատրաստուէի դուրս ելլել, ահա վարի յարկէն ականջիս հասան ճազ նուագի խաղեր։ Վար իջայ։ Զոյգեր կը դառնային։ Տեղաւորուեցայ սեղանի մը շուրջ։ Քիչ ետք պարուհի մը եկաւ։

— Կրնա՞մ ձեր սեղանին մասնակից ըլլալ, ըսաւ ծեքծեքուն։

— Սիրով, ըսի։

«Զարմացայ երբ տեսայ թէ հայ մըն էր ան։ Շատ քիչ անգամներ հայ աղջիկներու կը հանդիպէի այսպիսի վայրերու մէջ։

«Լեցուցի երկու գաւաթ ու ըսի.

— Խմենք երիտասարդութեան կենացը։

«Ու խմեցինք։ Քիչ ետք ուրիշ գաւաթ մը, ուրիշ մը...։ Ահա բանճօ մը, ալիքներու կշռոյթով, լեցուց սրահը։

— Պիտի ուզէի՞ք պարել, հարցուցի։

— Ինչու չէ, ըսաւ։

«Ոտքի էինք։ Բայց երբ կը փորձէի դէմքը մօտէն դիտել, յանկարծ աչքերս աչքերուն մէջ սուզեցան ու այդ մաշած, աղտոտ կապոյտին մէջէն տեսայ վճիտ կապոյտ մը։ Այդ վճիտ կապոյտը շատ անծանօթ չէր թուեր ինծի։ Մտերիմի մը կամ քրոջ մը նայուածքին անուշութիւնը ունէր ան։ Ո՞ւր տեսած էի, ե՞րբ, չէի յիշեր։ Դարձեալ, դարձեա՛լ նայեցայ պրկուած ջիղերով, խորո՛ւնկ, խորո՛ւնկ ու ահա տարտամ յիշատակներ սկսան արթննալ մէջս, որոնք տակաւ ձեւ ու մարմին կ'առնէին։ Ուրիշ նուագ մը. դարձեալ պարեցինք, սակայն այս անգամ աներեւոյթ ույժ մը կապած էր զիս իրեն։

— Կը փափաքի՞ք առանձին տեսակցութիւն մը ունենալ, հարցուցի։

— Այո՛, պատասխանեց սովորական անտարբերութեամբ։

«Ահա սենեակի մը մէջ էինք, նստարանի մը վրայ, քով քովի։

«Պարուհին զարմացաւ, երբ տեսաւ թէ բոլորովին տարբեր նիւթերու շուրջ կ'ուզէի խօսիլ։

— Պիտի ուզէի՞ք ձեր անցեալը պատմել, ըսի շոյող բառերով։

— Պատմութի՞ւնը կեանքիս. ո՛չ, ո՛չ, ըսաւ պարուհին անակնկալի եկած, մանաւանդ հայու մը։

— Եղբօր մը տեղ դրէք զիս, ըսի։ Ես այնքան ալ վատ մէկը չեմ։

— Այր մարդոց համար եղբայրութիւն գոյութիւն չունի, ըսաւ պարուհին։ Անոնք միայն դաւել գիտեն, ատել։

— Դուք կիներդ զարմանալի էք, ըսի. կրնաք այր մարդոց տկարութիւնները տեսնել միայն, սակայն բնա՛ւ չէք կարող չափել անոնց հոգիին բարութեան սահմանները։

— Դուք այրերդ աւելի զարմանալի էք, ըսաւ պարուհին մռայլ արտայայտութիւն մը դէմքին. կը նմանիք այն վայրի գազանին, որ յօշոտելէ առաջ իր զոհը, կը հրճուի անոր տառապանքով ու ապա կը խոյանայ։

— Այս պահուս շատ մը փափաքներ ունիմ, սակայն բնա՛ւ յօշոտելու, ըսի։

— Ուրեմն ինչո՞ւ կ՚ուզէք որ անգամ մը եւս տառապիմ, ըսաւ։ Չէ՞ք գիտեր թէ մեզմէ իւրաքանչիւրը իր ախուր պատմութիւնը ունի։

— Սակայն կարելի չէ հիւանդութիւն մը դարմանել առանց ախտաճանաչումի, ըսի։

— Դարմանե՜լ... անիմաստ խօսքեր, պատուելի քարոզներ։ Կարելի է ստեղծել, սակայն կարելի՞ է քանդուած մը վերստեղծել, ըսաւ պարուհին ու առաջին անգամ ըլլալով նայեցաւ աչքերուս՝ խորո՜ւնկ... երկա՜ր...։

«Ի՞նչ տեսաւ հոն։ Իր անցեա՞լը։ Ծանօթ ու մտերիմ գիծե՞ր։ Բարութեան փշրանքնե՞ր։ Թերեւս։ Սակայն որքան կը նայէր աչքերուս, այնքան կը մերկանար կիրքէ, ատելութենէ ու կնճիռներ կը քակուէին դէմքին վրայ և անմեղութիւն մը կը ծաղկէր աչքերուն մաշած կապոյտին մէջ։

— Պատմութիւնը ձեր կեանքին կրնայ կեանք մը փրկել, կրնայ կեանքեր փրկել, ըսի։

— Պատմութի՛ւնը կեանքիս, ըսաւ ձայնի անոյշ շեշտով մը ու դարձեալ նայեցաւ աչքերուս՝ կենդանի սեւեռումով մը, հոգիիս սահմանները չափելու չափ երկա՛ր ու խորո՛ւնկ. . . Կը պատմեմ եթէ խոստանաք դուք ալ ձեր կեանքը պատմել:

«Ինչպէ՞ս չխոստանայի, երբ անոր ներկայութիւնը մղձաւանջ մը դարձած էր ինծի համար:

«Պարուհին լռեց պահ մը, ամփոփեց ինքզինքը, ու երբ սկսաւ պատմութիւնը կեանքին, ահռելի փոթորիկ մը կար դէմքին վրայ, ու աչքերուն մէջ՝ անանուն տխրութիւն մը:

— Պատմութի՛ւնը կեանքիս, ըսաւ այնքա՛ն խոնաւ ու այնքա՛ն քաղցր ձայնով մը. պատմութիւնը կեանքիս կը սկսի ուսանողութեանս այն շրջանէն, երբ մեր վարժարանը երիտասարդ ուսուցիչ մը եկաւ:

«Հսկայ սարսուռ մը անցաւ ջիղերէս ու երկարեցաւ մինչեւ ծայրերը մատներուս: Սակայն խածի շրթներս ու աչքերս գետին՝ կրցայ զսպել ինքզինքս:

«Բայց ան հասարակ ուսուցիչ մը չէր: Հրայրք մը կար անոր բառերուն մէջ, խօսքերուն մէջ, արտայայտութեանը մէջ. կեանքով ու աւիւնով լեցուն հրայրք մը՝ որ հասարակ մահկանացուի մը սահմաններէն շատ անդին կը տանէր զինք: Իր դասախօսութիւնները փոթորկալի յափշտակութիւններ էին, ուր իր շունչը կը դնէր, իր հոգին, իր բովանդակ էութիւնը: Երբ կը խօսէր բնութեան մասին, կարծես կ'ըլլար ծաղիկ, կ'ըլլար նուագ, կ'ըլլար զեփիւռ: Որովհետեւ անհուն, միսթիք սէր մը ունէր ան բնութեան հանդէպ, եւ բնութիւնն ալ կարծես իր սիրտը անոր երակներուն մէջը զետեղած ըլլար: Ո՛չ, հասարակ մահկանացու մը չէր մեր այդ ուսուցիչը, այլ՝ բացառիկ հոգեկան ապրումներ ունեցող էակ մը:

Ու այդ հոգիէն կայծեր փոխանցեց ան ու ըսաւ.— Հրդեհի վերածեցէք ձեզի փոխանցուած կայծերը։ Եւ արդէն չորս-հինգ ամսուան ընթացքին, ան հասցուցած էր մեզ այնպիսի բարձրութեան մը, ուրկէ կրնայինք տեսնել նոր և լուսաւոր հորիզոններ. ուրկէ կրնայինք տեսնել մեր իսկ գոյութեան տարածութիւնը։

«Օր մը կանչել տուաւ զիս ու ըսաւ.

— Ատրինէ՛, դուն արուեստագիտուհիի մը խառնուածքը ունիս. մշակէ՛ զայն գրելով, կարդալով, կարդալով մանաւանդ։ Ես միշտ պատրաստ եմ օգնելու քեզի։

«Այդ օրէն իսկ բոցի մը ջերմութիւնը զգացի մէջս, որ տակաւ հրդեհի մը կը վերածուէր։ Յաճախ իր քովն էի, ու ան միշտ կը սրբագրէր, թելադրութիւններ կ'ընէր և միշտ կը քաջալերէր։

«Կարճ ժամանակի մը ընթացքին տեսակ մը պաշտում յառաջ եկաւ ուսուցչիս հանդէպ, որ սիրոյ սահմաններուն կը մօտենար։ Ան կարծես իր բոցէ ցանցին մէջ առած էր զիս ու տակաւ կը կլանէր։

«Երբ շրջանաւարտ եղայ, առիթով մը զիս տեսչարան կանչեց ու ըսաւ.

— Ատրինէ՛, այսօր քեզի պիտի խօսիմ նիւթի մը շուրջ որ քու և իմ ճակատագիրը պիտի վճռէ։ Որոշեցի որ օճախ մը կազմենք միասին և ես վստահ եմ թէ այդ օճախը երջանիկ օճախ մը պիտի ըլլայ։ Որովհետև ինը ամիսներու ընթացքին, տեսայ թէ մեր հոգիները նոյն կշռոյթը ունէին, նոյն թռիչքը՝ նոյն իտէալին ձգտող։

«Հաւատայի՞ թէ չհաւատայի։ Ինչպէ՛ս չհաւատայի, երբ ան ձեռքերս բռնած այս բառերը կ'արտասանէր անկեղծօրէն ու յստակ։

«Այդ րոպէին, աներևակայելի ցնծութեան մը

մէջ էի։ Ուրեմն ուսուցիչս, այդ զգայուն ու խանդավառ երիտասարդը, իմս պիտի ըլլար։ Ուրեմն մենք միասին պիտի ըլլայինք ամէն տեղ, ամէն վայրկեան, և ես պիտի կարենայի զգալ անոր շունչին տաքութիւնը դէմքիս վրայ, թառերուն քաղցրութիւնը՝ ականջիս մէջ, ու սիրտին տրոփիւնը՝ լանջիս վրայ։

«Անկէ ետք մենք միշտ քով քովի էինք, գաղտնի ժամադրութեամբ, ու արագ քայլերով կը մօտենայինք մեր կերտելիք օճախին։

«Երբ ան իր դպրոցի կեանքը կը պատմէր, անոյշ յիշատակներու տրտմութիւն մը պատեց հոգիս, սիրտիս զարկը դանդաղեցնելու աստիճան։ Ու այդ տըրտմութեան մէջէն ես կրցայ տեսնել անցեալս, այնքան գեղեցիկ ու լուսաւոր, զոր զնես կեանքս իր ցեխին մէջ թաղած էր։

«Ու օր մը, երեկոյեան, շարունակեց պարուհին, հիւրեր ունեցանք։ Յաջորդ օրը դարձեալ նոյն հիւրերը և երիտասարդ մը։ Կէս ժամ խօսակցութենէ ետք հիւրերուն ամենէն տարեցը ըսաւ․

— Աստուծոյ կամքով ձեր աղջկան ձեռքը կը խնդրենք։

«Կարճ լռութենէ մը ետք, հայրս պատասխանեց․

— Մեզի համար մեծ պատիւ մըն է ձեզի հետ խնամութիւն կնքելը։

«Երբ լսեցի այս խօսակցութիւնը, ջիղերս քաշուեցան ու մարելիք եկաւ վրաս։ Շուտով դուրս ելայ ու ծառի մը ճիւղէն բռնած, կեցայ այդպէս, դէմքս հովին։

— Աղջի՛կս, եկուր, մի՛ ամչնար, պոռաց հայրս։

— Դեռ ճահիլ է, կը վարժուի, ըսին հիւրերը։

«Հազիւ «երթաք բարով» ի պաշտօնականութիւնը վերջացած, պոռթկում մը ունեցայ։

— Ես պիտի կարդա՛մ, ես պիտի կարդա՛մ, ըսի ու ինկայ անկողինիս վրայ հեծկլտալէն։

— Լռէ՛, չան աղջիկ, ըսաւ հայրս հարուածելու դիրքին մէջ։ Աղջկայ մը համար բարձրագոյն վարժարանը շատ իսկ է։ Կարդաս Տա երեսդ-ա՞չքդ բացուի...:

— Տահա ի՛նչ կ'ուզես, ըսաւ մայրս բարկացած․ հարուստ ընտանիք է։ Աստուծոյ մեծ օրհնութիւնը եղաւ այս մեզի համար։

«Լաց, աղաչանք՝ անօգուտ․․․։

— Լռէ՛, չան աղջիկ․ ու հօրս կոշտ ձեռքերը կըռնակիս, գլուխիս։

«Երկու օր ետք նշանախօսութիւն, և հազիւ ամիս մը՝ ամուսնութիւն։

«Հոս խորունկ շունչ մը առաւ պարուհին․ Թախիծը աւելի խորունկ ծալքեր ձգեց դէմքին վրայ ու յոգնած ձայնով մը շարունակեց։

«Մեղրալուսինի օրերը կարճ տեւեցին։ Հինգ-վեց ամիս ետք ամուսինս, որ պինդ գլուխ ու անհոգի հարուստ մըն էր, սկսաւ պաղ վերաբերմունք մը ցոյց տալ ինծի հանդէպ։ Տարի մը, երկու, լքեց զիս, որովհետեւ անոր համար կարեւորը մարմինն էր։ Երբ մարմինս կորսնցուց հմայքը, ան իր դունչը ուրիշ վայրեր երկարեց։ Ու օր մը․․․ վատահամբաւ կիներ տեսայ մեր տան մէջ։ Ա՛լ չէի կրնար հանդուրժել․ պոռացի․

— Չե՞ս ամչնար․․․։

«Ահռելի կատաղութիւն մը աչքերուն՝ ոռնաց․

— Մուրացկանի ձա՛գ, մոռցա՞ր անցեալդ, երբ պատառ մը հացի կարօտը կը քաշէիր։ Հիմա որ փորդ կշտացաւ, հաջե՞լ սկսար։ Այս վերջինը թող ըլլայ, հասկցա՞ր․ ապա թէ ո՛չ․․․։

«Անկէ ետք իբր սպասուհի ապրեցայ այդ տան

մէջ։ Ո՛չ ոքի լացի, ո՛չ ոքի սիրտս բացի։ Միայն գիտցայ արցունքս խեղդել ու տառապիլ...։ Սակայն օրէ օր կեանքս անտանելի կը դառնար։ Նախատինք, անարգանք, ծեծ, ծեծ...։ Յաճախ անձնասպանութեան գաղափարը կ'արթննար մէջս։ Կ'երեւակայէի դաշոյններ, չուաններ, թոյներ...։

«Երբ Ատրինէն կը պատմէր իր դժբախտութիւնները, յանկարծ տեսակ մը կատաղութիւն պատեց անդամներս։ Այդ հրէշը բզկտելու, յօշոտելու վայրի բնազդ մը թաւալեցաւ ներսիդիս ու ձեռքերս սկսան դողդղալ ակամայ։ Բայց որպէս զի չմատնեմ ինքզինքս, սկսայ ծխել արագ արագ։

«Ու օր մը, շատ յուսահատ մէկ պահուս, ամուսինիս բարեկամներէն մին տուն եկաւ, գործի պատրուակով։

— Ինչո՞ւ այսպէս տխուր էք, ըսաւ մտերմութիւն ցոյց տալով, երբ իմացաւ թէ բոլորովին առանձին էի։

— Կեանք է, ըսի։ Ընտանիքի մէջ ուրախ և տխուր պահեր անպակաս կ'ըլլան։

— Սակայն այս տան մէջ կը կասկածիմ ձեր ուրախ պահերուն, ըսաւ։ Որովհետև ձեր ամուսինը իմ քսան տարուան բարեկամս եղած է ու միայն ես գիտեմ...։

— Ճակատագիր, ըսի. պէ՛տք է կրել։

— Սակայն մարդ արարածը պէտք չէ կուրօրէն հետեւի իր ճակատագրին, ըսաւ։ Ամէն անձ իր ճակատագիրը պէտք է կերտէ։...

— Ճակատագիրը չի կերտուիր, ճակատագիրը կը ծնի, ըսի։

— Եթէ կարելի չէ կերտել, գոնէ՛ կարելի է բարեփոխել։ Առնենք ձեր պարագան, չարունակեց երիտասարդը աւելի մտերմութիւն ցոյց տալով։ Եթէ չարունակէք այսպէս, ի՞նչ պիտի ըլլայ վախճանը. հի-

ծախտ կամ խելագարութիւն։ Դեռ երիտասարդ էք տիկի՛ն, կեանքը դարձեալ պիտի ժպտի ձեզի, եթէ ուզէք փշրել կապանքները։

— Կը նախընտրեմ մեռնիլ, քան ասկէ ետք կեանքըս ուրիշ մէկու մը կապել, ըսի։

— Թերեւս դուք կը վախնաք բամբասող լեզուներէ, խայթող ու անարգող բառերէ, ըսաւ։ Սակայն պէտք է գիտնաք, թէ կեանքը կարելի չէ երկու անգամ ապրիլ։

«Ու երիտասարդը խօսեցաւ այդպէս ժամ մը, կեանքի մէկ գեղեցիկ հեռանկարը պարզելով աչքերուս։ Սակայն ես անդրդուելի մնացի որոշումիս մէջ։

«Շաբաթ մը յետոյ դարձեալ եկաւ ան, նոյն ոճով, նոյն չոյող բառերով ու այսպէս՝ շարունակ...։ Ու օր մը, ես նահանջեցի, կոխկռտելով ընտանիքն ու բարոյականը, ազատելու համար այդ տանջարանէն։

«Ժամանակ մը երջանիկ ապրեցանք, ու օր մը երիտասարդը ըսաւ.

— Ասրինէ՛, կարելի չէ պանդոկի կեանքը այսպէս երկարել. պէտք է տուն-տեղ ըլլանք, ընտանիք կազմենք։

— Այո՛, պէտք է ընտանեկան սուրբ յարկ մը չինենք, ըսի։

«Ու գնաց երիտասարդը որպէս զի տուն մը վարձէ, կահաւորէ, ու հոն փոխադրուինք։ Գնաց...։ Սպասեցի ամիս մը, երկու, երեք, ոչ ոք եկաւ...։

«Իսկ ես ի՞նչ կրնայի ընել։ Անծանօթ քաղաքի մը մէջ, առանձին։ Օրէ օր, ամիսէ ամիս պարտքերը կը դիզուէին։ Շատ չոյեցի պանդոկապետուհին, շատ հաւաստիքներ տուի, որպէս զի քիչ մը եւս սպասէ։ Սակայն եկաւ օր մը, ուր այդ վաշխառուն կարելի չէր սանձել։

— Քեզի ոստիկանութեան պիտի յանձնեմ, երբ ուրիշ քաղաքէ փախած բոզ, գոռաց փրփրերախ. այլապէս, պէ՛տք է աշխատիս քովս։

«Սարսափեցայ, դողդղացի ու լացի։ Սակայն պէտք է համակերպէի։ Կա՞ր ուրիշ միջոց...։

«Ու ես աշխատեցայ քովը, նախ՝ իբր սպասուհի, ու երբ տեսաւ թէ մարմինի շնորհներ ունիմ, յաճախորդներուն սպասարկող նշանակեց։ Ու այժմ, ինչպէս կը տեսնես, պարուհի եմ։

«Երբ վերջացուց պատմութիւնը, խոր լռութիւն մը տիրեց. փլուզումի յաջորդող այդ ահաւոր լռութիւնը, որ կը կաշկանդէ ամէն վճռականութիւն։ Սակայն այդ լռութեան մէջ ես կրցայ հաստատ որոշում մը առնել։ Ահա՛, ըսի, այն ճակատագրական վայրկեանը, ուր պէ՛տք է վերջ գտնեն իմ և իր դժբախտութիւնները...:

«Ոտքի ելայ գերագոյն ճիգի մը մէջ, ու նոր կեանք մը կերտելու հաւատքով, ծնրադրեցի Ատրինէին առջև քուրմի մը երկիւղածութեամբ, և ըսի հեծկլտալու մօտեցող բառերով։

— Ատրինէ՛, Ատրինէ՛, ես եմ քու ուսուցիչդ, քու պաշտած ուսուցիչդ՝ Սուրէնը։

— Գնա՛, գնա՛, արկածախնդիր ստահակ, ըսաւ Ատրինէն ձեռքի ու ոտքի բիրտ շարժումով մը։ Ու այնքա՜ն ատելութիւն կար անոր աչքերուն մէջ, ու այնքա՜ն արհամարհանք...։

— Հաւատա՛ ինծի, հաւատա՛, ըսի լալու աստիճան յուզուած։ Չե՞ս յիշեր պտոյտի ընթացքին վայրի ծաղիկները ինծի երկարած, ըսիր. — Ի՞նչ սիրուն են ճշմարտութիւնը խօսող այդ վայրի ծաղիկները. չե՞ս յիշեր։

— Ո՛չ, ո՛չ. ըսաւ բարկացած առանց խօսքիս

ուշադրութիւն դարձնելու։ Այլեւս պիտի չխաբուիմ շողոմ ու փայփայող բառերէ։ Այլեւս պիտի չխաբուիմ աղերսող ու քծնող արուներէ։ Ու պոռթկաց հայհոյանքի նմանող բառեր։

— Սարինէ՛, չե՞ս յիշեր, երբ օր մը դասարանին մէջ, ըսի. «Ահա արուեստագիտուհի մը», ու դուն ո՜րչափ կարմրեցար։

«Ցրուած ուշադրութիւնը հաւաքեց ու նայեցաւ աչքերուս՝ խորո՜ւնկ, խորո՜ւնկ...։

— Հապա ո՞ւր է բառերուդ հուրը, ո՞ւր է աչքերուդ բոցը, ըսաւ կէս վայրկեան լռութենէ մը ետք։

— Այդ բոլորը, բոլո՜րը քու սիրոյդ ճամբուն վրայ մսխեցի, ըսի աւելի մօտենալով։ —

— Սակայն ես ի՞նչ ընեմ մարած աչքեր, անհոգի մարմիններ որոնք խաբել գիտեն միայն. գռեհիկ, գռեհիկ մարդիկ...։

— Քեզի հանդէպ ունեցած սէրէս զատ իրական բան չկար աշխարհի մէջ։ Սակայն այդ սէրը հրդեհ մը եղաւ ինծի համար ու այսօր դարձեալ այդ սիրոյդ մէջէն կեանքը պիտի փթթի հոն։ Քու սէրդ բաժակ մը թոյն եղաւ ինծի համար, ու այսօր դարձեալ այդ սիրոյդ մէջէն մահամերձ հոգիս յարութիւն պիտի առնէ։ Քու սիրոյդ մէջէն դարձեալ պիտի տեսնեմ երկինքը, պիտի շնչեմ օդը, լոյսը, կեանքը։

«Կակուղցան ջիղերը, մեղմացաւ նայուածքը ու անհուն բարութիւն մը աչքերուն խորը, ըսաւ.—

— Բայց պարոն (ո՜հ, այդ պարոն բառը ի՜նչ անուշութիւն կը խառնէր), բայց ես առաջուան անբիծ Սարինէն չեմ։ Ես աղտոտ եմ, պիղծ եմ, ինկած եմ։

— Ընդհակառակը, ըսի. մենք անցանք հուրի մկրտութենէն ու մեր մէջ այրեցաւ ամէն ինչ որ աղ-

տոտ էր ու ճղճիմ և մնաց միայն այն ինչ որ թանկագին է։ Մենք պիտի կրնանք վայելել կեանքը աւելի լիական ու գեղեցիկ, որովհետև ամէն անկում բարձրութեան մը սկզբնաւորութիւնն է։

— Իրա՞ւ, իրա՞ւ, այլեւս պիտի չխաբուի՞մ, այլեւս պիտի չլքուի՞մ, կեանքը դարձեա՞լ պիտի ժպտի ինծի, ըսաւ մանուկի մը անմեղ բառերով։

— Դուն պիտի լքուիս այն ատեն միայն, երբ սիրտիս զարկերը դադրին, ըսի։

— Իրա՞ւ, իրա՞ւ, պիտի կրնա՞մ ազատիլ այս աղտոտ ու հեղձուցիչ վայրէն, ըսաւ թեւերով վիզիս փաթթուած։

«Անհուն կարեկցութեամբ ըսի.

— Մենք թև թեւի պիտի մտնենք հարսանեկան առագաստը ու պիտի երթանք դէպի հորիզոնները մեր երազներուն։

— Պարո՛ն, դեռ անթեղուած կայծեր կան հոգիիդ խորերը, ըսաւ։ Դուն մաքուր ես, դուն բարի ես ինչպէս բանաստեղծի մը հոգին. իսկ ես պղծած մոխիր եմ։

— Ընդհակառակը, սիրելիս, ըսի. այս բառերը կը բխին քու հոգիիդ պայծառ ակունքէն, զոր կը տեսնեմ սա յոգնած աչքերուդ մէջ։

«Ու այլեւս Ատրինէն դպրոցի անմեղ աղջիկն էր, քաղցր նայուածքով, քաղցր հոգիով և նուազի մօտեցող ձայնով։

— Պարո՛ն, դարձեալ պիտի ապրի՞նք օրեր՝ անցեալը յիշեցնող, ուր կար երգ, ուր կար նուագ, ուր կար կեանք...։

— Մենք անցեալի մէջէն պիտի կերտենք ապագան աւելի գունագեղ, աւելի ծիծղուն, աւելի կեանքոտ, ըսի և ելանք ոտքի, պէտք եղած կարգադրու-

թիւնները ընելու։ Սակայն երբ դրան մօտեցանք, յանկարծ կանգ առաւ Ատրինէն,

— Ո՛չ, ո՛չ ըսաւ. այսօր չեմ կրնար ընկերանալ քեզի. կարեւոր գործեր ունիմ կարգադրելիք։

— Ի՞նչ գործ, ի՞նչ գործ, ըսի այլայլած։

— Մի՛ ստիպեր որ իգականի բոլոր հպարտութիւնս ոտքերուդ տակը փռեմ, ըսաւ։

— Քու հպարտութիւնդ իմ ալ հպարտութիւնս է, ըսի։

— Այսքան զոհողութենէ ետք պէտք չուզէի որ այդ զոհողութիւնն ալ ընէիր, ըսաւ։

— Զոհողութի՞ւն... քեզի համար աշխարհ մը զոհողութիւն իսկ քիչ է, ըսի։

— Պարտք ունիմ պանդոկապետուհիին, ըսաւ կարմըրելէն։

— Ա՞յդ է եղեր ընելիք զոհողութիւնս, ըսի խընդալէն։ Ես ալ կը խորհէի թէ սիրտ մը զոհողութիւն պիտի պահանջէիր։

«Գացինք։

— Տիկի՛ն, ըսի. պիտի ուզէ՞իք օրիորդին հաշիւը փակել։

«Բայց տէտրակը երեսս նայելով և տարօրինակ արտայայտութիւն մը դէմքին՝ ըսաւ.

— Հարիւր ութսուն ոսկի և եօթանասուն դահեկան։

«Յետոյ աւելցուց.

— Դո՞ւք պիտի վճարէք։

— Նշանած է օրիորդը, ըսի Ատրինէին ձեռքէն բռնած։

«Ու յանկարծ վայրի քահ քահ մը լեցուց սրահը։

— Շա՛տ տեսեր եմ այդպիսի նշանածներ, ըսաւ ձեռքը և գլուխը շարժելով։

— Կը տեսնուինք Մատամ Ֆիլիպ, կը տեսնուինք, ըսաւ Ատրինէն՝ թեւը թեւիս։ Օր մը մեր համեստ հիւղին մէջ քեզ հիւրասիրելու պատիւը պիտի ունենանք։

«Դարձեալ այդ հրէշային ծիծաղը լեցուց միջոցը։ Ու ես վախցայ. կարծես ճիւաղ մը կը գոռար։

«Սակայն կարեւորը այդ չէր. կարեւորը 180 ոսկին էր, զոր չունէի։

— Տիկի՛ն, վաղը այդ գումարը կը վճարեմ, ըսի։

«Ու դառնալով Ատրինէին՝

— Ատրինէ՛, դուն ալ պէտք եղած կարգադրութիւնները ըրէ։ Հաւաքէ ի՛նչ որ ունիս, պայուսակի մը մէջ դիր ու վաղը՝ վերադառնալուս՝ կը մեկնինք։

— Անշուշտ, անշուշտ, ըսաւ Ատրինէն կայտառ բառերով. վաղն առաւօտ, վաղն առաւօտ...։

«Ուրախութեան և վիշտի ծանրութեան տակ ընկճուած, համբուրեցի Ատրինէն ու հեռացայ։

«Սուրացող ինքնաշարժին մէջ վայրկեաններ օրերու դանդաղութեամբ կ'ընթանային, մինչ սիրտս՝ մտածումի արագութեամբ։

«Տուն հասնելուս, հայելիէ խոշոր դարակս վաշխառուի մը քով աւանդ դրի, ու ապահովելէ ետք պէտք եղած գումարը, վերադարձայ՝ յաջորդ առաւօտն իսկ։

«Սակայն... ո՞ւր էր Ատրինէն։ Հոս հոն վազեցի, այս սենեակը, այն սենեակը հարուածեցի, և երբ պանդոկապետուհին դուրս ելաւ անտարբեր, դաւադրութեան մը զոհ գացողի մը զգացումը ապրեցայ։

— Ո՞ւր գնաց, ո՞ւր գնաց Ատրինէն, ըսի ճանկռոտող բառերով, բզկտելու դիրքի մը մէջ։

— Չեմ գիտեր, քիչ առաջ հոս էր, ըսաւ պանդոկապետուհին սովորական անտարբերութեամբ։

«Թերեւս կարեւոր գործով մը մեկնած ըլլալու է, ըսի ու խաղաղեցայ։ Սակայն ժամ մը, երկու ու դարձեալ սկսայ վրդովիլ, ջղայնանալ։ Ի՞նչ կրնար պատահիլ, ի՞նչ կրնար պատահիլ. ըսի ու դուրս ելայ։

«Մայթին վրայ էի՝ տենդոտ, հողմակոծ ծառի մը պէս տատանող։

«Յանկարծ դիմացի մայթի բազմութեան մէջէն տեսայ աղջիկ մը, երիտասարդի մը թեւին։ Այդ աղջիկը Ատրինէին արտաքին երեւոյթը ունէր, անոր շարժուձեւը, քալուածքը։ Մարդիկ յաճախ իրարու կը նմանին, ըսի և ուշադրութիւնս ուրիշ վայր մը դարձուցի։

«Սակայն քիչ ետք, այդ զոյգը գոհարավաճառի մը խանութին առջև կանգ առաւ, աղջկան դէմքը՝ կէս մը իմ ուղղութեանս։ Ակամայ նայուածքս դարձեալ հոն դարձուցի։ Այդ դէմքը ճիշդ Ատրինէին դէմքն էր: Մօտեցայ։ Նայուածք, արտայայտութիւն՝ Ատրինէն էր: Աւելի ու աւելի մօտեցայ՝ սեւեռաբար։ Աստուա՛ծ իմ, Ատրինէն էր, Ատրինէ՛ն, անծանօթ երիտասարդի մը թեւին, գոհարավաճառի մը խանութին առջև, Ատրինէ՛ն... Ատրինէ՛ն...։

«Խոյանալու և բզկտելու անհուն տենչ մը սարսռաց երակներուս մէջ։ Բզկտել՝ ատամներովս ու ըսել. «Ատրինէ՛, գինովցի՛ր զոհիդ արիւնով»։

«Սակայն յանկարծ թուլցան ջիղերս, ամբողջ արիւնս խուժեց սիրտս, ու կքեցայ մայթին վրայ, սիրտիս ծանրութենէն։

«Նայեցայ այդպէս խոնաւ աչքերով։ Այդ զոյգը տակաւին կը քալէր ծեքծեքուն ու կը կոխկռտէր գինիի այն սրուակը զոր հազիւ շրթներուս տարած էի։ Կը կոխկռտէր կանթեղին այն պատրոյգը, որ դեռ երէկ սկսած էր կայծկլտալ: Ալ ի՞նչ բան կը մղէր զիս որ չարունակէի ապրիլ։

«Նայեցայ վերջին անգամ: Թեւ թեւի, օրօրուելէն, խնդալէն կ'երթային. ու երբ աներեւութացան խորունկ քաղաքին խորունկ ժխորին մէջ, վիշտիս սաստկութենէն հեծկլտացի:

«Սակայն յանկարծ աներեւոյթ ոյժ մը խուժեց արեանս մէջ լոյսի արագութեամբ ու ծաղկեցաւ հոգիիս խորը՝ հրթիռի մը պէս։ Կեանքի Ոյժն էր այդ, Գերագոյն Ոյժը, որ չի ճանչնար պարտութիւն, որ չի ճանչնար կործանում, որ չի ճանչնար մահ:

«Սարինէն չէր կրնար ձերբազատել ինքզինքը կործանումի այդ վիհէն, որովհետեւ չունէր այդ Ոյժը: Ոյժը՝ որ նահանջը յաղթանակի կը վերածէ։ Ոյժը՝ որ պարտուած մը ոտքի կը հանէ: Ոյժը՝ որ քայքայուածի մը կենդանութիւն կու տայ։

«Եւ ո՞վ էր յանցաւորը. Սարինէ՞ն, այդ հրէշնե՞րը. թերեւս։ Սակայն կար ուրիշ յանցաւոր մը ու այդ իմ անձս էր։ Ես էի....։ Ես և դպրոցը, որ չէինք կրցած ներարկել այդ Ոյժը՝ անոր երակներուն։

«Ոտքի ելայ վճռական. վերադարձայ տուն։

«Պէտք է շարունակէի ուսուցչական ասպարէզը, կիրարկելու համար այն ինչ որ թերի մնացած էր։ Ու գացի մեր նախկին տնօրէնին, ուսուցիչի պաշտօնի մը համար՝ նոյն վարժարանէն ներս: Մերժեց: Խնդրեցի, բացատրեցի պարագաս. ո՛չ, ո՛չ, ըսաւ: Աղերսեցի, իզո՛ւր. ու բոլոր կարելի միջոցներովս չկրցայ այդ մարդուն ըմբռնել տալ կեանքի այս բացառիկ երեւոյթը:

«Լսեցի ձեր մասին. երիտասարդ բժիշկ էք և հոգաբարձու. վստահ եմ որ կ'ըմբռնէք զիս: Ահա ես և անցեալս»։

Լռութիւնը երկար տեւեց ու ես թաղուեցայ այդ լռութեան մէջ, մինչ ուսուցիչը պատասխանիս կը սպասէր...։

ՈՒՐԻՇ ԱՇԽԱՐՀԷ ԵԿԱԾ ՄԱՐԴԸ

Կ'անձրեւէր։ Կը շտապէի տուն, յոգնած անդամներս ցեխին մէջ մխրճելէն, մինչ անձրեւը կը խուժէր անպատսպար անդամներէս՝ հեղեղի պէս։

Կանգ առի դրան մը առջեւ պահ մը հանգչելու յոյսով, կարենալ շարունակելու համար ճամբաս, որ անվախճան կը թուէր։ Ու յիշեցի...։ Այդ տան մէջ հիւանդ մը ունէի, որուն այցելութիւն մը տալ յարմար առիթ մը նկատեցի։

Զարկի դուռը․ ո՛չ ոք բացաւ։ Դարձեալ ու դարձեալ զարկի․ ո՛չ ոք պատասխանեց։ Հրեցի ու ներս մտայ։

Անցայ նեղ ու դարձդարձիկ նրբանցքներէ եւ հասայ հիւանդին սենեակը։ Փոքր խուց մըն էր, ցած առաստաղով, ցած պատուհաններով, ուր մսկոտ լապտերի մը աղօտ լոյսը կը հիւծէր թանձր մթութեան մը մէջ։

Հոն էր հիւանդը՝ ցած մահճակալի մը վրայ, ու խորունկ հռնդիւն մը փոքր միջոցին մէջ արձանացած։ Ո՛չ ոք կար հիւանդին քով․ ո՛չ ոք՝ խրճիթին մէջ։ Սակայն երբ բժիշկի քննութեանս սկսայ, ահա ներս

մտաւ անծանօթ մարդ մը որ սովորականէն շատ տարբեր երեւոյթ մը ունէր։ Ինքնավստահ կեցուածք, պայծառ դէմք, կամք և վճռականութիւն արտայայտող աչքեր՝ իր անձին միութիւնը կազմած, իր իսկ անձը նուաճած մարդու մը տպաւորութիւնը թողուցին վրաս։ Շարունակեցի բժիշկի քննութիւնս առանց ուշադրութիւնս ցրուելու։ և երբ ներարկումի մը համար կը պատրաստուէի՝

— Զգէ՛, մի ըներ, ըսաւ անծանօթ մարդը հնչուն ձայնով մը։

— Ինչո՞ւ, ըսի շուարած։

— Որովհետև երբ կը փորձես բուժել զայն, բարիքի պիտակին տակ մեծագոյն չարիքը ըրած կ'ըլլաս, ըսաւ անծանօթը։

— Զարի՞ք, ըսի ակամայ: Ուրեմն ձգե՞լ որ տառապի:

— Այո՛, թո՛ղ տառապի, ըսաւ անծանօթ մարդը, եթէ կ'ուզես որ անոր մէջ ապրելու հաւատքը աւելի զօրանայ։ Եթէ կ'ուզես որ ան իրապէս վարէ կեանքին։ Ու վերջապէս եթէ կ'ուզես որ անոր մէջ արթննայ Ստեղծագործ Ոյժը։

Անոր ձայնին մէջ ո՛չ մէկ տատամսում, ո՛չ մէկ երկընտրանք կար: Ինքնավստահ շեշտով մը կը խօսէր ան:

— Սակայն ի՞նչ պիտի ըլլար վիճակը մարդկութեան՝ եթէ բժշկութիւնը չսանձէր աշխարհաւէր համաճարակներն ու մահասփիւռ շատ մը ուրիշ հիւանդութիւններ, ըսի։

— Ան որ ներքին ոյժ և կորով ունի, և ապրելու զօրաւոր հաւատք՝ կրնայ յաղթել ոեւէ հիւանդութեան, ըսաւ անծանօթ մարդը վճռական։ Ու մենք պէտք է գիտնանք զօրացնել այդ ներքին ոյժը՝ պայքարելով։

— Սակայն միթէ երկար տառապանք մը չի՞ սպաներ, չի՞ քայքայեր, պատասխանեցի։

— Ո՛չ, ըսաւ անծանօթը։ Ընդհակառակը, երկար ու խորունկ տառապանք մը կը զօրացնէ մեր ներքին կենսունակութիւնը և կը կերտէ իրական մարդը։

— Բայց կեանքը ինքնին անսկիզբ ու անվախճան տառապանք մըն է, ըսի․ և բժիշկներս՝ միայն կը փորձենք կէտադրել զայն։

— Պէ՛տք չէ կէտադրել տառապանքը, ըսաւ անծանօթ մարդը․ պէ՛տք է յաղթել անոր․ և այն ատեն միայն պիտի գիտակցինք կեանքի բարձրութեան։

— Ի՞նչպէս յաղթել տառապանքին, ըսի անծանօթ մարդը նեղի ձգելու դիտումով:

— Ամէն մարդ իր մէջ ունի թագուն կարողութիւն մը, որ տառապանքին մէջէն կ՚իրագործուի, ըսաւ անծանօթ մարդը: Եւ իրագործուած այդ կարողութիւնը մեծագոյն յաղթանակն է՝ տարուած տառապանքին վրայ, հոգ չէ թէ անիկա ըլլայ մեր անձին կործանումովն իսկ։

Հիւանդը սկսաւ գալարուիլ։ Անհելի գալարումներ, ցաւի պրկումներ, երկար ու խորունկ հառաչներ կարծես կը ցնցէին խրճիթը։

— Տե՛ս, տե՛ս, ըսի․ ի՞նչպէս անտարբեր մնալ այս սրտաճմլիկ տեսարանին առջև․ ի՞նչպէս չգթալ։

— Գութը մեծագոյն աղէտն է, ըսաւ անծանօթ մարդը։ Ան կը քանդէ ամէն կենսունակութիւն, եռանդ, խիզախութիւն։ Ան կը քանդէ պայքարի ոգին, պարելու հաւատքը ու կը մարէ ստեղծագործ կայծը։ Գութը կը մեռցնէ պատիւի և արժանապատուութեան զգացումը և ենթական զուրկ՝ իր անձին գիտակցութենէն, կ՚ըլլայ ոչխար, կ՚ըլլայ սողուն։ Գթա՛ մէկու մը, եթէ կ՚ուզես որ կործանի ան։

Դեռ կը գալարուէր հիւանդը․ ձեռքերը կը կարկառէր, գութ ու կարեկցութիւն կը հայցէր։ Կարելի

չէր անտարբեր մնալ այդ աղեխարշ տեսարանին առջեւ։ Ուզեցի անպատճառ օգնել, սակայն թոյլ չտուաւ այդ մարդը։ — Տկար ու անջիղ մարդիկ կը գթան, որպէս զի ամէն ոք իրենց նմանի, ըսաւ ու դուրս հանեց զիս խրճիթէն։

Քալեցինք երկա՜ր, ցեխերու մէջ, անձրեւին տակ, ու ահա հասանք փոքր հիւղակ մը: Անծանօթ մարդը հրեց ու բացաւ դուռը։ Մտանք ներս։ Մահճակալի մը վրայ, մարդ մը կծկուած՝ իր գործովը կը զբաղէր, զուարթ երգ մը շրթներուն։ —

Երբ տեսաւ մեզ, մէկդի ըրաւ ամէն գործ ու բարի գալուստ մաղթեց։ Մեր ուրախութիւնը հարցնելէ ետք, ան սկսաւ պատմել իր ներկայի յաջողութիւններէն ու ապագայի ծրագիրներէն։ Քիչ անգամ կարելի է այդքան կայտառ, այդքա՜ն զուարթ մարդու մը հանդիպիլ։

Բայց զարմա՜նք... ան չփորձեց անկողնէն ելլել. ո՛չ իսկ շարժում մը, ճիգ մը. կարծես անկողնին գամուած ըլլար։

— Ինչո՞ւ չ'ուզեր անկողնէն ելլել, հարցուցի անծանօթ մարդուն։

— Անդամալոյծ է, ըսաւ։

— Անկողնէն բնաւ դուրս չի՞ կրնար ելլել. ըսի։

— Բացարձակ անդամալոյծ է, ըսաւ։

— Որքա՞ն ատենէ ի վեր այդպէս անկողնին մէջ էք, հարցուցի անդամալոյծին։

— Քսանըմէկ տարիներ, ըսաւ։

— Քսանըմէկ տարիներ անկողնին գամուած ու դեռ ա՛յսքան ուրախ, կայտառ, խանդավառ էք, զարմանալի բան, ըսի։

— Ոչինչ զարմանալի է, ըսաւ անդամալոյծը։ Երբ կարելի է յաղթել ոեւէ դժբախտութեան, ոեւէ

խոչընդոտի, ինչո՞ւ ուրախ չըլլալ։

— Ուրեմն դուք կրնա՞ք յաղթել կեանքի բոլոր խոչընդոտներուն, բոլոր դժբախտութեանց, ըսի զարմացած։

— Երբ կարելի է յաղթել մահուան, կարելի չէ՞ յաղթել կեանքի դժբախտութեանց, ըսաւ անդամալոյծը։

— Ինչպէ՞ս յաղթեցիք մահուան, հարցուցի հետաքրքիր։

Եւ ան պատմեց։

— Երբ քսանըհինգ տարեկան էի, տարօրինակ ցաւերէ սկսայ տառապիլ։ Բժիշկներ ռոմաթիզմ կ'ըսէին։ Սակայն այդ ցաւերը սովորականէն շատ տարբեր ցաւեր էին, որոնք կարճ ժամանակի մը ընթացքին քանդեցին մարմնիս մէկ մեծ մասը։ Կար աւելին. ցաւերուն յաջորդեցին ուրիշ բարդութիւններ, որոնք կը սպառնային գոյութեանս։ Բժիշկներ իրենց բոլոր կարելին ըրին ու տարօրինակ և այլանդակ փորձերէ ետք, անբուժելի պարագայ մը նկատեցին հիւանդութիւնս, և կեանքս օրերու մէջ սահմանեցին։ Երբ լսեցի բժիշկներուն այդ վճիռը, կատաղութենէս սկսայ դողդղալ։ Որոշեցի չմեռնիլ։ Ես պիտի չմեռնիմ, պոռացի բժիշկներուն երեսն ի վեր։ Ծիծաղեցան։

«Պայքարեցայ այդ ահաւոր հիւանդութեան դէմ չորս տարի, հեթանոս կատաղութեամբ։ Պայքարեցայ յաղթելու անխախտ հաւատքով, կեանքին վերադառնալու անխորտակ յոյսով ու վերադարձայ։ Երբ ցաւերս վերջացան, բոլոր անդամներս փայտացած էին, բացի աջ ձեռքիս երեք մատներէն ու ձախ ձեռքիս ցուցամատէն։ Հակառակ այս դժբախտութեան, մեծապէս ուրախ էի, որովհետև ահաւոր պայքարէ մը ետք կրցած էի մահուան յաղթել։ Անկէ ետք ո՛չ մէկ դժբախտութիւն գոյութիւն ունէր ինծի համար։ Ներքին կորովս, յաղթելու հաւատքս ա՛յնքան զօրացած

էր, որ կարելի չէր ընկրկիլ ոեւէ խոչընդոտի առջեւ։

«Այդ օրէն ի վեր կեանքը աւելի հաճելի երեւցաւ ինծի, աւելի գեղեցիկ, աւելի հրապուրիչ, որովհետեւ ես կեանքին տիրացած էի անհաւոր տառապանքէ, անհաւոր պայքարէ մը ետք։ Առաջ, երբ կեանքը յաճախ սեւ ու մութ կը տեսնէի, հիմա կեանքը այնքան պայծառ կը տեսնեմ, որքան մահէն ազատուող մը։ Թէեւ դատապարտուած եմ անկողին մնալու, սակայն ա՛յնքան ազատ կը զգամ ինքզինքս որքան թագաւոր մը։

«Այդ օրէն ի վեր կ՛ատեմ բժիշկները։ Ո՜րչափ ուրախացայ որ անոնք չկրցան բուժել զիս։ Եթէ բուժէին, պայքարի ոգին ա՛յնչափ պիտի չզօրանար ներսիդիս, ներքին կենսունակութիւնս ա՛յնչափ պիտի չյորդէր, կեանքին ա՛յնչափ պիտի չփարէի, եւ ա՛յսպէս պայծառ ու արեւոտ պիտի չտեսնէի կեանքը։ Այդ տառապանքը ու տառապանքը յաղթելու այդ անհաւոր պայքարը, գեղեցիկ իմաստ մը տուին կեանքին։ Անկէ ետք, երբ անհանդստացայ, բնաւ բժիշկ կանչել չտուի։ Պայքարեցայ հիւանդութեանց դէմ եւ յաղթեցի։ Եւ կա՞յ աւելի մեծ հաճոյք քան յաղթելու հաճոյքը, անհաւոր պայքարէ ետք յաղթական ելլելու հաճոյքը։

«Առաջ, ընտանիքս նիւթական անձուկ պայմաններու մէջ կ՛ապրէր, եւ երբեմն աւուր հացի կարօտը կը քաշէր. հիմա բարեկեցիկ կեանք մը ունի։ Ես եմ միակ աշխատողը. սա երեք մատներուս։ Ժամացոյցներ, մեքենաներ կը նորոգեմ, տուներու յատակագիծներ կը գծեմ, ձեռագործի նմոյշներ կը պատրաստեմ»։

Երբ վերջացուց անդամալոյծը, անծանօթ մարդը ինծի դառնալով ըսաւ.

— Ուրեմն դեռ պիտի չարունակե՞ս արհեստդ, որ թուլութեան եւ մեղկութեան վէրքը կ՛օրօրէ մարդկու-

թիւնը և կը դժբախտացնէ մարդ արարածը, որ երջանիկ ապրելու համար ծնած է միայն։

Լուռ մնացի․․․։

— Գնա՛, և ըսէ պաշտօնակիցներուդ որ վերջ տան իրենց այդ աւերիչ արհեստին, ըսաւ և հրաժեշտ առինք անդամալոյծէն։

Երբ դուրս ելանք, այդ անծանօթ մարդը աներեւութացած էր։ Սակայն զարմանալի՜ երեւոյթ․․․ ինքզինքս բոլորովին անծանօթ միջավայրի մը մէջ գտայ։ Կարծես տարբեր քաղաքի մը մէջ ըլլայի, տարբեր աշխարհի մը մէջ։ Հսկա՜յ, հսկա՜յ շէնքեր, որոնց կատարները կարծես երկինքի մէջ մխրճած ըլլային։ Լա՜յն, լա՜յն պողոտաներ, ուր տարօրինակ ձեւերով ինքնաշարժներ, հանրակառքեր կ'երթեւեկէին և լոյսի շլացուցիչ առատութիւն մը՝ ամէն տեղ։ Ուրկէ՞ եկած էի այս անծանօթ քաղաքը և ինչպէ՞ս պիտի վերադառնայի տուն, երբ մանաւանդ անօթի էի և պարտասած։

Երբ այդպէս, շուարած, կը մտածէի, ահա ականջիս հասան «բժիշկ», «բժիշկ» բառերը։ Երբ ետիս դարձայ, տեսայ չորս-հինգ մարդիկ, ճիշդ այդ անծանօթ մարդուն տիպարէն, որոնք կասկածով կը նայէին ինծի, կարծես գող կամ ոճրագործ մը ըլլայի։ Ջանսնել ձեւացուցի ու արագցուցի քայլերս։ — Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք սա բժիշկը, սկսան պոռալ ետեւէս։ Վախէս սկսայ վազել։ Սակայն ձայներ, աղմուկներ տակաւ կը շատնային ու նման խօսքեր կը հասնէին ականջիս.— Բռնեցէ՛ք սա բժիշկը, որ մոլութիւն և մեղկութիւն կ'ուզէ սերմանել մեր քաղաքին մէջ. սա բժիշկը՝ որ կ'ուզէ քանդել մեր քաղաքը, կ'ուզէ դըժբախտացնել մեզ. բռնեցէ՛ք․․․ բռնեցէ՛ք․․․։

Կը վազէի այսահարի մը պէս, ամուր բռնած

բժիշկի պայուսակս։ Սակայն քիչ ետք ամբոխի մը վայրի մլուռը լսելի եղաւ, աքլորի կանչերով և շուներու հաջոցներով խառն։ Յանկարծ մէկը խլեց ձեռքէս բժիշկի պայուսակս. և երբ ետևս դարձայ, ահաւոր տեսարան մը պարզուեցաւ առջևս։ Հազարաւոր մարդիկ, ականջափողի կտորներով, բժիշկի կոտրած ունելիներով, դեղի շիշերով գլխս կը հալածէին։

Փողոցէ փողոց կը վազէի սարսափահար, մինչ հազարաւորներու կանչն ու աղաղակները դեռ կը հասնէին ականջիս։ Հասան ետևէս. մէկը ամուր մը բռնեց թևէս և ցնցեց զիս։ Ուզեցի պոռալ, ուզեցի օգնութիւն աղաղակել, սակայն ահաւոր վախ մը կաշկանդած էր ամէն մասնիկ։ Թուլցան ոտքերս, թուլցաւ մարմինս ու յօրանջեցին ջիղերս երկա՛ր, և... բացի աչքերս։

Անկողնիս մօտ գտայ մայրս, որ թևէս բռնած կ՚արթնցնէր զիս, մինչ մօտակայ փողոցէն աքլորներուն կանչն ու շուներուն հաջոցը կը լեցնէին միջոցը։

ԱՅՍ Ո՛ՐՉԱՓ ՈՉԽԱՐ

Դարձեալ եկած էր ան, ու բառեր — մղձաւանջ մը կարծես — կը հանէին ականջէս անախորժ թրթռացումներով։

— Անիին վիճակը ծանրացաւ։ Կողացաւ, ջերմութիւն, ահռելի բան...։

Թախծոտ աչքեր, խոժոռ ու կնճռոտ դէմքի մը վրայ նոյն բանը կ՚ըսէին՝ աւելի անախորժ։

— Շատ լաւ տիկին, դուք գացէք ես՝ հիմա՛ կուգամ, ըսի։

— Ո՛չ, միասին երթանք ըսաւ. և անոր ձայնը կը սպառնար։

Քալեցինք, լուռ, առաջնորդիս ծանր շունչը սրունքներուս փաթթուած կարծես։

Հիւանդին սենեակը օդաւէտ էր, ու թէև լոյսի երկու մեծ թևեր իրենց մատները կը պտըտցնէին անդադար, սակայն կարող չէին փարատել այն ինչ որ հսկայ բուի մը պէս թառած էր հոգիներու վրայ։ Թախիծը՝ թանձր, անթափանց. սենեակին մէջ. սենեակին շուրջ։ Ու ներկաներ՝ թախծոտ կնճիռներ կարծես, կծկուած էին։ Կծկուած էին նաև անոնց լեզու-

ները որոնք չկրցան «բարի լոյս»ով մը իսկ դիմաւորել զիս։

Լոյսի պայծառ արտացոլացում մը կ՚ուրուագծէր հիւանդին դէմքը։ Ու երկու վտիտ ձեռքերը աջ կողին կառչած, կ՚ուզէին սանձել ուժգնութիւնը ցաւին. ընդունա՜յն։ Խորունկ «օֆ»ե՜ր, «ախ»ե՜ր, ու հառաչ-ներ կը լեցնէին փոքր միջոցը ուր հիւանդ տրտմու-թիւն մը կը տիրապետէր։ Ներկաները՝ աջ թեքած էին։ Աջ թեքած էին նաև աթոռներն ու սեղանները։ Ամէն ինչ կողացաւէ՝ կը տառապէր հոս։

Վեց օր՝ ու Անին թոքատապէ կը տառապէր։ Բժշկական խնամք, դեղահատեր, ներարկումներ յար-դի մեղքի չափ իսկ չէին կրցած բարելաւել հիւանդին վիճակը։ Ծնողներ տակաւ կը կասկածէին բժիշկի կա-րողութեան վրայ։ Աւելին. Հաւատքս անձիս նկատ-մամբ իսկ կը թուլնար։ Ու այս վերջին պարագան կրնար վտանգաւոր ըլլալ բժիշկի մը համար մանաւանդ։

Վճռեցի։ Կամքս կռանեցի ակռաներուս մէջ ու խածի շրթներս ուժգին, վայրագ, մահուան դէմ մարտնչողի մը պէս, ու՝

— Շունչ առէք օրիորդ, ըսի պրկուած ատամ-ներուս մէջէն։

Ահա ականջափողիս մէջէն կը հասնէին տարօրի-նակ, արտառոց ձայներ։ Չորցած տերեւներու պար մը կար կարծես ու փշոցներ, կլկլոցներ՝ անվերջ։ Թոքերու բորբոքումը հասած էր իր գագաթնակէտին։ Սկսած էր վտանգաւոր փուլը հիւանդութեան ու մեծ վտանգը՝ հիւանդին համար։ Հրաշք մը միայն կրնար փրկել կացութիւնը։

Սակայն ահա ուրիշ ձայներ, շշուկներ, ո՛չ ականջափողէս այս անգամ, կը հասնէին ականջիս։ Երբ ռամիկին կոյր դատաստանը կը սպառնար փիղի-

քական գոյութիւնս ապահովող բժիշկի համբաւէս, այդ շշուկները՝ ոճրային շշուկներ կարծես՝ կ՚օղակուէին վիզիս խեղդամահ ընելու աստիճան։ Կասկածը՝ ուշագրութիւնս ձայնին ուղղութեան կեդրոնացուց, ու պահ մը ետք՝ իրականութիւնը — ահռելի իրականութիւն մը սկսնակ բժիշկի մը համար — պարզուեցաւ սև գիծերով։

Ընտանիքին վստահութիւնը անձիս նկատմամբ բոլորովին խախտած էր, ու կ՚որոշէին ուրիշ բժիշկ մը հրաւիրել որ պիտի կարենար բուժել իրենց զաւակը կարճ ժամանակամիջոցի մը ընթացքին։ Բուժե՞լ։ Միթէ բժիշկներ կը բուժե՞ն։ Ամոքել՝ թերևս։ Ո՞ր մարդկային էակը կարողացած է ցարդ՝ հիւլէներու կշռոյթը կառավարող օրէնքներուն իշխել։ Սակայն ռամիկը չէր կրնար ըմբռնել այս բանը։ Ու անոնք, այս անգամ, պիտի նախընտրէին բժիշկ մը կորնթարդ ողնայարով, ճաղատ գլուխով ու տասնեակ մը մազեր քունքին ու ծածրակին վրայ, ուր ճերմակը պէտք է տիրապետէր սեւին։ Ժամանակին կնիքը կրող այդ բժիշկն ալ պիտի չկարողանար գոհացնել զիրենք, քանի որ հրաշքի կը տենչային, որ աստղերու չափ հեռու էր բժշկութենէ։ Ու անոնք պիտի դիմէին ուրիշ բժիշկի մը և այսպէսով բժիշկէ բժիշկ, հիւանդանոցէ հիւանդանոց, գիւղէ գիւղ կամ քաղաքէ քաղաք՝ հրաշագործ բժիշկը գտնելու յոյսով։ Եւ հիւանդը՝ անտրտունջ՝ պիտի ենթարկէր իր անձը բժշկական կամահաճ փորձարկութեանց, որպէս զի շաբաթ մը, օր մը, կամ գոնէ ժամ մը աւելի կարենար ապրիլ։ Բայց այդ խղճալիները չէին գիտեր թէ մեռնողին կամ ապրողին, նորածինին կամ հարիւրամեայ ծերունիին տարիքը նոյնն էր, քանի որ ոչինչ կը մեռնի կամ կը ծնի յաւերժութեան մէջ։

Ու միայն այսպիսի պարագաներուն կարելի է չափել իրական արժէքը հոգեկան արիութեան եւ վսեմութեան։ Երբ մահը իր սուրը կը պտըտցնէ հիւանդի մը շուրջ, հոգիներ կը ստորնանան, կը գռեհկանան, կ'ըլլան սողուն ու խլուրդ ու կը նահանջեն առնականութեան աւերակոյտին վրայէն։ Ոմանք կը դիմեն մեծ Անծանօթին՝ Աստուծոյ՝ կողկողագին, լալահառաչ, ու խոստումնե՛ր, խոստումնե՛ր նիւթական թէ բարոյական։

Ուրիշներ՝ աւելի գործնականներ՝ կը դիմեն բժիշկին, կը շռայլեն ամէն կարելի բան որ ունին իրենց տրամադրութեան տակ, ու կ'աղերսեն անոր ալ, ստորնացուցիչ աղերսանք մը անշուշտ։ Մարդը մարդուն ստորնանա՛յ այս աստիճան...։ Ու մահը դարձանքով կը մօտենայ այդ եղկելիներուն ու կ'ուզէ պահ առաջ վերջ տալ անոնց տխմար աղերսանքին։ Քիչեր՝ հազուագիւտներ՝ գիտեն չեշտակի նայիլ մահուան աչքերուն՝ առնական, խրոխտ։ Անոնք չեն գիտեր լալ, աղերսել ու անիծե՛լ բախտը։ Ընդհակառակը, վերջին րոպէին իսկ ունին ժպիտ ու երախտագիտութիւն հանդէպ բոլոր անոնց որոնք յոգնած են իրենց համար։

Սոսկալ մահէն ստորնանալու աստիճան, ինչո՞ւ։ Աղերսել ուրիշներուն ու գռեհկանալ, գռեհկանալ, ինչո՞ւ, երբ մահն ու կեանքը նոյն երեւոյթներն են։ Միակ տարբերութիւնը այս երկու վիճակներուն, հիւլէներու՛ տարբեր չափականութեան մէջ կը կայանայ։ Այսչափ։ Ու մահը որչա՛փ առաւելութիւն ունի կեանքին վրայ։ Մարդ արարածը վերջնականապէս կը ձերբազատուի զինք կաշկանդող բնախօսական կաղապարներէ ու միջոցին մէջ կը վայելէ անհուն բարութիւնն ու անսահման գեղեցկութիւնը տիեզերքին։ Միայն ու միա՛յն տիեզերքի անհունութեան, անոր

արուեստ համադրութեան մէջ կարելի է տիրանալ եռջանկութեան, գերագոյն երջանկութեան։ Եթէ մարդիկ գիտէին կեանքը այս հայեցակէտէն, անոնք պիտի կարենային մի քանի հարուածով մաքրել ոստայնները սովորութիւններու, ու մանուկի մը ծննդեան օրը պիտի ողբային և մահուան օրը ցնծատօնի պիտի վերածէին։ Սակայն դժբախտաբար մարդիկ կը սիրեն կաղապարներ և կ'ատեն, կը հալածեն բոլոր անոնք որոնք կ'ուզեն ազատիլ կաղապարներէ, կապանքներէ։ Ու բժիշկներ, դժբախտացնելէ ետք իրենց անձը բժշկական արուեստին տիրանալու համար, կը դժբախտացնեն նաև մարդկութիւնը, ձգնելով երկարել բնախօսական կաղապարներու ազդեցութիւնը։ Ու այս բանը, դարերու ընթացքին, մոլութիւն մը եղած է մանաւանդ գիտնական բժիշկներու քով։

Սակայն ամէն պարագային՝ բժիշկներ չար մարդիկ չեն, քանի որ հետապնդուած նպատակը բարի է. և ամէն գործ նպատակէն կը դատուի և ոչ թէ արդիւնքէն։ Ու բժշկութեան՝ մարդկութիւնը դժբախտացնելու պարագան, տգիտութեան կարելի է վերագրել։ Ինչպէս Սոկրատ կ'ըսէ. «Ամէն մոլութիւն իրեն պատճառ ունի տգիտութիւնը։ Ոչ ոք չար է կամաւորապէս»։

Սակայն տարիներ ետք, երբ բժիշկը սթափի իր տգիտութեան թմբիրէն, պիտի կարենա՞յ գործել այնպէս, ինչպէս կը խորհի։ Ո՛չ՝ անկասկած, քանի որ անկախ չէ, այլ՝ կախեալ երկու մեծ ուժերէ։ Մին՝ կը բխի հիւանդին քմահաճոյքէն ու վիթխարի կեռի մը պէս կը մխրճի բժիշկին ստամոքսին, իսկ միւսը՝ օրէնքը՝ վիզին։ Ու բժիշկը կը քաշքշէ իր գոյութիւնը այս երկու կեռերուն միջև։ Ու ահա հոս կը ծագի կրկնակ ողբերգութիւնը կեանքին։ Բնախօսական կաղապարներու մէջ ու ճղճիմ հոգիներու քմահաճոյքէն կաշ-

կանգուած․․․ ի զուր ջահակիր միտքեր չեն հիւծած բանտերու գարշահոտ անկիւնները, ազատութիւն երազելէն։ Սակայն կա՞յ բաղդատութեան եզր մը երկրային ազատութեան ու տիեզերական ազատութ․․․

— Դեռ շունչ առնե՞մ։

Կը սթափիմ․․․ ու իրականութիւնը կը ցցուի սիւնի մը ցրտութեամբ։ Հիւանդի մը քննութեան ընթացքին, խորհրդածութիւններ ծնունդ առած էին ուղեղիս ո՞ր մասին մէջ՝ ես ալ չեմ գիտեր։ Ու ահա կը զգամ թէ անձկութիւնը քրտինքով պատած էր ամբողջ մարմինս․ ու ես թախիծ էի, յուսալքում էի, էի նաև պարտութիւն. և ենթագիտակցութիւնս կ՚ուզէր այդ անիմաստ խորհրդածութիւններով արդարացնել նահանջը իր եսին։ Անիմա՞ստ։ Արդարացնե՞լ։ Անկասկած։ Որովհետև այս բոլորը չէին կարող պայծառացնել մռայլ դէմքերը զիս շրջապատողներուն ու հաւատք ներշնչել անձիս նկատմամբ։ Եւ եթէ փորձէի վաճառել, առևտրականներ դահեկան մը իսկ պիտի չվճարէին։

— Հազացէ՛ք օրիորդ և շունչ առէք, խորունկ շունչ։

Ահա դարձեալ բզզիւններ, անձրևի կեղծ ձայներ, փչոցներ ու խառնուրդ մը այս բոլորին, կը հասնէին ականջիս մահամերձ հնչիւնով։

— Կը բաւէ օրիորդ, ըսի կեղծ հանդարտութեամբ, ու օգնեցի որ կռնակին վրայ դառնայ։

— Տիկի՛ն, ըսի վճռական ձայնով, Անիին վիճակը զգալապէս բարելաւուած է (բժիշկի առաջին սուտս)․ մտահոգուելու ոչ մէկ պատճառ ունիք։

Եւ որպէս զի չկասկածի անկեղծութեանս, շարունակեցի, կեղծ ժպիտ մը շրթներուս։

— Պահ մը առաջ ո՛րչափ մտահոգուած էիք Անիին առողջութեամբ։

— Դուք չէք գիտեր պր. բժիշկ, թէ ո՛րչափ դժուար է մայր ըլլալ:

Իսկ դուք ալ չէք գիտեր տիկին, թէ ո՛րչափ դժուար է բժիշկ ըլլալ ու ատել, ըսի մտովին։

Սահեցաւ թախիծը դէմքերէ, հարթուեցան կնճիռներ ու դէմքեր պայծառացա՜ն, պայծառացա՜ն...։ Քաջալերուած այս անակնկալ յաջողութենէս, գործնական քայլ մը առի։

— Ահաւասիկ դեղագիր մը տիկին. տասներկու դեղահատեր, օրական երեք հատ ճաշերէ ետք. ճաշերը պէտք է ըլլան դիւրամարս. կաթ, մածուն, բրինձէ ապուր...։

— Կարելի՞ է արգանակ տալ...։

— Ո՛չ առ այժմ։

Բայց ինչո՞ւ ոչ ըսած էի. ես ալ չէի գիտեր։

— Գետնախնձո՞ր...։

— Այո՛, կարելի է փոքր ինչ տալ։

— Վաղը դարձեալ հանդիպեցէք տիկի՛ն, ըսի, ու այս անգամ ճմաք բարովս կրցաւ արձագանգ գտնել գիս շրջապատողներուն չորցած շրթներուն վրայ:

Հեռացայ, բայց ես, ես չէի։ Կարծես ամբոխ մը պողպատուած բազուկներով կ'ուզէր գիս հարուածել: Ահա դարձեալ խորհրդածութիւններու շարք մը կը թաւալէր ջիղերուս վրայ:

Անկասկած՝ յետ-միջօրէին հիւանդին վիճակը պիտի ծանրանար ու ընտանիքի անդամները պիտի որոշէին ուրիշ բժիշկ մը հրաւիրել։ Եթէ բարի բժիշկ մը ըլլար այցելուն, պիտի բացատրէր թէ հիւանդութիւնը իր որոշ ժամանակաշրջանը ունէր ու կարելի չէր զայն կանխել ոեւէ միջոցով։ Սակայն սխալ կառուցուածքով մարդիկ չեն կրնար ճշմարտութիւններ իւրացնել։ Ու անոնք պիտի հրաւիրէին ուրիշներ, մինչև որ

գտնէին այն մէկը որ առեւտուրի վերածած էր բժըշ-կութեան վսեմ արուեստը, կամ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել, առեւտրական մը՝ բժիշկ եղած։ Ու այս վերջինը պիտի թիւրէր ամէն ինչ։ Սխալ կամ թերի պիտի նկատէր ախտաճանաչումը, դե-ղերն ու հրահանգները անօգուտ ու նոյնիսկ վնասա-կար, և բոլոր դժբախտութիւնը անձիս պիտի վերա-գրէր։ Պառաւ կիներ պիտի բանային անէծքի տոպրակ-ները լա՜յն, լա՜յն, ու հայհոյանքներ իսկ պիտի սպրդէին անոնց ժօռատ բերաններէն։ Իսկ եթէ պա-տահէր... պառաւ կիներ դարձեալ պիտի ձեռնարկէին գործի՝ ուժգին թափով մը այս անգամ։

— Համբակ բժիշկի մը զոհ գնաց, խե՜ղճ աղջիկ...։

— Անիծուի՛ այն օրը ուր այդ բժիշկին դիմեցինք, պիտի ողբային ծնողները։

Ու ողբը պիտի տարածուէր ականջէ ականջ, ընտա-նիքէ ընտանիք, ու թաղերն իսկ նոյն բաները պիտի պո-ռային իրարու։ Ինծի համար կարելի պիտի չըլլար շրջա-կայ թաղերէն իսկ անցնիլ։ Պէտք է փոխել աշխատու-թեան վայրս, քաղաքն իսկ եթէ կարելի ըլլար, ինչ-պէս բրած էին ուրիշ սկսնակ բժիշկներ նման ձախո-ղութեան մը պարագային։

Ու գիշեր մը ամբողջ, մղձաւանջը ճանկռտեց ուղեղս երկար եղունգներով ու «եթէ պատահէր...»ը կռանի մը ծանրութեամբ իջաւ գանկիս և հալածեց քունը, երբ առաւօտը դեռ կը նիրհէր՝ խորունկ...։

Առաւօտ։ Դարմանատան մէջ էի, հիւանդներու հետ։

Անիին մայրը կ'ուշանար։ Կասկածը տակաւ ձև ու մարմին կ'առնէր, իրականութիւն կը դառնար։ Պատա-հած ըլլալու էր սոսկալին։ Խորհրդածութիւններ դարձեալ սկսան տողանցել մռայլ շարքերով։

Զբաղումի հոծութիւնը պահ մը մոռցնել տուած էր խուշտանգող մտահոգութիւնը...։

...Ահա մօտս էր Անիին մայրը՝ ժպտուն։

— Երէկ գիշեր շատ խաղաղ քուն մը ունեցաւ Անին։ Ո՛չ հազացաւ, ո՛չ շնչարգելութիւն և ո՛չ իսկ ջերմութիւն։ Հաւատացէք պարոն բժիշկ՝ ձեր վերջին դեղագիրը հրաշքի մը զօրութիւնը ունեցաւ։

Ապշած մտիկ կ'ընէի, անկարող՝ բառ մը իսկ արտասանելու։ Ու շարունակեց ան, այդպէս, չեմ գիտեր քանի վայրկեան։ Բաժանումէ առաջ, ձեռքս ձեռքերուն մէջ՝ կը կրկնէր անդադար․

— Մեծապէս շնորհապարտ եմ ձեզի, պարոն բժիշկ, որ ստոյգ մահէ ազատեցիք Անին։ Ձեզի կը պարտիմ անոր կեանքը։ Մինչ սպասման սրահին մէջ տասնեակ հիւանդներ, նոյն նիւթին շուրջ կը խօսէին բազմապատկուած իմաստով։

Կ'ուզէի բացատրել իրականութիւնը, չէի կրնար։ Կ'ուզէի գոնէ ժպտիլ․ ու փորձեցի պրկել դէմքիս մկանները որպէս զի ժպիտ մը ուրուագծուի, դարձեալ չկրցայ։ Ընդհակառակը, լալու զգայութիւն մը կը ծաւալէր ջիղերուս մէջ ու կ'ուզէր սահիլ վար՝ այտերէս։ Փոխեցի դէմքիս ուղղութիւնը որպէս զի չնշմարուիմ։ Ոչխարներու հօտ մը կ'անցնէր պատուհանիս առջեւէն։ Ոչխարնե՛ր... ոչխարնե՛ր... անվերջ շարան մը ոչխարներու։ Դիտեցի, որչափ, չեմ գիտեր․ սակայն գիտեմ թէ խաղաղած էի։

ԵՐԲ ԲԺԻՇԿԸ ԿԸ ՍԻՐԷ

... Ու տարիներ ետք, երբ հանդիպեցայ այդ դասընկերոջս, ան բժիշկ չէր այլեւս, այլ՝ ծանօթ ճարտարապետ մը։

— Այսչափ շո՞ւտ քանդել երազները, այսչափ շո՞ւտ հրաժարիլ բժշկութենէ, հարցուցի հին բարեկամներու մտերմութեան տիրանալէ ետք։

— Ես կը խորհէի, թէ կարելի է բժշկութիւն ընել գիտութիւն ամբարելով միայն, ըսաւ բարեկամս։

— Անշուշտ թէ ո՛չ, ըսի. պէտք է փորձառութիւն, պէտք է ժամանակ։

— Այդ չէ պատճառը, ըսաւ, այլ՝ երազներու և իրականութեան բախումը։

— Կեանքը միշտ ալ այդպէս եղած է, ըսի. կ՚ապրին անոնք միայն, որոնք այդ բախումին կը տոկան։

— Սակայն ասիկա սովորական բախում մը չէ, ըսաւ բարեկամս. Բախում մը այնպիսի ուժգնութեամբ, ուր ամէն ինչ կը հրդեհուի ու կը վերածուի մոխիրի։

— Ապրի՛լ, կը նշանակէ հրդեհուիլ անընդհատ և վերածնիլ մոխիրներէն աւելի մաքուր, ըսած է իմաստասէր մը, ըսի։

— Սակայն երբ ամէն ինչ մարած է, ի՞նչպէս վերածնիլ. ըսաւ բարեկամս։

— Պէտք չէ ձգել որ մարի ամէն կայծ. այդ տկարութեան նշան է, ըսի։ Պէտք է խոյանալ մեր տկարութիւններուն վրայ, փոխանակ սպասելու որ անոնք խոյանան մեր վրայ, ըսած է Տանդոն, ըսի։

— Սակայն մեր տկարութիւնները աւելի զօրաւոր են քան մեր ներքին ոյժերը, ըսաւ բարեկամս ու նայուածքը դարձուց պատէն կախուած նկարի մը։

Պահ մը լուռ մնացինք։

— Կը ճանչնա՞ս, հարցուց բարեկամս ցոյց տալով նկարը:

— Ծանօթ դէմք մը, սակայն չեմ յիշեր, ըսի։

— Առաջին տարին մեր բժշկական ուսանողութեան, չե՞ս յիշեր, դասընկերուհի մը ունէինք, ըսաւ։

— Լորա՞ն, ըսի։

— Այո՛, Լորան, ըսաւ։ Ու կը յիշե՞ս այն խուլ պայքարը զոր կը մղուէր աշակերտներու միջև, ու ան կը մնար աստղերու չափ հեռու մեզմէ. կը յիշե՞ս...։

— Շատ հպարտ աղջիկ մըն էր, ըսի։ Չէր ուզեր ո՛չ ոքի հետ մտերմանալ։

— Անշուշտ, ըսաւ, երբ մենք իր մէջ միսը կը տեսնէինք միայն. ու թերեւս անոր համար ալ, յաջորդ տարին ան չյաճախեց համալսարան:

«Ու տարիներ ետք հանդիպեցայ անոր «Մայրիներու Պանդոկ»ին մէջ, Լիբանան, շարունակեց բարեկամս։ Ճանչցանք զիրար։ Առաջին րոպէին իսկ մտերմութիւն ցոյց տուաւ։ Ու օր մը երբ առանձին էինք, հարցուցի.

— Կը յիշե՞ս զիս։

— Կարելի՞ է քեզ չյիշել, ըսաւ շատ մտերիմ ձայնով մը։

«Մարսուա մը անցաւ ջիղերէս: Ու մենք սկսանք խօսիլ համալսարանի մեր կեանքէն, դպրոցականի յիշատակներէն։ Եւ երբ քիչ մը եւս մտերմացանք, հարցուցի.

— Գիտե՞ս պատճառը այն խուլ պայքարին որ յաճախ դասարանին հանդարտութիւնը կը խռովէր։

— Այո՛, ըսաւ ժպտելով: Բոլորն ալ նոյն տեղը կը նայէին առանց իմաստ մը դնելու իրենց նայուածքին մէջ։

— Այսինքն, ըսի։

— Այսինքն, ըսաւ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս Անարէ Ժիտ կ'ըսէ. «Կարեւորութիւնը թող նայուածքիդ մէջը ըլլայ և ո՛չ թէ նայած իրիդ։

— Այդ գիշերն իսկ մեր մտերմութիւնը տարիներու խորութիւն ստացաւ։ Սիրեցի Լօրան, որովհետեւ ան ունէր բան մը որ միսի հեշտանքէն շատ անդին էր։ Ի՞նչ կարելի է կոչել այդ ապրումը. չեմ գիտեր: Կոչէ երկրորդ կեանք, անանուն կեանք, կամ ուէէ բան։

«Մի քանի օր առաջ սիրոյ բոլոր դռները բաց էին մեր առջեւ։ Մենք թաղուեցանք իրարու մէջ այնպէս, ինչպէս մեղու մը անուշահոտ ծաղիկի մը բաժակին մէջ։ Սիրեցինք իրար, այդպէս՝ երկու ամիս, և դեռ կրնայինք սիրել երկու տարի, երկու դար և մեր սիրելու կարողութիւնը պիտի չսպառէր։

«Բաժանումի օրը տխուր էինք, սակայն ամէն թախիծ վաղուան մէջ թաղեցինք։ Յաջորդ ամառ դարձեալ նոյն պանդոկը պիտի գայինք, սակայն այս անգամ հարսանեկան առագաստին սպիտակութեան մէջ:

«Բաժանումի օրը տխուր օր մը եղաւ, կարծուածէն շատ տխուր։

«Թէեւ տարբեր քաղաքներու մէջ կը բնակէինք, սակայն դիւրին էր շաբաթը մէկ կամ երկու անգամ ժամադրուիլ։ Ժամադրուեցանք և շարունակեցինք

այնպէս, ինչպէս սկսած էինք, սպասելով այն օրուան, ուր մենք պիտի նմանէինք իրենց առագաստը աստղերուն կապած զոյգին։

«Սպասեցինք այդ օրուան տենդով ու սարսուռով։

«Օր մը Լօրան յոգնած և տժգոյն գտայ։ Ըսաւ թէ անցեալ շաբաթ փոքր դող մը և շատ չնչին ջերմութիւն մը ունեցած էր։ Սովորական դարմանումներ յանձնարարեցի այդ սովորական հիւանդութեան և տրամադրութիւնը պայծառացնելու նպատակով մի քանի կատակներ ըրի։

«Յաջորդ շաբաթ իմացայ, թէ նոյն բանը կրկնուած էր մի քանի անգամներ։ Առանց վարանելու ուղղակի իրենց տունը գացի։ Երկար քննութենէ ետք ոչ մէկ անբնական երեւոյթ կարելի եղաւ գտնել։ Այս անգամ ներարկումներ յանձնարարեցի։ Դարձեալ ո՛չ մէկ բարելաւում. Ընդհակառակը, ջերմութիւնը քիչ մը ևս բարձրացած էր և օրըստօրէ ուժասպառում մը կ'ընկճէր Լօրան։ Ջղայնացայ. արժանապատուութիւնս վիրաւորուած զգացի ու անմիջապէս հիւանդանոց փոխադրեցի Լօրան։ Այն ատեն ես օգնական բժիշկ էի հիւանդանոցին մէջ։

«Շաբթուան մը ընթացքին Լօրան կրկին ու կրկին ենթարկուեցաւ բժշկական բոլոր կարելի քննութեանց և ո՛չինչ, ո՛չինչ կարելի եղաւ գտնել։ Ամէն ինչ բնական, ամէն ինչ ներդաշնակ։

— Տեսա՞ր, Լօրա, տեսա՞ր, ըսի ժպտելով. բան մը չունիս եղեր։

Սակայն ես կը նմանէի հրդեհուող ծառի մը որ իր ճիւղերը երկինք կարկառած օգնութիւն կ'աղերսէ Աստուծմէ։ Եթէ բան մը չունէր, ինչո՞ւ այդ անգութ սպառումը։ Երեք շաբթուան ընթացքին կորանցուցած էր տասնըմէկ քիլօ և ախորժակ, եռանդ, ոյժ, ոյժ։

«Մի քանի օր ետք հիւանդանոցին բոլոր բժշկապետներն և քաղաքի ծանօթ բժիշկները խորհրդակցական ժողովի մը հրաւիրուեցան։ Երկա՛ր խորհրդակցութիւն, սակայն ո՛չ մէկ արդիւնք։ Կարելի չեղաւ ախտաճանաչում իսկ ընել։ Ու հազար անգամ կըրկնուած դարմանումները դարձեալ կիրարկուեցան։

«Մինչ այդ, ես դարձած էի ահռելիօրէն ջղային, դիւրագրգիռ, վայրի։ Շաբաթներով՝ կորսնցուցած էի ախորժակ, հանգիստ, քուն։ Ինչո՞ւ դարերու փորձառութիւն ունեցող այս գիտութիւնը չէր կրնար Լորային հիւանդութիւնը բուժել։ Ինչո՞ւ...։

«Եւ երբ այդ «ինչու»ին պատասխանը կ'որոնէի, ահա բարդութիւն մը՝ որ մոռցնել տուաւ ամէն ինչ։ Ցաւեր՝ դնդերներուն մէջ, ցաւեր՝ ոսկորներուն մէջ, ցաւեր՝ ամէն տեղ... որոնք կը ստանային թափ, կը ստանային ուժգնութիւն։ Մօրֆի՛ն... մօրֆի՛ն...։

«Հակառակ այս բոլորին չէի կորսնցուցած ջիղերս։ Ամէն անգամ երբ այցելէի Լորային, կը ժպտէի կամ ժպտիլ կը կեղծէի։ Ժամանակաւոր անհանգստութիւն մըն է, կ'ըսէի. պէտք է տոկալ ու համբերել։ Դուն քաջ ես ու կը տոկաս, կ'ըսէի, և դեռ շատ մը ուրիշ խրախուսիչ խօսքեր։

«Սակայն եղան օրեր ուր խօսիլն անիմաստ էր։ Ցաւերը ստացան այնպիսի ահաւորութիւն, որ մօրֆինն իսկ չէր կրնար սանձել այդ գալարուող դնդերները։ Ու նոպաներ կու գային աւելի արագ, աւելի մեծ թափով։ Խենթութեան սահմաններուն մօտեցած էի։ Ո՞ւր երթալ, ի՞նչ ընել։ Կը ծրագրէի ուրիշ քաղաք կամ ուրիշ երկիր փոխադրել հիւանդը, երբ Լորան կանչել տուաւ զիս ու ըսաւ.

— Կը սիրե՞ս զիս։

— Կը կասկածի՞ս, ըսի։

— Ուրեմն խնդրանք մը ունիմ, և պիտի ուզէի որ չմերժէիր ըսաւ։

— Գոյութիւնս իսկ պատրաստ եմ վտանգելու, ըսի։

— Սիրելիս, ըսաւ, գիտեմ թէ դուն շատ տառապեցար ինծի համար, ըրիր բոլոր կարելին և նոյնիսկ անկարելին փորձեցիր։ Եթէ կարելի չեղաւ բուժել, գոնէ վերջ տուր այս կացութեան։ Այո՛, վերջ տուր, ո՛չ թէ որովհետև ես կը տառապիմ, այլ՝ որովհետև դուն ինձմէ աւելի կը տառապիս։

«Պահ մը այդ տառապանքին խորութեան մէջ թաղուած, փորձուեցայ իր փափաքը գործադրել։ Երբ չէի կրնար բուժել, չէի՞ կրնար վերջ տալ այդ ողբերգութեան։ Եւ երբ լուռ մնացի, այդ հալող աչքերը աչքերուս մէջ կաթեցուցած, կարծես ըսել ուզէր․

— Դուն ոչինչ, ո՛չինչ կրնաս ընել։

«Չուզեցի լուռ մնալ։ Ընդհակառակը, ուզեցի ըսել թէ ինք սխալ կը դատէր, թէ ինք շուտով պիտի բուժուէր, թէ մենք դարձեալ մեր առաջուան երջանկութեան պիտի տիրանայինք, թէ մենք Լիբանանի այդ պանդոկին մէջ առագաստի մեր օրերը պիտի անցընէինք, աստղերուն կառչած։ Ուզեցի ըսել այս բոլորը, սակայն չկրցայ․․․»։

— Տկար մարդու մը պէս սիրած ես Լօրան, ընդմիջեցի։

— Սիրոյ մէջ անհունութիւնն է որ գեղեցիկ է։ Եւ ո՞վ չէ տկար անհունութեան առջև, ըսաւ։

— Ճակատագրական վայրկեաններուն պէտք է գիտնանք հերոսանալ, ըսի։ Պէտք է գիտնանք գեղեցկութիւն և ոյժ խառնել մեր բառերուն, մեր նայուածքին, մեր շարժուձևերուն մէջ։

— Կարելի՞ է հերոսանալ երբ ամէն ինչ քանդուած է, ըսաւ դառնօրէն։ Կարելի՞ է հերոսանալ

երբ գիտակցութիւնը ունիս քու ազատութեանդ, քու տկարութեանդ, քու պարտութեանդ: Աւելին. երբ քու ամենէն սիրելի անձդ իսկ կը գիտակցի քու այդ պարտութեանդ: Կարելի՞ է հերոսանալ պարտութեան մէջէն:

Տխուր ձայնով մը շարունակեց դասընկերս.

«Ու այդ տառապանքը տեւեց մօտ երկու շաբաթ. և փակուեցան այդ աչքերը ուր տիեզերք մը կեանք, տիեզերք մը երազ կը խտանար:

«Եւ անկէ ետք չկրցայ կիրարկել բժշկութիւնը: Ուզեցի, սակայն չկրցայ: Որեւէ հիւանդի մը ներկայութեան Լօրան կը յիշէի և Լօրան տկարութիւններս կ'արթնցնէր ներսիդիս: Ու այն ատեն գարունն իսկ կը տառապեցնէր զիս. նուագն իսկ, ծաղիկներն իսկ կը խոշտանգէին զիս: Ըսէ՛, կարելի՞ է կեանքին յաղթել մեր տկարութիւնները ապրելով, մեր եսին պարտութիւնը զգալով, մանաւանդ մեզի ամենէն սիրելի անձերու ներկայութեան»:

Բարեկամս լռեց պահ մը:

— Պէտք է գիտնանք մեր տկարութիւններուն մէջէն ժպտիլ, մեր պարտութիւններուն մէջէն իսկ ոտքի կանգնիլ ու քալել խրոխտ, եթէ կ'ուզենք կեանքը շարունակել, ըսի:

Բարեկամս նայեցաւ հեգնող ժպիտով մը ու ըսաւ.

— Կրնա՞ս խորտակել այն բոլոր կապերը որոնք անցեալին կը կապեն քեզ: Այն բոլոր թելերը որոնք ծնունդ կ'առնեն սիրոյ մէջէն, կրնա՞ս կտրել: Կրնա՞ս քանդել այն գեղեցիկ հանդրուանները զորս շինեցիր անցեալին: Ու վերջապէս, կրնա՞ս խորապէս չսիրել: Եթէ կրնաս...

Եւ դասընկերս դարձեալ նայեցաւ նկարին, ուր Լօրան կը ծաղկէր անհուն ժպիտի մը մէջ: —

ԵՐԲ ՄԱՐԴԻԿ Կ՚ԱՊՐԻՆ

Կեանքը սանատորիումի մէջ տաղտկալի և ձանձրացուցիչ ընթացք մը պիտի առնէր, երբ օր մը բարի բախտով ապաքինէր ու հեռանար այն երիտասարդը, որ ամբողջ հիւանդանոցին զուարթութիւնն ու կեանքն էր։

Հայ ուսուցիչ մըն էր ան, հազիւ 25 տարեկան։ Տժգոյն՝ սակայն վառ աչքերով, տկար՝ սակայն կեանքոտ, անտէր՝ սակայն աշխարհի մը տիրացած։ Չունէր ծնողներ, ո՛չ իսկ քոյր կամ եղբայր, սակայն ունէր յաղթելու վճռականութիւն։

Հաճելի էր ունկնդրել այդ երիտասարդին. ու ժամեր կը սահէին սանատորիումի մենութեան մէջ, պայծառ ու արեւոտ վայրկեաններու ոստումով։ Ու անոր կեանքը եղած էր տխուր և զուարթ, ողբերգական և կատակերգական, ինչպէս հայու մը կեանքը։

Ու ուսուցիչ մըն էր, սակայն արուեստագէտ մը միանգամայն։ Նկարիչ մը։ Ու արդէն երկու նկարներ մահճակալին աջ ու ձախ կողմերը՝ կը պարտադրէին ամէն անցնողին որ պահ մը կանգ առնէր ու նայէր՝ ամբողջ աչք կտրած։ Այդ նկարներէն մին՝ սանատորիումի քովէն սուրացող ինքնաշարժ մըն էր, որուն շարժավարն ու բոլոր ճամբորդները սարսափահար, թաշկինակներով դունչերնին ծածկած էին։ Նկարին տակը գրուած էր. «Վարակումի Սարսափը»։ Միւսը՝ մահամերձ հիւանդի մը քով բժիշկ մը՝ գլանիկը շրթներուն։ Ու գրուած էր. «Իւրաքանչիւրը իր Ուղիէն»։

— Արուեստի հրաշալի գործեր են, ըսի։

— Շատ յաջող չեն, ըսաւ. հապճեպ կայ գործին մէջ։ Ու քովի դարակէն հանեց փոքր նկար մը, որուն մէկ անկիւնը գրուած էր. «Դաճաճը»։

Նկարը ցոյց կու տար դատարանի մը մէջ հսկայ մարդ մը, կաշիէ լայնկեկ գօտի մը մէջքին ու մի քանի խոշոր դանակներ գօտիէն կախ։

— Ո՞ւր է դաճաճը, հարցուցի։

— Մեր մտավաճառ հոգաբարձուն, ըսաւ։

— Մտավաճառ հոգաբարձո՞ւ, ըսի ու ակամայ քահ քահ մը լեցուց կոկորդս։

Դարձեալ նայեցայ նկարին, լարուած զգայարանք-ներով։

— Սքանչելի, հոյակապ...։ Իսկապէս դուք արուեստագէտ մըն էք, ըսի։

— Երկար է նուաճելիք ճամբան, ըսաւ։

— Փոքր ճիգ մը ու յարատեւութիւն և կրնաք եւրոպական արուեստագէտներու բարձրութեան հաս-նիլ, ըսի։

— Կաղնիներ թաղարներու մէջ չեն աճիր, ըսաւ։

— Ինչո՞ւ չքանդել թաղարները, ըսի։

— Կարելի չէ արմատ նետել հողի մը մէջ, որ կը նահանջէ, ըսաւ. որ կը քամէ երակներդ, կը ծծէ ամէն կենսունակութիւն, կ'առնէ ամէն ինչ որ կրնայ հասակ նետել ու կու տայ հազ միայն. սա անիծեալ հազը որ կը քայքայէ. կը քանդէ ամէն երազ, ամէն իրականութիւն ու կը բանայ առջեւդ զառիթափ մը այնքան սեպ ու գահավէժ... ու սկսաւ հազալ։ Անընդ-գամ այդ հազը կը ցնցէր հիւանդը ուժգին։

— Հոս երկինքը կապոյտ չունի, չարունակեց ան հազը խեղդելէ ետք. հոս աստղերը աչկապուք չեն խաղար, արեւը չի փարեր միսերուդ. չի հրահրեր հոգիդ։ Եւ երբ արեւը չի փարեր, ծիլերը ծառ չեն

ըլլար, եթէ ըլլան իսկ, պտուղները կ'ըլլան թոյլ և անալի՜չ: Մեր լեռնե՜րը... մեր երկի՜նքը... մեր արե՜ւը... ու հա՜ց... հա՜ց...:

* * *

Ոչ ոք այդ արուեստագէտը իր անունով կը կանչէր: Նկարիչ կը կոչէին զայն: Բոլորին նկարիչն էր ան, բոլորին սիրելի նկարիչը, բոլորին եղբայրը և բոլորը եղբայրացած անով: Ժամադրավայր մը դարձած էր անոր յարկաբաժինը: Երեկոներ բոլորը հոն էին. կը խօսէին, կը պատմէին, կը խնդային, երգել կը փորձէին ու կը թաղէին ներկան՝ լուսաւոր վաղուան մը կառչած:

* * *

Ու օր մը, աղմուկ մը, պոռչտուք մը բարձրացաւ նկարիչին յարկաբաժինէն: Իրարանցում կար, կռիւ՝ կարծես: Ի՞նչ էր պատահած:

Նկարիչը չորս ամիսէ ի վեր լումայ մը իսկ չէր վճարած մեծաւորուհիին: Ամէն ամիս որոշ գումարի մը կէսը կառավարութիւնը կը վճարէր, իսկ միւս կէսը՝ քեռին: Սակայն երկար ժամանակէ ի վեր նամակ չէր ստանար քեռիէն: Գործի անյաջողութեան պատճառով ուրիշ քաղաք փոխադրուեր է, կ'ըսէին:

— Դո՛ւրս, տղրուկ, հոս անկելանոց չէ, կը գոռար մեծաւորուհին պատռուող երկինքի մը պէս: Ա՛լ հատաւ համբերութիւնս:

— Կը վճարեմ տիկի՛ն, կը վճարեմ, եթէ չկարենամ, նկարներս կու տամ:

— Գլխո՛ւդ փշրուին նկարներդ...:

Մեծաւորուհին լայնախարիսխ, մեծազանգուած տեղացի մըն էր, որ սարսափ ազդած էր սանատօրիումին մէջ: Բժշկապետն իսկ երկուութեան պարագային յաճախ տեղի կու տար: Ան հիւանդներուն մղձաւանջն էր, հիւանդանոցին մղձաւանջը:

Անհաւոր սարսափի մը մէջ կծկուած էին հիւանդները։ Ո՞վ պիտի յանդգնէր փրկել նկարիչը։

— Վաղն իսկ, վաղն իսկ եթէ դրամ չըբերես...։

Ցանկարծ՝ տկար, սակայն կենդանի ձայն մը լեցուց սենեակը։

Գլուխները դուրս ելան անկողիններէ, աչքեր լայն լա՛յն բացուեցան, շնչառութիւններ ընդհատուեցան պահ մը։ Ո՞վ կը յանդգնէր ձայն բարձրացնել մեծաւորուհիին դէմ։

Էտի՛պը... յարկաբաժնին ամենէն երիտասարդ հիւանդը, որուն թոքերուն մէջ հիւծախտը անանուն աւերներ գործած էր։ Ո՞վ կը յուսար ա՛յդչափ կորով, ա՛յդչափ յանդգնութիւն մարելու մօտ այդ երիտասարդէն։

— Բդէ՛դ. կ՚ուզե՞ս որ քեզ ալ դուրս նետեմ. դո՛ւն՝ որ կառավարութեան դրամով կը սնանիս, ըսաւ մեծաւորուհին զայրացած։

— Իսկ դուն ալ հիւանդներուն արիւնէն, անոնց հիւծած միսերէն ճարպ կը կապես, պատասխանեց Էտիպ ամբողջ արիւնը աչքերուն մէջ։

— Ես ճա՞րպ կը կապեմ ու հիւանդներուն արիւնէ՞ն, ըսաւ մեծաւորուհին զայրոյթէն աչքերը դուրս ինկած։ Հիմա ցոյց կու տամ քեզի. և ուղղուեցաւ դէպի Էտիպին մահճակալը։

— Զմօտենա՛ս, կը փշրեմ գանկդ, ըսաւ Էտիպ հիւծած բազուկը բարձրացուցած։

Կարելի չէր այդքան տկար արարածի մը մէջ ա՛յնքան ուժի յորդում տեսնել։

— Զմօտենա՛ս, կը փշրենք. կը փշրենք, լսելի եղան տկար ու խառն ձայներ չորս կողմերէն։

— Տիկի՛ն, տաքարիւն երիտասարդներ են, միջամըտեցի:

Սակայն քիչ ետք Էտիպ սկսաւ հազալ ու արիւն թքնել։ Եւ արիւնը տակաւ կ՚աւելնար ու կը սպառնար խեղդել այդ կայծկլտող ճրագը։

Հիւանդապահուհիներ մերժեցին օգնել. դեղագործը մերժեց դեղ տալ։

Զայրոյթը հիւանդներուն մէջ ըմբոստութեան մը հանգամանքը կ՚առնէր։

— Տղա՛ք, պոռաց Նկարիչը, պէտք է ընդդիմանալ... ու յարկաբաժնին հիւանդները բակը թափեցան։

— Գարշելի՛ արբած, միսի զանգուած, ոճրագո՛րծ, պիտի բզկտենք ճարպոտած միսերդ... պիտի բզկտենք...։

Ամբողջ սանաթօրիումը ոտքի էր։ Զայն, աղմուկ, պոռչտուք, հայհուչ կը գրկուէին միջոցին մէջ։ Գունատ, դողդղացող արարածներ կեանքով կը յորդէին, թումբերը քանդելու աստիճան։

Էտիպ քանի՜ քանի՜ անգամներ փորձեց մաս կազմել այդ յորդող ոյժին։ Ուզեց խառնուիլ անոնց, այդ մրրկոտ ցասումին, ըմբոստութեան այդ համերգին։ Ուզեց խառնուիլ այդ եղբայրացած աղաղակին, հոգ չէ թէ փլչէր գերագոյն կանչի մը մէջ. սակայն չկրցաւ։ Կը դողդղար ու կը հազար։ Կը հազար արիւն, կեանք, կայծ մը կեանքը զոր ունէր։ Ու հիւանդներ՝ բոլորը, բոլո՛րը հաղորդուած այդ կայծով, եղբայրացած այդ կայծին ջերմութեամբ՝ գոռացին.

— Պիտի փշրե՛նք, պիտի քանդենք, ոճրագո՛րծ...։

* * *

Յաջորդ առաւօտ լուռ էր սանաթօրիումը ինչպէս ռազմադաշտ մը ճակատամարտէն ետք, թէև հազացողներուն և արիւն թքնողներուն թիւը աւելցած էր։ Լուռ էին նաև հիւանդները, սակայն յաղթողի մը հպարտութեամբ։

Բժշկապետը և երկու ոստիկաններ եկան։

— Դուք խռովութիւն հանած էք, ըսաւ բժշկապետը ցոյց տալով Նկարիչն ու Էտիպը։ Երկու օրէն պէտք է հեռանաք, այլապէս...

Էտիվ պատառ մը կեանքը աչքերուն մէջ՝ նայեցաւ ոստիկաններուն, ապա բժշկապետին ու ոտքի կանգնած՝

— Ես կը թքնեմ այն կեանքին վրայ զոր դուք պիտի տաք, ըսաւ և գոյքերը սկսաւ հաւաքել։

Կարճ լռութենէ մը ետք նկարիչը Ֆրանսերէնով՝

— Պարո՛ն բժիշկ, լաւ է մեռնիլ քան յանձնուիլ մերկ ու անլոյս հոգիներու խնամքին, ըսաւ արիական ձայնով մը։ Ու այդ ձայնը իրեն ենթարկեց հիւանդները, ոստիկաններն ու բժշկապետը։

Ու պահ մը ետք, բողոքի փշրանքներ, անէծքի ու հայհոյանքի նմանող ձայներ տարածուեցան յարկաբաժնին մէջ։ Բժշկապետը չլսել ձեւացուց ու հեռացաւ։

Այդ երեկոյ շատ բազմութիւն կար և շատ աղմուկ նկարիչին յարկաբաժնին մէջ։ Բոլորուած Էտիվին և նկարիչին շուրջ՝ հիւանդներ կ'երգէին, կը կատակէին, կը կապկէին աս ու ան բայց մանաւանդ մեծաւորուհին։ Մեծաւորուհին՝ որուն հանդէպ կուտակուող ատելութեան շուրջ հաւաքուած, ջերմ ու անոյշ պահ մը կ'անցընէին հիւանդները։ Այդ պահը բաժանումի պահն էր ուր ամբողջ անցեալ մը ու ներկայ մը կը խտանար։ Բաժանումի պա՛հը... ուրախ և տխուր, սակայն միշտ ճնշող։

Ուշ էր երբ բաժնուեցան։ Այդ երեկոյ զանգը երեք անգամ հնչեց, և ուժգին, և երկա՛ր։ Սակայն մութին մէջ Էտիվն և նկարիչը դեռ կը շարունակէին խօսակցութիւնը։

— Վաղը երեկոյ ո՞ւր պիտի ըլլանք, կը հարցնէր նկարիչը։

— Վա՞ղը... ո՛հ, ո՛րչափ պիտի ուրախանայ մեծ հայրս։ Խեղճը պիտի խորհի թէ բուժուած եմ. կատարեալ բուժուած։

— Հայր չունի՞ս, մայր չունի՞ս, կը հարցնէր նկարիչը։

— Հայրս չորս տարի առաջ մեռաւ, և մայրս յաջորդ շաբաթն իսկ ամուսնացաւ մեր գործակատարին հետ։ Հազար դաւ, հազար վատութիւն, և անոնք տիրացան մեր հողերուն մէկ մեծ մասին...։

Լռութիւնը պահ մը զուգահեռ ընթացաւ մթութեան տխուր միջոցին մէջ։

— Երբ բուժուիմ, պիտի փարեմ պապերուս հողին, կեանքիս բովանդակ կրակով, կ՚ըսէր Էտիպ։

Մութին մէջէն արև կը տեսնէր ան...։

— Նկարի՛չ, ձգէ ուսուցչութիւնը, դուն ալ հերկէ ձեր հողերը, ձեր դաշտերը...։

— Մենք հող չունինք, մենք դաշտ չունինք...։

— Հող չունի՞ք, ի՞նչ ըրիք ձեր հողերը...։

— Կորսնցուցինք հող, դաշտ, տուն, տեղ, ամէն ինչ, ամէն ինչ։ Կորսնցուցինք, որովհետև չկրցանք փարիլ անոնց, չկրցանք մխրճել մեր եղունգները անոնց ընդերքներուն։

— Նոյնը ըրի ես։ Լքեցի մեր գիւղը և եկայ քաղաք։ Եղայ պաշտօնեայ, եղայ սպասեակ, եղայ շատ բան, վայելելու մութ ու լուսաւոր անկիւնները այդ ախտաժէտ վայրին։ Սակայն մեծ հայրս կառչեցաւ հողին վաթսունամեայ իր ջիղերով, ու հիմա ո՜րքան կայտառ է ու վառվռուն, որքան քսանամեայ երիտասարդ մը։

— Մենք մեծ հայրեր չունեցանք, կառչող ձեռքեր չունեցանք, տեսնող աչքեր չունեցանք, կ՚ըսէր նկարիչը տարբեր աշխարհ մը փոխադրուած։

Էտիպ չէր ըմբռներ նկարիչին ըսածները. աւելի ճիշդը, չէր կրնար։ Մտահոգութիւն մը անհանգիստ կ՚ընէր զինք։

— Ուրեմն վաղը ո՞ւր, որո՞ւ քով պիտի երթաս։

— Ո՞ւր, որո՞ւ քով... և լուռ մնաց նկարիչը։ Իրաւ վաղը որո՞ւ քով պիտի երթամ, կ՚ըսէր մտովին։

Լռութիւնը անհանգիստ ըրաւ Էտիպը։

— Վա՞ղը... քաղաք բարեկամ մը ունիմ, հեռաւոր ազգական մը...։

— Նկարի՛չ, քաղաքին մէջ թոյն կայ։ Դուն մաքուր օդի պէտք ունիս, արեւի...։ Վաղը միասին կ՚երթանք մեր գիւղը, մեր ընդարձակ դաշտերը։ Ամիս մը կը բուժուինք ու կը հերկենք, կը ցանենք, կը հնձենք միասին։

— Պէտք է քաղաք երթամ, մերիններուն քով...:

— Վաղը անպատճառ միասին...։ Չեմ ձգեր... միասին, միասին...։

Ու բառեր, տառապող հոգիներու եղբայրութենէն ծնած, մեղեդիի մը պէս կը զգուէին նիրհող հիւանդները, նիրհող բնութիւնը։

* * *

Յաջորդ առաւօտ հիւանդները խմբուած էին մեկնելու մօտ ինքնաշարժին շուրջ, սակայն չկար նկարիչը։ Փնտռեցին՝ երկա՜ր... տրտմուն սիրտով, յուսահատ նայուածքներով...։ Չկար, չկար ան։ Եւ երբ կաթնավաճառը կ՚անցնէր, ըսաւ.

— Ես տեսայ նկարիչը, նկարները ձեռքը, քաղաքին մօտիկ քառուղիին վրայ, տարտամ նայուածքը՝ ցուցանակին...։

Հառաչներ, արցունքոտ բառեր գրկուեցան միջոցին մէջ, յետոյ մեկնող ինքնաշարժին անախորժ ձայնը. յետոյ լռութի՛ւն... լռութի՛ւն...։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍ ՄԸ ՈՐ ՉԻ ՄԵՌՆԻՐ — ԷՋ

1. Մեռն է Արարատը — 9
2. Թէ ինչ պատմեց պատուելիին տիկինը — 17
3. Չար ոգին — 29
4. Քայքայումէ առաջ — 38
5. Հայրենիքէս դուրս — 52
6. Դատապարտել, սակայն ի՞նչ բանը — 61
7. Մայր եւ որդի — 73
8. Մանուկ մը որ քանդեց նահանջի ճամբան — 80
9. Հայու ոգին — 94
10. Աշխարհի մեծագոյն համերգը — 101
11. Հայն ու պատանին — 107
12. Նոյն ուղիէն — 116
13. Անաւարտ նամակը — 128
14. Ամբոխէն վեր — 137
15. Սիրտը — 153
16. Ամերիկայէն մինչեւ Պէյրութ եւ մինչեւ... — 164
17. Մաս մը որ չի մեռնիր — 177

ԵՐԲ ՄԱՐԴԻԿ Կ'ԱՊՐԻՆ

1. Բժիշկը՝ մահուան հետ ու մահէն վեր — 189
2. Սէրը — 197
3. Գերագոյն ոյժը — 206
4. Ուրիշ աշխարհէ եկած մարդը — 231
5. Այս ո՛րչափ ոչխար — 239
6. Երբ բժիշկը կը սիրէ — 248
7. Երբ մարդիկ կ'ապրին — 255

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220044303

A II
44303

Գ Ի Ն

Սուրիա եւ Լիբանան	500 Լ. Դհկն.
Արտասահման	70 Սղ. »

ՀԱՍՑԷ՝

Dr. DIKRAN VARJABEDIAN

B. P. 1326

Beyrouth (Liban)

Տպ. ՆՇԱՆ. ՊԷՅՐՈՒԹ